Аԥсны Аҧцаарадыррақәа ракадемиа
Д.И. Гәлиа ихьӡ зху Аԥсуаҧцааратә институт

АԤСУА СИНТАКСИС

Аҟәа
2016

УДК 811.35
ББК 81.602. 1Абх
Ҷ 55

Аҭак зыҧхықәу аредактор академик
Ҷкадуа Л.П.

Арсҭаа Ш.Ҟ.
Аҧсуа синтаксис. / Ш.Ҟ. Арсҭаа – Аҧсны Аҭҭаарадыррақәа ракадемиа, Д.И. Гәлиа ихьӡ зху Аҧсуаҭҭааратә институт. – Аҟәа: «Акьыҧхь аҽны», 2017. – 272 д.
Г/р 978-5-111-10-02017

Акорректор **Аристава Р.К.**
Акьыҧхьыҽ **Ҭаниа А.Ҷь.**
Компиутерла аиқәыршәаҽ **Ҭаниа А.Ҷь.**

©Арсҭаа Ш.Ҟ., 2017

АЛАГАЛАЖӘА

Асинтаксис ганрацәала еилоуп

Ахшыҩзцара аарԥшреи аинформациа азнагареи рзы абызшәа иамоу алшарақәеи амчхарақәеи зегьы асинтаксис аҟны еизгоуп.

Асинтаксис обиект хадас иамоу аҳәоу ауп, аха аҳәоу асинтаксистә еилазаашьа адагьы, уи иамоуп алогикатә, аԥсихологиатә, асинтаксистә уҳәа аструктурақәа. Урҭ зегьы рышьхәа еивҵоуп, аха ирымоуп рхатә ҷыдарақәагьы, рхатә ҳәаақәа, рхатәы еилазаашьақәагьы. Иахьатәи абызшәа атеориаҿы урҭ рҳәаақәа, инагӡаны акәымзаргьы, ишьақәгылоуп. Даҿакала иаҳҳәозар, алогика ҭызҵааууи аҳәаақәа иахьалаго, иахьынҵәо идыруеит, аԥсихологиа ҭызҵаауагьы иара убас, асинтаксис ҭызҵааууабызшәа асинтаксистә еилкаарақәа мҩашьарада идыруазароуп.

Иҟан аамҭа асинтаксиси, алогикеи, аԥсихологиеи уҳәа рҳәаақәа анеилыргамыз. Усҟан асинтаксис ҭызҵаауузны алогикахь даршәуан, даҿеазных – аԥсихологиахь, аха иахьа, ишаҳҳәаз еиԥш, ус иҟам. Арҭ рҳәаақәеи рҷыдарақәеи реилыргара аҵарауаа аамҭа рацәаны ирцәаҟәӡит, аха аҵыхәтәаны ҷьара икылсит. Аурыс классикцәа Потебниа А.А., Фартунатов Ф.Ф., Шахматов А.А., Пешковски А.М., Виноградов В.В. уҳәа иқәдыргылон асинтаксис иадҳәалоу азҵаарақәа урҭ рҭакгьы усҟантәи аамҭа иахьынӡарылнаршоз ала иҟарҵон, аха иҵегь ихаҭәааны арҭ апроблемақәа рҭҵаара иацырҵеит абызшәатә теориа аструктурализм анышьақәгыла инаркны.

Абызшәа асинтаксис ҭызҵаауа асинтаксистә еилкаарақәа дрықәныҟәозароуп, урҭ шьаҭас иҟаиҵозароуп даҽеаԥьара дыгҽамҳакәа. Усҟан алҵшәақәа еиҳа аҵабырг иазааигәахоит.

Ари аусумҭаҷы ҳара ҳрыхцәажәоит асинтаксис аобиектқәа: аҳәоуи (имариоуи еилоуи), ажәеидҳәалеи.

Аԥсуа синтаксис аҵҵаара аҭоурых ахьтә

Аԥсуа синтаксис имаԥны иҵҵаауп. Асинтаксис ахәҭақәа зегьы неидкыланы монографиа ҳасабла иҵҵаам. Монографиа ҳасабла иҵҵаау аҳәоу мариа заҵәык ауп[1]. Уигьы монографиак ауп иазкны иҵыҵхьоу. Асинтаксис егьырҭ апроблемақәа ирызкны иҟақәоуп ххәаақәак (очеркқәак), рҵага шәыҟәқәак, статиақәак (уахә.ҵаҟа), аха урҭ асинтаксис апроблемақәа инагӡаны рыӡбара рылшом.

Раԥхьаӡа акәны асинтаксис азҵаарақәак дрыхцәажәоит П.К. Услар «Аԥсуа бызшәа» ҳәа хыс измоу иусумҭаҷы[2]. Убас, уи иѡуеит: «различные отношения между существительными определяются самим смыслом, придаточными местоименными характеристиками, расположением слов, прилогами (postpositions) и, наконец, падежными флексиами. Таковые несомненно существуют в абхазском языке, быть может, даже числом падежей не уступает он языку тушскому»[3] «Если предмет на который обращено действие глагола, – иѡуеит уи анаѡс П.К. Услар,– выражен местоимением личным,

[1]Арстаа Ш.К. Проблемы простого предложения в абхазском языке. Тбилиси, 1982

[2]Услар П.К. Этнография Кавказа. Языкознание I. Абхазский язык. Тифлис, 1887, стр.81

[3]Иара убра, ад. 81

то характеристика последнего вставляется в самую глагольную форму, таким образом здесь сходятся две характеристики, одна – лица действующего, а другая – лица, на которое обращено действие. Для избежание недоумения, обыкновенно перед глаголом ставятся полные формы местоимений личных, первая из них обозначает, какое лицо действует, вторая – на какое лицо обращено действие. В глагольной форме характеристики располагаются наоборот, т.е. первая из них показывает, на какое лицо обращено действие, а вторая – какое лицо действует. Это правило расположения характеристик не подлежит никаким изменениям в глаголах действительных; в глаголах интранзитивных встречаются отступления, которые мы увидим ниже»[1]

Услар П.К. ападежтә формақәа ирызкны иазгәеиҭо иашам, аха егьырҭ игәаанагарақәа аиаша иазааигәоуп. Аԥсуа бызшәа аҟны ахарарата (винительный) падеж ыҟам ҳәа ииҳәогьы иашаны иазгәеиҭеит.

Аԥсуа синтаксис аҧыдара хадақәак азгәеиҭеит Г. Деетерс. Убас, уи иазгәеиҭоит, аԥсуа бызшәаҿы инаӡоу ҳәоу цыԥхьаӡа иҳамоуп аҟаҵарба афиниттә формала иаарԥшу предикатк, егьырҭ апредикатқәа, аҳәоу аҿы иҟазар, ирымоуп аинфиниттә форма, инарыгӡоит аԥсуа бызшәаҿы иҟам аҳәоу цылақәа рфункциа. Аҳәоу еидкылага хадас иамоуп аҟаҵарба афиниттә форма. Уи иазгәеиҭоит иара убас асубиекттә-обиекттә хаҿытә ԥынгылақәа реишьҭагылашьагьы[2]

[1]Иара убра, ад. 81

[2]Deeters G. Der abchasische Sprachbau, wachrichten von der Gesellschaft der Wissencoshaften zu Gottingen. Pilologisch-historische Rlasse. Gottingen, 1931.

Генко А.Н. «Абазинский язык» ҳәа хыс измоу иусумҭаҿы дрыхцәажәоит асинтаксис иазку зҵаарақәак: «Любые два, три и более слов, следующие одно за другим, – иԥуеит иусумҭаҿы, – образуют словосочетание. Словосочетание не имеет значение законченного сообщения. Фраза, содержащая в себе одно законченное, самостоятельное выражение предикативной связи и двух представлений, называется предложением»[1]

Генко А.Н. игәаанагара иҳәоит асинтаксис иадҳәалоу даҽа зҵаарақәак ирызкынгьы.

Ломҭатиҙе Қ. В. аҧсуа бызшәа аморфологиатә еилазаара дахьалацәажәо лусумҭақәа рҿы иаҳҧылоит асинтаксис иадҳәалоу азҵаарақәакгьы. Убарҭ аусумҭақәа иреиуоуп: «Проблема склонения в абхазском языке»[2], «Категория переходности в абхазском языке»[3], «Относительные местоимения в глагольных формах абхазского языка»[4] и др.

Актәи аусумҭаҿы дахцәажәоит аиҭакра (склонение) апроблема аҧсуа бызшәаҿы. Ари апроблема иазкны аспециалтә литератураҿы иҟан еиҿагылоу агәаанагарақәа ԥба: ԥьоукы ирыҧхьаҙон иҟоуп аҧсуа бызшәаҿы аиҭакра асистема ҳәа (Услар К.П., Шлифнер, Дирр, Т. Яковлев), даҽа ԥьоукы ргәаанагарала иҟаҙам аиҭакра асистема аҧсуа бызшәаҿы (Ԥьанашьиа С., Чикобава Арн.). Марр Н.И. игәаанагара урҭ агәаанагарақәа ирҿагылон. Уи иҧхьаҙон аҧсуа бызшәаҿы ҭоурыхла иҟан аиҭакра асистема, аха нас ишааиуаз иҙит ҳәа.

[1] Генко А.Н. «Абазинский язык». Москва, 1955, стр. 184-196

[2] Изв. ИЯИМК, т.XII, Тбилиси, 1942, стр. 196 и сл.

3Там же, стр. 1-29

[5]Сообщение АН ГССР, т.III, Тбилиси, 1942, стр. 389 и сл.

Ломҭатиҙе Қ.В. еигәыцхәу абызшәақәа рматериалқәа реиҿырԥшрала ишьақәлыргылеит аиҭакра асистема аԥсуа бызшәаҿы ҭоурыхлагьы иахьагьы ишыҟам, аха ашьақәгылара ишаҿу. Ари агәааанагара дадгылон М.А. Кумаховгьы.

Ломҭатиҙе Қ.В. иазгәаҳҭаз лусумҭаҿы иаалырԥшуеит иҟам ападежқәа рфункциа назыгҙо аморфологиатә маҭәахәқәа. Убарҭ рахь иаҵанакуеит «Д» ариади «Л» ариади ирыҵаркуа ахаҿытә ԥынгылақәа аҟаҵарба аструктураҿы. Ломҭатиҙе Қ.В. аҩбатәи лусумҭа азкуп аҟаҵарба аиҭаҵреи аиҭамҵреи апроблема. Абызшәаҭцааҩцәа реиҳараҩык ирыԥхьаҙон аԥсуа ҟаҵарба иамоуп апоссивтә конструкциа ҳәа. Чикобава Арн. Иԥхьаҙон аԥсуа ҟаҵарба иамоуп анеитралтә конструкциа ҳәа. Ломҭатиҙе лусумҭаҿы ишьақәырҕәҕәаны иаалырԥшит аҟаҵарба аиҭаҵреи аиҭамҵреи рыла аиҿагылара шамоу, насгьы уи шаарԥшу иара аҟаҵарба аҩнуҵҟа «Д» ариади «Л» ариади ирыҵаркуа асубиекттә-обиекттә хаҿытә ԥынгылақәа еиҭаҵуеи еиҭамҵуеи аҟаҵарбақәа рҿы функциала реиҿагыларала.

Аԥсуа синтаксис азҵаарақәак ирыхцәажәоуп «Языки народов СССР» ҳәа иҭыҵыз аусумҭаҿы[1]

Академик Мешьанинов И.И. еиԥшым аструктура зму абызшәақәа еиҿырԥшны рҭҵаара аан ихы иаирхәон аԥсуа бызшәа аматериалқәагьы. Убас, уи иусумҭа «Эргативная конструкция в языках различных типов»[2] ҳаԥхьоит: «В абхазском языке глагол в сказуемом связывает своими показателями остальные члены предло-

[1]Языки народов СССР. т. IV. Москва, 1967, стр. 119-120

[2]Мещанинов И.И. Эргативная конструкция в языках различных типов. Ленинград. 1967, стр. 66

жения, в которых имена лишены падежных окончаний. Центр выражения синтаксических отношений эргативного строя предложения сосредотачивается в глаголе».

Аергативтә конструкциа инадҳәаланы аԥсуа ҳәоу аҧыдараҟәа дрыхцәажәоит Гецаʒе И.О. абарҭ лусумҭаҟәа рҽы: «К вопросу об эргативной конструкции в абхазском языке»[1], «К типологии членов предложения в абхазско-адыгских языках»[2]

Актәи аусумҭаҿы ҳаԥхьоит: «Суммируя все сказанное в предыдущих разделах работы..., приходим к выводу, что в абхазском языке существует два основных грамматических способов передачи субъектно-объектных отношений: морфологический (личные и классные показатели и их расположения) и синтаксический (порядок постановки субъекта и объекта в предложениях с переходными и непереходными глаголами)».

Аҩбатәи аусумҭаҿы еигәыцхәу аԥсуа-адыга быз-шәаҟәа реиҿырԥшратә-типологиатә ҭҵаарала автор ишьаҟәлырҕәҕәоит дырҩегьых иазгәарҭахьоу аарԥшра – аергативтә конструкциа шьаҟәгылаанʒа аинфиниттә конструкциаҟәа шышьаҟәгылахьаз. Уи лабҿаба иаапшуеит, автор лгәаанагарала, акласстә ҽыԥсахра аҟнытә акласстә-хаҿытә ҽыԥсахрахь аиасра аан, иара уантә ахаҿытә еиҭакрахь аиасра аангьы.

1970 шықәсазы иҭыҵит Ҷкадуа Л.П. лмонографиа «Система времен и основных модальных образований

[1]Гецадзе И.О. К вопросу об эргативной конструкции в абхазском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Ленинград, 1962.

[2]Члены предложения в языках различных типов. Ленинград, 1972, стр. 97-108

в абхазско-абазинских диалектах»[1] Аусумҭа аҟәшақәа руак аҿы дрыхцәажәоит еиуеиԥшым аҟаҵарбатә ҟаларақәа рроль аҳәоу ашьақәгыларақҿы. Иалылкаауеит ихьыԥшым (абсолиуттә), ихьыԥшу аамҭатә формақәа. Аҳәоу апредикативтә ҵакы ашьақәгылара иалахәуп абсолиуттә ҟаҵарбатә аамҭа. Ихьыԥшу аамҭатә формақәа апредикативтә ҵакы ашьақәгылара иалахәҳам. Аҟаҵарба асинтаксистә функциала дахцәажәо, автор иазгәалҭоит аҳәоу апредикативтә ҵакы шьақәдыргылоит атемпоральность, амодальность, аинтонациа ҳәа. Аҟаҵарбатә ҟаларақәа рҟнытә апредикативтә ҵакы ашьақәгылара иалахәым ҳәа илыԥхьаҳоит аҟаҵарба аинфиниттә ҟаларақәа (ад.262).

Ҷкадуа Л.П. иҵлыжьит даҽеа ҩ-статиак асинтаксис азҵаарақәа ирыдҳәалоу[2] «Связь слов в предложении» и «Об одной структурной разновидности предложения».

Актәи астатиаҿы автор иалылкаауеит ихьыԥшыми ихьыԥшуи ажәеибаркыратә хкҩәа. Ихьыԥшу ирхылыԥхьаҳалоит аиқәыршәаратә, аидыларатә, ахадараҵара, акампозиттә жәеибаркыракәа. Ихьыԥшым рахь – аиԥшьратә жәеибаркыра.

Аҩбатәи астатиаҿы иазгәалҭоит аҳәоу аструктура аҽешаԥсахуа алогикатә предикациа иабзоураны.

Хыхь иарбоу «Сборник материалов по абхазскому языку» ҳәа хыс измоу аҿы икьыԥхьуп иара убас: Е.П. Шьаҟрыл «Виды предложения по цели высказывания»; Ш.Ҟ. Арсҵаа «Подлежащее и сказуемое»; М.М. Цико-

[1]Чкадуа Л.П. Система времен и основных модальных образований в абхазско-абазинских диалектах. Тбилиси, 1970.

[2]См. Сборник материалов по абхазскому языку. Тбилиси, 1970, стр.69-77

лиа «Ажәеидҳәала азҵаарақәа аҧсуа бызшәаҽы»; К.С. Шьаҟрыл «Сложносочиненные предложения»; В.Х. Конҷьариа «Однородные члены предложения».

1959 шықәсазы иҵытҵит Пари К. лусумҵа «Внутриглагольные личные показатели и синтаксис минимальной фразы в Северо-Западных языках Кавказа» ҳәа хыс иаманы. Аусумҵа ихадоу алкаақәа рҽы ҳаҧхьоит: «Глагольная форма может функционировать сама по себе как минимальная фраза, потому что все участники, которые требуются глагольным корням, обязательно представлены в ней; глагольная форма обязательна, когда как свободные члены предложения в известной степени факультативны. Так как все свободные члены выражены в обязательной глагольной форме, нет иерархически приоритетных элементов среди имен, которые им соответствуют во фразе и которые должны рассматриваться как члены равного значения»[3]

АЖӘЕИБАРКЫРАТӘ ХККӘА

Аҳәоу аѡнуҵҟа ажәақәа рыбжьара ишьақәгылоит хымҧада асинтаксистә еизыҟазаашьақәа, урҵ аизыҟазаашьақәа рыла иаарҧшхоит асинтаксистә ҵакққәа, асинтаксистә ҵакққәа аҳәоу аинформативтә функциа анагҙара иаздырхиауеит.

Абарҵ иаҳарбаз аилкаарақәа ҳаурц азы аҳәоу аѡнуҵҟа ажәақәа аки – аки синтаксисла еидҳәалазароуп. Ажәақәа реидҳәалашьеи, реибаркыратә хккәеи, урҵ

[3]Paris C. Undires personels intrakerbaux et sintaxe de la phrase minimale dans les languers du Caucase du Nord-ou-est. B.S.L., facs 1. Paris.

злаарҧшу ахархәагақәеи ирымоуп рхатәы ҷыдарақәа еиҧшым абызшәақәа рҟны. Уи моу бызшәак аҩнуҵҟагьы рсинтаксистә функциақәеи рморфологиатә еилазаашьеи ирҿырҧшны ажәақәа (аҳәоу хәҭақәа) рыбжьара ишьақәгылоит еиуеиҧшым ажәеибаркыратә хкқәа. Иалкаау бызшәак аҩнуҵҟа ажәеибаркыратә хкқәеи урҭ иаадырҧшуа аҷыдарақәеи зыдҳәалоу уи абызшәа аморфологиатә еилазаашьа иамоу аҷыдарақәа роуп. Аҧсуа бызшәа аҟны, иара убас егьырҭ ҳбызшәақәа рҟынгьы, ажәақәа реидҳәалашьала иҳамоуп ихьыҧшуи ихьыҧшыми ажәеибаркыратә хкқәа. Ихьыҧшу рахь иаҵанакуеит аиқәыршәаратә, аидыларатә. Ихьыҧшым ажәеибаркыра ҳамоуп аиҧшьратә жәеидҳәалагақәа рҿы. Ажәеибаркыратә хкқәа рганахьала иҳамоуп иара убас акоординациатә жәеибаркыра.

Аҳәоу аҩнуҵҟа ажәақәа реибаркыраҿы абызшәа ахы ианархәоит абызшәатә маҭәахәқәа иамоу зегьы – аморфологиатә, асинтаксистә, иара убас ажәартәқәагьы налаҵаны. Абарҭ амаҭәахәқәа рҟнытә еиҳа ахархәара зауа зыбзоуроу абызшәа аморфологиатә еилазаара шаҟа ибеиоу ауп. Морфологиатә еилазаашьала абызшәа хьысҳазар, асинтаксистә маҭәахәқәа рхархәара еиҳахоит.

Аҧсуа бызшәаҟны аморфологиатә маҭәахәқәа рхархәара ҭбаауп аҟаҵарба аҩнуҵҟа, аха егьырҭ ажәаҳәа хәҭақәа рҟны урҭ рхархәара хараʒа еиҵоуп, морфологиатә формала иахьбеиам иахҟьаны. Аморфологиатәқәагьы асинтаксистәқәагьы ахьазымхо, ҳәарас иаҭахузеи, алексикатә маҭәахәқәа ахархәара рыҭатәхоит. Иаҳҳәап, ахьʒи аҟаҵарбеи реибаркы-

ра аан классла аиқәшәара шамахамзар изалшом, избан акәзар ахьыʒҟа иаҳҳәап, азаҵә хыԥхьаʒараҿы акласстә еиҿагылара морфологиала иамаʒам, арацәа хыԥхьаʒараҿы аҟаҵарба акласстә еиҿагылара амаʒам, убри аҟнытә ара классла аиқәшәара ҟалашьа амаʒам. Аха даҽа ганкахьала ҳара иаҳҳәоит аҟаҵарбеи ахьʒи рыбжьара классла аиқәшәара ҟалоит ҳәа. Избан акәзар, ишаадыруа еиԥш, ахьʒи аҟаҵарбеи реибаркыра аан хадара ауеит ахьыʒтә хәҭа, аҟаҵарба уи аҽақәнаршәоит хаҿыла, хыԥхьаʒарала, классла. Иаҳҳәап, аҳәоу ***д-ӡәуеит ахәыҷы*** аҟны ахаҿытә ԥынгыла -**д** иаанарԥшуеит ахьыʒҟа ахаҿи, ахыԥхьаʒареи, акласси, избан акәзар ахьыʒҟа аҟнытә ауп арҭ акатегориақәа ахьынтәааua. Аха ара игәоумҭарц залшом ахьыʒҟа **ахәыҷы** морфологиала ахаҿгьы, аклассгьы шамам. Нас аҟаҵарба иабаанагои арҭ аформақәа? Иахьаанагаз убри ауп, ажәа **ахәыҷы** жәарла ауаԥытәыԥсатә ҵакы амоуп. Убри жәарла иаарԥшу ауаԥытәыԥсатә ҵакы аҟаҵарбаҿы морфологиала иаарԥшуп ахаҿытә ԥынгыла **д** ала. Ари иаанаго убри ауп, ажәа **ахәыҷы** жәартә ҵакыла арҭ ажәақәа реибаркыраҿы ацхыраара ҟанаҵеит.

Арацәа хыԥхьаʒараҿы акласстә еиқәшәара зынʒа ахархәара аиузом, ахьыʒтә хәҭаҟны уи морфологиала (суффиксла) ишарбоугьы, избан акәзар аҟаҵарба арацәа хыыԥхьаʒараҟны акласстә еиҿагыларақәа амаʒам жәарлагьы, морфологиалагьы, ахаҿытә ԥынгылақәа (асубиекттәқәагьы, аобиекттәқәагьы) арацәа хыԥхьаʒараҿы акласстә ҵакы ахьрымам иахҟьаны.

Иаҳҳәап, ***аԥафцәа ашкол ахь ицеит***, ара ажәақәа **аҵафцәеи-**и **ицеит**-и рыбжьара акласстә еиқәшәара

ыҟазам. Ахьызҟа **аҭацәа** морфологиала иаарԥшны иамоу аҟаҭарбаҿы изарбахазом, ахаҿытә ԥынгыла **и** акласстә ҭакы ахьазаамырԥшуа иахҟьаны.

Морфологиалагьы, жәартә ҭакылагьы ахьызҟа **ахәыҷы** ахаҿытә ҭакы амазам, аха аҟаҭарбаҿы уи ахԥатәи ахаҿала иаарԥшуп ахаҿытә ԥынгыла **д** ала (*д-ӷәуеит ахәыҷы*). Нас ара аҟаҭарба иабаанагеи ахԥатәи ахаҿытә ҭакы? Иахьаанага убри ауп, ажәа **ахәыҷы** ари аҳәоу аҟны иааннакылоит ҳзыхцәажәо аилкаара асинтаксистә позициа. Аҳәоу аҿы ҳзыхцәажо ианакәызаалак ахԥатәи ахаҿытә ҭакы шьҭнахуеит синтаксисла, абри ахаҿытә ҭакы аҟаҭарбаҿы морфологиатә рбагала (**д** – ала) иаарԥшуп. Ишаабо еиԥш, ара ацхыраара ҟанаҭоит асинтаксис. Ажәа **ахәыҷы** аҳәоу иаалаҳхыр, ахаҿытә ҭакы иаразнак иацәызуеит.

Даҽеа усуп хыԥхьазарала аиқәшәара. Ишдыру еиԥш, ахьз аҟны азаҭә хыԥхьазара аарԥшуп аноль рбагала, арацәа хыԥхьазараҿы уи иаҿагылоит суффиксла иаарԥшу арацәа хыԥхьазаратә ҭакы – **ахәыч-қәа**. Убри аҟнытә ара ахыԥхьазаратә ҭакы ахьз аҟынгьы аҟаҭарба аҟынгьы морфологиала иаарԥшуп.

Ишаабо еиԥш, хыхь иаагаз аҳәоу аҿы ахьзи аҟаҭарбеи реибаркыраҿы ахархәара роуит ажәартә, аморфологиатә, асинтаксистә маҭәахәқәа.

Иҟоуп ахаҿытә, ахыԥхьазаратә, акласстә ҭакқәа ахьызтә хәҭаҿы жәартә ҭакыла иаанарԥшу. Ари ҟалоит ахьызтә хәҭа апозициаҿы ахаҿытә хьызцынхәрақәа анаҳԥыло. Усҟан ахьызцынхәра иаанарԥшуа ахаҿытә, ахыԥхьазаратә, акласстә (аҩбатәи, ахԥатәи ахаҿқәа, азаҭә хыԥхьазара) ҭакқәа аҽерықәнаршәоит аҟаҭарба.

Актәи аҳаҽытә хьыʒцынхәра, хымԥада, иаарԥшуп актәи аҳаҽала аҟатцарбаҽы. Иара убас егьырҭ аҳаҽытә хьыʒцынхәраҟәагьы, избан акәзар арҭ аҳаҽытә хьыʒцынхәраҟәа ирымоу аҳаҽытә, ахыԥхьаʒаратә, аклассҭа цакқәа рҽырԥсахʒом, енагь урҭ иалкаау жәартә цакқәаны ирымоуп.

Даҽеа усуп ахьыʒтә хәҭаҽы игылоу ажәа аҳаҽытә цакы анамам. Усҟан ари ажәа аҳәоу аҽы позициас ианнакыло иаҽырԥшны ишьҭнахыр ҟалоит иарбанзаалак аҳаҽытә цакқәа.

Иаҳҳәап, ажәа **ахәыҷқәа** ажәаҳәаɯ ипозициа ааннакылозар, ишьҭнахуеит актәи аҳаҽытә цакы, ажәаҳәаɯ дзацәажәо ипозициа ааннакылозар, ишьҭнахуеит аɯбатәи аҳаҽытә цакы, ажәаҽы изыхцәажәо аилкаара апозициа ааннакылозар, ишьҭнахуеит ахԥатәи аҳаҽытә цакы:

Ахәыҷқәа ашкол ахь ҳцоит;

Ахәыҷқәа ашкол ахь шәцоит;

Ахәыҷқәа ашкол ахь и-цоит.

Ара иҟоу убри ауп, ахьʒ синтаксистә позициала ишьҭнахыз аҳаҽытәә цакы аҟатцарба аҽеаҟәнаршәоит.

Иҟоуп ахьыʒтә хәҭаҽы аҳаҽытә цакы морфологиала ианаарԥшугьы. Ари маҷны иаҳԥылоит:

С-хаҭа с-цеит

у-хаҭа у-цеит

и-хаҭа д-цеит.

Ара ишаабо еиԥш, аҳаҽытә ԥынгылаҟәа -**с**, **-у**, **-и** морфологиатә рбагаҟәоуп, ашьаҭа хаҭа иацуп, морфологиала аҳаҽҟәа аадырԥшуеит.

Ара ахьыʒтә хәҭеи аҟатцарбеи хаҽыла реиҟәшәара рɯыцьарагьы морфологиала иаарԥшуп.

Аԥсуа бызшәаҟны иҭбааны ахархәара амоуп ҭакыла аҳәоу аѡнуҵҟа ажәақәа реибаркыра. Ари ажәеибаркыратә хкы аидыларатә ҳәа иашьҭоуп. Арахь иаҭанакуеит позициала ажәақәа реибаркырагьы.

Аидыларатә жәеибаркыра ахархәара амоуп аҟаҵарбеи еиуеиԥшым аҭагылазаашьатә ҭакы змоу ажәақәеи рыбжьара. Ара хадара ауеит аҟаҵарба, егьырҭ ажәақәа иара иацаауеит ҭакыла. Иаҳҳәап, ***сѡыза Аҟәа дынхоит***, ари аҳәоу аҿы аҟаҵарба **дынхоит** иаанарԥшуа арҿиара иаҳәоит дахьынхо аҭыԥ аазырԥшуа ажәа шаҭаху. Аҳәоу **сѡыза дааит** аҟны аҟаҵарба **дааит** иаанарԥшуа арҿиара иуанаҳәоит данааз, дахьынтәааз узырбо ажәақәа шаҭаху: ***сѡыза дааит иацы Аҟәантә***.

Ара ахархәара анроуа ыҟоуп ашьҭынгылақәа. Урҭгьы ацхыраагзатә ажәақәаны иԥхьазоуп, убри аҟнытә урҭгьы ҭакыла ажәеибаркырахь иаҭанакуеит. Иаҳҳәап, *сѡыза Аҟәаҟа дцеит; сѡыза аҟәантә дааит; сѡыза Аҟәанза дцеит*. Арҭгьы, ишаабо еиԥш, ҭакыла ажәеибаркыра иацхраауеит.

Ҭакыла ажәеибаркыраҿы ацхыраара ҟарҵоит иара убас аҭагылазаашьатә елементқәа **ахь**, **ан**, **ш**; асуффикс-шьагәыҵқәа, ацынгыла шьаҭақәа, ахырхарҭатә суффиксқәа, азыҟашьатә хьызцынхәратә рбагақәа -**и**, -**з** уб.иҵ.

Ишаабо еиԥш, ажәеибаркыртә маҭәахәқәа еиҳараҙак иҭбааны ахархәара рымоуп аҟаҵарба аѡнуҵҟа. Ажәақәа реибаркыраҿы ацхыраара ҕәгәа ҟанаҵоит иара убас аиҭаҵра-аиҭамҵра ала аҟаҵарбақәа реиҿагыларагьы. Асубиекттә-обиекттә еизыҟазаашьақәа аазырԥшуа аха-ҿытә ԥынгыла ѡ-риадкны ршареи, урҭ рпозициақәеи ҳәаақәызҵо абри аиҿагылара ауп.

Хыхь иаҳарбаз ажәеибаркышьақәеи ажәеибаркыратә хкқәеи, ажәеибаркыратә маҭәахәқәеи инарҭбааны иарбахоит досу иахьырҭыҧу.

Аиқәыршәаратә жәеибаркыра

Аиқәыршәаратә жәеибаркыра наҟ-аақтәи хадараҭарала еибарку, егьырҭ ажәеибаркыратә хкқәа реиҳа иҭбааны ахархәара змоу, функциалагьы ибеиоу ажәеибаркыратә хкуп. Маҭәахәысгьы иамоу асубиекттә-обиекттә хаҷытә ҧынгылақәа роуп. Ахаҷытә ҧынгылақәа рсубиекттә-обиекттә функиақәеи рпозициақәеи шьақәзыргыло аҟаҵарба аѡнуҵҟа иамоу аиҭаҵратә-аиҭамҵратә еиҷагыларақәа роуп. Иара зызҷыдароу ѡ-компонентк иреиҵамкәа рыла ишьақәгылоу аҳәоутә шьаҭақәа, асубиекттә-обиекттә еизыҟазаашьа змоу егьырҭ ажәеицааирақәа роуп. Аиқәыршәаратә жәеибаркыра аѡнуҵҟа ажәақәа реибаркышьала иамоуп акымкәа, ѡбамкәа авариантқәа.

Раҧхьаʒа иргыланы иазгәаҭатәу убри ауп, ахадараҭара ара иамоуп ѡ-хырхарҭак: ахьыʒтә компонентқәа (асубиекттә-обиекттә) рҟнытә аҟаҵарбахьы, аҟаҵарба аҟнытә ахьыʒтә компонентқәа рахь. Абарҭ ахырхарҭақәа раарҧшышьа ауп авариантқәа ҟазҵо.

Ахьыʒтә (асубиект-обиектқәа) аҟнытә аҟаҵарба ахадараҭара зларбахо аҟаҵарбаҷы ахьʒ ахаҷытә, ахыҧхьаʒаратә, акласстә синтаксистә ҵакқәа асубиекттә-обиекттә хаҷытә ҧынгылақәа рыла иахьаарҧшхо ауп. Даҽеакала иаҳҳәозар, аҟаҵарба ахьʒ аҽеақәнаршәоит хаҷыла, хыҧхьаʒарала, классла (инаʒамкәа). Ари аҧҟара аспециалтә литератураҷы хьаҳәаҧаҳәа змам ҧҟароуп

ҳәа иԥхьаӡоу азҵаарақәа маҷымкәа иқәнаргылоит. Ҳалагап хаҿыла аиқәшәара. Аҳәоу *Алиас д-цәаҕәоит* аҟны асубиекттә хаҿытә ԥынгыла ҵабыргыҵәҟьаны иаанарԥшуеит ахпатәи ахаҿы, уи ахаҿы хымԥада ажәа Алиас аҟнытә иаауеит. Избан акәзар ахьӡтә хәҵа даҽа синтаксистә хаҿытә ҵакык шьҭнахыр, уи аҟаҵарба аҽеақәнаршәоит. Иаҳҳәап: *сара с-цәаҕәоит; уара у-цәаҕәоит, иара д-цәаҕәоит*. Ари зегьы ауаԓы агәра игартә иҟоуп. Аха азҵаара ахьцәырҵуа убри ауп, ахьыӡ, иаҳҳәап, *Алиас* морфологиала, ишдыру еиԥш, ахаҿытә категориа амаӡам. Ахаҿытә ҵакы амаӡам уи жәартә ҵакылагьы (ахаҿытә хьыӡцынхәарақәа реиԥш), нас иара ахаҵа иамамзар ахаҿытә ҵакы, аҟаҵарба хадара зланаҵозеи хаҿыла? Ара хымԥада еилыргатәхоит ажәартә, аморфологиатә, асинтаксистә еилкаарақәа. Ахьӡ жәарлагьы, морфологиалагьы ахаҿытә ҵакы шамам ашьақәырҕәҕәара аҵахӡам, уи еилкааун. Ара шьҭа инхаз асинтаксистә еилкаароуп. Синтаксислагьы ари аҳәоу аҿы ахьӡ (*Алиас*) ахаҿытә ҵакы амамзар, аҟаҵарбаҿы уи хаҿытә ԥынгылала арбара залшаӡом, ҳәарас иаҵахузеи. Аха ишԥеилкаатәу асинтаксистә хаҿытә ҵакы? Иабаанагеи ахьӡ асинтаксистә хаҿытә ҵакы? Иахьаанага убри ауп, ажәа *Алиас* ари аҳәоу аҿы иааннакылоит аҳәоу аҿы изыхцәажәо асинтаксистә позициа. Иарбанзаалак аҳәоу аҿы изыхцәажәо хымԥада ишьҭнахуеит синтаксисла ахпатәи ахаҿытә ҵакы. Избан акәзар асинтаксистә акҟәа рҟны ауп асинтаксистә ҵакҟәа ахьцәырҵуа. Убри аҟнытә ахьӡтә хәҵа аҳәоу иаалухыр, асинтаксистә хаҿытә ҵакгьы ацәыӡуеит; иалоуҵар, еиҵах ишьҭнахуеит.

Абасалоуп ишышьҭнахуа ахаҧытә ҵакы аобиекттә компонентгьы.

Иаҳҳәап: *Алиас ахәыҷы ↓ д-и-аазоит*. Ахьз *ахәыҷы* ара иамоуп ахпатәи асинтаксистә хаҧытә ҵакы. Убри азоуп уи аҟаҵарбаҧы ахпатәи ахаҧрбагала изаарԥшу.

Аха асинтаксистә хаҧытә ҵакы иамоуп егьырҭ аарԥшышьақәагьы. Убас, уи аарԥшхар ҟалоит ахьзтә хәҭаҧы жәартә ҵакыла. Усҟан уи ажәартә хаҧытә ҵакы аҟаҵарбаҧы иаарԥшхоит хаҧытә ԥынгылала. Абас иҟалоит ахьзтә хәҭа аҭыԥаҧы ахаҧытә хьызцынхәра ангылоу: *Сара с-рашәоит, уара у-рашәоит, иара д-рашәоит* уб. итц.

Ара ахаҧытә хьызцынхәра ахьызҟа излеиԥшым убри ауп, уи иалкаау ахаҧытә ҵакы жәарла иамоуп. Убри аҟнытә еснагь иаанарԥшуа иалкаау хаҧытә ҵакык ауп. Иаҳҳәап, ахьызцынхәра сара еснагь актәи ахаҧоуп иаанарԥшуа, даҽа хаҧытә ҵакык шьҭнахзом. Ахьз аҳәоу аҧы синтаксистә позициас иааннакыло иаҧырԥшны ишьҭнахыр ҟалоит актәи, аҩбатәи, ахпатәи ахаҧытә ҵакқәа. Иаҳҳәап: *Ахәыҷқәа ашколахь ҳ-цеит; Ахәыҷқәа ашколахь шә-цоит; Ахәыҷқәа ашколахь и-цоит*.

Ара ишаабо еиԥш, ахьз жәарлагьы морфологиалагьы ахаҧытә ҵакы ахьамам аҟнытә, синтаксисла хаҧытә ҵакыс ишьҭнахлак ҟалоит.

Имаҷны, аха иара усгьы иаҳпылоит ахьзтә хәҭа аҟны ахаҧы морфологиала ианаарԥшу. Ари ҟалоит ахьзтә хәҭа апозициаҧы ахаҧытә категориа змоу ажәа ангылоу. Иаҳҳәап, аҳәаақәҵатә хьызцынхәра **-хаҵа** ахаҧытә ԥынгылақәа ацны: *с-хаҵа, у-хаҵа, и-хаҵа, ҳ-хаҵа, шә-хаҵа*. Ара ахаҧытә ԥынгылақәа морфологиатә маҭәахәқәоуп ҳәа иԥхьаҙазар ауеит, избан акәзар урҭ зхала

иҟоу ажәа ашьаҭа иацуп, ашьаҭа иатәҙам. Ара аҳәаа-қәцатә хьыҙцынхәра хадара ауеит ахаҽала, аҟаҵарба уи аҿакәнаршәоит: *с-хаҭа с-цәаҧәоит, у-хаҭа у-цәаҧәоит, и-хаҭа д-цәаҧәоит* уб.итц.

Ишаабо еиԥш, ара асинтаксистә хаҽытә ҵакы аѽкомпонентқгьы рҟны морфологиала иаарԥшуп. Даҿакала иаҳҳәозар, ахьҙтә хәҭеи аҟаҵарбатә хәҭеи рыбжьара ишьақәгылоит хаҽыла аиқәшәара, морфологиала иаарԥшны.

Имаҷым ажәеицааира иалкааy асинтаксистә ҵакы аманы ианҳԥыло. Абас иҟоу ажәеицааира, ишдыру еиԥш, азхҳәаамаазырхаафункциаанамоугьы мачҙам. Иаҳҳәап: *Аибашьра иақәымшәац д-хаҵа ҧәҧәоуп* (Ажәаԥҟа); *Шьыжь игылаз иҿеан аҿеаб аҵеикит* (Ажәаԥҟа); *Аҿы иақәымтәац аҿы д-канамыжьыцт* (Ажәаԥҟа); *Аҙыршы иацәшәаз амца д-ақәпалеит* (Ажәаԥҟа); *Ауапаҟаҵара ззымдыруаз ҙаагара д-ыршьҭуан* (Ажәаԥҟа); *Аҙы иаанаго апша и-агоит* (Ажәаԥҟа); *Аҿы изымаиааиз акәадыр д-асуан* (Ажәаԥҟа); *Аҿы иаҳәаша акәәадыр и-аҳәоит* (Ажәаԥҟа); *Аҧба ҟазҵаз ашәыра ҟазҵаз д-ҷьеишьон* (Ажәаԥҟа).

Ахьҙи аҟаҵарбеи реибаркыра аан асубиекттә ма аобиекттә хаҽытә ԥынгыла анбыжьшәо ыҟоуп. Аха усҟан асинтаксистә хаҽытә ҵакы еилкаахоит ахьҙтә хәҭа позициас иааннакыло иабзоураны. Аҳәоу ***аҵыс шәаҳәоит*** аҟны асубиект рбага -**и** быжьшәаны иҟоуп аҟаҵарба иахьаԥынгылоу иабзоураны, аха ара ажәа аҵыс ҳахцәажәоит, убри аҟнытә уи синтаксисла ахпатәи ахаҽытә ҵакы иамоу еилкааyп. Ари ҟалоит ахьҙ амаҭәар класс ианаҵанакуа, насгьы арацәа хыԥхьаҙараҽы иангылоу: *Ахәычқәа шәаҳәоит; Ан ахәычқәа (и)-лаазоит; Ахәычы анбанқәа (и)-исырҵоит.*

Асубиекттә хаҿытә ҧынгыла быжьшәоит азаҭә хыҧхьаʒаратә ҭакы анамоу еиҭаҭуа аҟаҭарба мапкрадатәи аформа адҭаратә ркьынааҿы: *Ашәҟәы аа(у)-хә; Асаби д(б)ааʒа; Аӣаҿцәа аӣара д(у)ырӣа...* Арагьы, ҳәарас иаҭахузеи, асинтаксистә хаҿытә ҭакы еилкаауп.

Ажәақәа рыбжьара ахаҿытә еизыҟазаашьа шьақәгылар ҟалоит аҳәоу ашьаҭа анҭыҭгьы. Ахаҿытә еизыҟазаашьа адхаларатә ҭакы аманы иаҳҧылоит аҳәаақәҭатә жәеидҳәалақәа рҟны*: сара с-лаба, уара у-шәҟәы, бара б-ашьа, Алхас и-аб*. Абас иҟоу ажәеидҳәалақәа рҟны ахархәара рымоуп ажәеибаркыратә хкқәа ҿба: акы, урҭ позициала еидҳәалоуп; ажәеидҳәала ахәҭақәа иааныркылоит иалкаау апозициа, уи апозициа ҧсахшьа амаʒам. Иаҳҳәап, иузҳәом *ихылҧа саб*, *ишәҟәы сҿыза*.

Аҿбатәи, адхаларатә ҭакы ара хаҿытә еизыҟазаашьала иаарҧшуп; актәи ахәҭа асинтаксистә хаҿытә ҭакы, аҿбатәи ахәҭа аҿақәнаршәоит: *сара с-ыҿны, уара у-ҿыза, иара и-аҳәшьа...*

Ахаҿытә еиқәшәара ҳамоуп ахьʒи алахәыреи рыбжьарагьы. Аха ара ҷыдарас иҟоу убри ауп, алахәыра злашьақәгылоу азыҟашьатә хьыʒцынхәратә рбагақәа -**и**, -**з** ахаҿытә ҭакы рымаʒам, убри аҟнытә арагьы ахаҿы аарҧшуп синтаксисла. Алахәыра ҳзыхцәажәо аилкаара аанарҧшуеит, ахҧатәи ахаҿытә ҭакы шьҭнахуеит:

Ахаҿы рацәа змоу алахәыра егьырҭ ахаҿқәа рыла ахьʒи иареи рыбжьара аиқәшәара ҟалоит аҟаҭарбаҟны еиҧш: *Аҳәа (и-)зшьыз итышеиҳәалеит*; *Ууа и-умҭаз (и)-ухаҳауам; и-лауӣаз ауп и-ааурыхуа; и-умӣәахыз у-ашьҭамлан*.

Ахьʒи аҭагылазаашьатә ҟаҭарбақәеи рыбжьара хаҿыла аиқәшәара ҟалоит ахьʒи аҟаҭарбеи рҟны еиҧш:

Аҟармаҵыс амахә иахьықәтәаз акәылыкәаҷаҳәа ашәа аҳәон; Махаз аусҳәартԥаҿы даннеи, аизара иалгахьан; Аҷаԥшьаҩцәа ачымазаҩ и-ш-и-дтәалаз акараҳәа иаадыршеит; Аҟармаҵыс абжьы еихсыҕьуам, Ишаҳәац еиԥш ашәа аҳәоит, Ажәҩан иаҵәа шәахәацк хыршәлам, Ишкаԥхац еиԥш амра ԥхоит (Б.Шь.).

Хаҿыла аиқәшәара ҟалоит ахьӡи арлахәыреи рыбжьара ахьӡи аҟатцарбеи рҟны еиԥш: *Алхас д-рашәо амхы дтԥан; Арҵаҩы аҵаҩцәа д-р-абжьо ахшыҩ дирҵон.*

Акласстә категориа ажәеибаркыраҿы

Акласстә категориа аԥсуа бызшәҿы идефекттәу грамматикатә категориоуп, система ҳасабла инагӡаны иаарԥшым ахьыӡ аҟынгьы, аҟатцарба аҟынгьы. Убри иабзоураны ажәеибаркыра аҟынгьы ахархәара даара ихьысҳауп. Ахьӡ азатцә хыԥхьаӡара аҟны аморфологиала акласстә еиҿагылара амаӡам, арацәа хыԥхьаӡара аҟынгьы ихьысҳам асистема амам. Аҟатцарбаҟны акласстә еиҿагылара злаарԥшу ахаҿытә ԥынгылаҟәа рыла ауп. Арагьы арацәа хыԥхьаӡараҿы акласстә еиҿагылара ыҟам. Азатцә хыԥхьаӡараҟынгьы аҩбатәи ахԥатәи ахаҿқәа рҟноуп акласстә еиҿагылара ахьҳамоу. Актәи ахаҿы аҟны аклассқәа зынӡа иарбаӡам. Ахьӡи аҟатцарбеи реибаркыра аан акласстә цакы ахьӡ аҿы жәартә цакыла иаарԥшуп, аҟатцарбаҿы морфологиала – ахаҿытә ԥынгылаҟәа рыла. Ахьӡ усҟан хадара ауеит жәартә цакыла, ахьӡ ажәартә класстә цакы иацныҟәоит аҟатцарба, классла ахьыӡҟа аҿеаҟәнаршәоит: *Алхас д-цәаҕәоит; Амра с-л-ацәажәоит.* Ишдыру еиԥш, ахатцә хьыӡқәа зегьы ахацәа ркласс ахь иатцанакуеит, аҳәса

хьыʒқәа зегьы аҳәса ркласс ахь. Ахьʒ ахацәеи аҳәсеи ианырзеиԥшу, акласстә ҵакы контекстла еилкаахоит: *Арԥаɸы с-и-ацәажәоит; арԥаɸы с-л-ацәажәоит*.

Аԥстәқәеи, аԥсаатәқәеи уҳәа зыԥсы ҭоугьы иҭамгьы (аматәарқәа) аматәар класс ахь иатҵанакуеит: *Ала с-аԥхьоит; Ашәкәы с-а-ԥхьоит*. Аҟатҵарбаҷы ахпатәи ахаҷы азатҵә хыԥхьаʒара «д» ариад ала ианаарԥшу, ахацәа ркласси аҳәса ркласси иакны, ишамкәа ауаɯытәыɯса класс ала иаарԥшхоит: *Иара д-цәажәоит; лара д-цәажәоит*.

Ахьыʒҟа аɯбатәи ахаҷытә ҵакы аҭаны ҳхы иана-ҳархәо, уи акласстә ҵакы аҟатҵарбаҷы морфологиала иарбахоит: *Кама ашкол ахь б-ца! Баҭал ауниверситет ахь у-ца!*

Ахаҷытә хьыʒцынхәрақәеи аҟатҵарбеи анеицааи-уа, аɯбатәи, ахпатәи ахаҷқәа азатҵә хыԥхьаʒараҷы ахьыʒцынхәреи аҟатҵарбеи рыбжьара классла аиқәшәара ҟалоит. Усҟан акласс ахьыʒцынхәраҷы жәартә ҵакыла иарбоуп, аҟатҵарбаҷы – морфологиала: *Уара у-цәажәоит; бара б-цәажәоит; иара с-и-ацәажәоит; лара с-л-ацәажәоит; иара д-цоит; лара д-цоит*.

Ахьʒ арацәа хыԥхьаʒаратә ҵакы анамоу, ахьʒи аҟатҵарбеи рыбжьара классла аиқәшәара ҟалаʒом, арацәа хыԥхьаʒараҟны ахаҷытә ԥынгылақәа классла аиҷагылара ахьрымам иахҟьаны. Усҟан ахьʒ морфологиала иамоу (суффиксла) акласстә еиҷагылара аҟатҵарбаҷы изарбахаʒом: *Аԥаɸцәа ашкол ахь и-цоит; Аҷкәынцәа усура и-цеит; Аʒʁабцәа ʒаагара и-цеит*.

Арбагатә хьыʒцынхәрақәа, ишдыру еиԥш, акласстә еиҷагылара рымаʒам, аха аҟатҵарбеи дареи анеицааи-уа, аҟатҵарбаҷы урҭ классла иарбахоит.

Усҟан арбагатә хьыʒцынхәарақәа хықәкра ззыруа ажәа класс иахьаҵанакуа (жәарла еиҳарак) иабзоураны дара акласстә ҵакы роуеит. Ари аилкаара шьақәыргылахоит контекстла: *Ари с-а-хәаԥшуеит; Ари с-л-ыхәаԥшуеит; Ари с-и-хәаԥшуеит*.

Арбагатә хьыʒцынхәарақәа хаҷылагьы аиҷагылара рымаʒам, аха аҳәоу аҷы урҭ хықәкра азыруеит еиҳарак ажәаҳәаҷы изыхцәажәо аилкаара, убри аҟнытә урҭ еснагь ахԥатәи ахаҷытә ҵакы шьҭырхуеит синтаксисла. Иара убри ахаҷы аҟноуп акласстә ҵакгьы ахьроуа.

Аҳәаақәҵатә хьыʒцынхәарақәа *ухаԥа, бхаԥа, лхаԥа* аҟаҵарба ианацааиуа аҟаҵарбеи дареи рыбжьара аиқәшәара ҟалоит (аҩбатәи, ахԥатәи ахаҷқәа рҟны азаҵә хыԥхьаʒара) классла. Усҟан рыҩкомпонентк рҟны акласс аарԥшхоит морфологиала: *У-хаԥа у-цеит; б-хаԥа б-цеит; и-хаԥа (л-хаԥа) д-цеит*.

Ахыԥхьаʒаратә категориа аиқәыршәаратә жәеибаркыраҷы

Ахыԥхьаʒаратә категориа аиқәыршәаратә жәеибаркыраҷы иҵбааны ахархәара амоуп. Еицааиуа ажәақәа рморфологиатә ҷыдарақәа ирыбзоураны уи авариантқәа амоуп.

Ахыԥхьаʒаратә категориа ахьʒи аҟаҵарбеи рыбжьара

Ахьʒи аҟаҵарбеи хыԥхьаʒарала реицааира аангьы хадара ауеит ахьʒ, уи субиектзаргьы, обиектзаргьы. Аҟаҵарба хыԥхьаʒарала ахьʒ аҿакәнаршәоит. Ахьʒтә

хәҭа зеиҧш хьыӡҟазар ахыҧхьаӡара суффиксла иаарҧшхоит, аҟаҭарбаҿы – хаҿытә ҧынгылала. Ахьӡ азаҭә хыҧхьаӡараҿы ахыҧхьаӡара аноль рбагала иаарҧшуп, арацәа хыҧхьаӡараҿы – асуффиксқәа -**қәа**, -**цәа** рыла: *Аӣаҩы ашкол ахь д-цеит; Аӣаҩцәа ашкол ахь и-цеит*; *Амшын анцәахәы игәы иалсуеит, аҭырқәа иашьа д-и-лахәҳахәҭыр,- иҳәеит аҭуӥьар* (Ал.Ӥь.).

Аиқәыҧхьаӡара злымшо азеиҧш хьыӡҟақәа рҭакы азаҭәи арацәеи реиҿагылара иаҧырхагахоит. Убас иҟоу асемантика рымоуп *аӡы, ацха, ахш* уҳәа реиҧш иҟоу азеиҧш хьыӡҟақәа. Урҭ рҟны азаҭә хыҧхьаӡаратә ҭакы аарҧшуп семантикала, аҟаҭарбагьы урҭ аҿрықәнаршәоит: *Аӡы иаа-на-хәаз аҭәыц дахьынҳалон* (Ажәаҧҟа); *Ацха (и)-хаауп, аха зегьы ирфом* (Ажәаҧҟа); *Аҩы и-а-шьыз ах дхыркылеит* (Ажәаҧҟа); *Аӡы иаа-на-го аҧша и-а-гоит* (Ажәаҧҟа).

Арацәа хыҧхьаӡаратә форма шьҭырхыр рылшоит абас иҟоу ажәақәа, аха усҟан рҭакы ҧсаххоит. Убас иҟоуп ахатәы хьыӡқәагьы. Иаҳҳәап: *Алиас – Алиасраа, Аиба – Аира, Хышба – Хышаа, Ӥьыкырба –Ӥьыкраа, Уаҭҳара – уаҭҳараа, Лыхны – лхаа, Кәтол – кәтолаа*.

Абас аизгатә ҭакы шьҭызхыз ахьыӡҟақәа аҟаҭарба рыцааиуеит арацәа хыҧхьаӡараҿы: *Кәпалаа реиха ахьҭаҳаз реигәышәгьы ҭа-р-ы-жьит* (Ажәаҧҟа); *Нарҭаа рыҿқәа ирықәтәаны хьыӡрацара ицалон* (Ажәаҧҟа).

Ауаатәыҩса рхатәы хьыӡқәа (ажәлақәа ракәымкәа) арацәа хыҧхьаӡаратә форма рымаӡам, убри аҟнытә морфологиала азаҭә хыҧхьаӡаратә формагьы рымаӡам. Азаҭә хыҧхьаӡаратә ҭакы ара семантикала (жәартә ҭакыла) иаарҧшуп, аҟаҭарбаҿы ари аҭакы морфологиала иаарҧшуп ахаҿытә ҧынгылақәа рыла: *Ақыҭа ӡҕаб*

Хьыма ларма бла аӣкар дықәӈшны лыгәчама дахәаӈшуа, уахьынтә аҷкәынцәагьы днарыхәаӈшуа даныҟала нахыс, ақалақь деиӈхыʒуан, дагьеиҿырбон. Лашьа заӣә Хьырсонгьы аҿыҩ адәы шыгәхьаанагара игәхьаа-и-гон, аҭыӈҳацәа дышреилаҳарагьы д-еилаҳауан ақалақь (Ал. Ӌь.); *Хьыма Катица уажәада д-л-ымбацшәа д-еиҭаа-л-ҿаӈшит* (Ал. Ӌь.).

Ахыӈхьаʒаратә категориа ахьыʒцынхәреи аҟаҭарбеи рыбжьара

Ахаҿытә хьыʒцынхәрақәа рҿы ахыӈхьаʒарагьы, ахаҿи акласси реиӈш, жәартә ҭакыла иаарӈшуп, убри аҟнытә аҟаҭарбеи дареи реицааира аан хыӈхьаʒарала аиқәшәара хадара зуа ахьыʒцынхәратә хәҭаҿы семантикала иаарӈшуп, аҟаҭарбаҿы – морфологиала, дырҩегьых ахаҿытә ӈынгылақәа рыла. Азаҭә хыӈхьаʒарала аҟаҭарба рыцааиуеит ахаҿытә хьыʒцынхәрақәа **сара, уара, бара, иара, лара**; арацәа хыӈхьаʒараҿ аҟаҭарба рыцааиуеит ахаҿытә хьыʒцынхәрақәа **ҳара, шәара, дара**.

Сара с-гәырҕьоит, сара с-ыӈоит; Шьҭа хәылӈазуп ашәшьа хылоит, са с-тәаʒамызт иахьа ҭынч, Са еизыз-геит ҳамх аҟәынӊь; Уара у-ҟәиа, уара у-ҷиа Сара еиқәысӣаз абарбанӊьиа (Б.Шь.); *Ҳара ҳ-аҩуа, ҳ-аҩуа ҳ-цон, Соупцәа хылӈа ныҟәысцон* (Б.Шь.); *Уара и-у-хьʒуп малакрыфа... Уара и-у-ӣоуп ӈшь-шьапык, Ожә и-у-ҭаххеит ҩ-шьапык* (Б.Шь.); *Мшәыки бгаки ҩызас срыцуп, Шәааигәара и-тәоуп дара...*(Б.Шь.); *Кәац жьыхәҭак ҳәа ӊьоук аасышьҭын, Шәарҭ ҿырдагәа ҟа-шә-ӣаʒеит* (Б.Шь.).

Ахыԥхьаҙаратә категориа арбагатә хьыҙцынхәрақәеи аҟаҵарбеи рыбжьара

Арбагатә хьыҙцынхәрақәеи аҟаҵарбеи реицааира аан урҭ еиқәшәоит хыԥхьаҙарала. Ахыԥхьаҙаратә еиҷагылара аѡхәҭак рҟны иаарԥшуп морфологиала. Арбагатә хьыҙцынхәрақәа рҿы азаҵә ахыԥхьаҙара аарԥшуп асуффикс -**и** ала, арацәа хыԥхьаҙара – асуффикс -**ҭ** ала. Аҟаҵарбаҷы ахыԥхьаҙаратә еиҷагылара аарԥшуп ахаҷытә ԥынгылақәа рыла. Азаҵә хыԥхьаҙара аарԥшуп ахаҷытә префикссқәа -**с, -у, -б, -и, -д, -а** (**на**) рыла, арацәа хыԥхьаҙараҷы – ахаҷытә ԥынгылақәа -**ҳ, -шә, -р**(**д**), -**и** рыла. Арбагатә хьыҙцынхәра азаҵә хыԥхьаҙараҷы ҳхы иаҳархәоит уи хықәкра зызнауа ажәа азаҵә хыԥхьаҙараҷы игылазар, ҳхы иаҳархәоит уи хықәкра зызнауа ажәа арацәа хыԥхьаҙараҷы игылазар. Усҟан арбагатә хьыҙцынхәра хадара ауеит, аҟаҵарба иара иацааиуеит. *Урҭ (и-)ҭәуп, и-ԥхоуп, сыгәхьаа рымам, Урҭ и-р-фоит акәац, акәтыжь, Сара сзыҳәа акгьы аанмыжь* (Б.Шь.); *Арҭ ашьхақәа (и-)еидҷырбало избац роума?!* (Б.Шь.); *Урҭ ин-р-ыжьит наҟ азыгәҭа…*(Б.Шь.); *Заҟа бардра урҭ (и-)ахысыз, Заҟа кәара урҭ и-рырсыз, Акыр ицәгьоуп аҳәара, Аха усгьы ицеит хара* (Б.ШЬ.); *Аҟармаҷыс баша иԥшызма, Ари (и-)амбо зынза ижәызма…* (Б.Шь.); *Уа, абри арԥыс д-ыцәоума? Игара лас ҭынчума?* (Б.ШЬ.); *Уи д-ҟьантазуп, ахымҙаах, Лышкәакәара – зынза азшәах!* (Б.ШЬ.); *Уи иԥстазаара ссир ахтԥн-и-ҷеит* (Б.ШЬ.); *Ауаҩ иеиҳа хәыз змоу арбан! Ари (и-)рдырхьеит иагьаҩы, Нас зегь реиҳа иԥшҙоу арбан! Аригь (и)-ицзааит – ауаҩы!* (Б.Шь.); *Кәын ари (азҕаб) дахь-л-ыхәаԥшуаз даара д-леилаҳаит* (Аԥс.л.); *Аха аҷан ари зназы и-ргәамԥхеит*

(Апс.л.); *Дыдгьы уи д-идыруан* (Апс.л.); *…Уи д-ымиц, д-ихьазаргьы д-ымшәыц, д-ышәхьазаргьы аранҙа д-зааиуам!* (Апс.л.); *Убри са и-сшьуеит, шәара ампын шәыкәымлан…* (Апс.л.); *Ари ажәлар д-ышьтырхын, аҳәынтқар ҳәа дара ирымаз иҟны д-наргеит* (Апс.л.).

Хыпхьаҙарала аиқәшәара ҟалоит аҳәаақәтатә хьыҙцынхәреи аҟатцарбеи рыбжьара.

Хыпхьаҙарала аиқәшәара аҩ-хәтакгьы рҿы иаарпшуп морфологиала ахаҿытә пынгылакәа рыла: *С-хатә с-цеит; у-хатә у-цеит; б-хатә б-цеит; и-хатә д-цеит; ҳ-хатә ҳ-цеит; шә-хатә шә-цеит* уб.итц.

Аиқәыршәаратә жәеибаркыра ахьҙи арлахәыреи рыбжьарагьы иҳамоуп. Ахьҙи арлахәыреи хаҿыла, классла, хыпхьаҙарала реиқәшәара аарпшышьеи аарпшыгакәеи рыла ахьҙи аҟатцарбеи рыбжьара ишыҟаз иакәшәоит. Арагьы аиқәшәара ҟалоит асубиект алагьы, аобиект алагьы. Акы затцәык излеипшым *арлахәыра хаҿыла ҩ-хаҿык иреиҳаны ишьтнахуам шамахамзар.*

Зны и-аатгыло, зны и-қәасқәасуа… Цьара ишнеиуаз бгахәыҷык Аӣла ахьынтәи иа-ҳаит бжьык (Б.Шь.); *Ашыҩшыҩҳәа иҿеага (и)-дәыкә-ӣо, Ахәыжә-хәыжәҳәа анышә (-и)-рыгәҙо. Уа дтарашәон анхаҩы, и-ва(и)-ргыла ипацәа хҩы* (Б.Шь.); *Аӣыхәа ду (и)-нышьта(на)рҿыла, Апхьатә шьапқәа (и)-наӣа(на)ргыла, Апышә ӣәрыпса (и)ҳара(на) куа Абгахәыҷы иажәлеит уи* (Б.Шь.).

Аиқәыршәаратә жәеибаркыра иамоуп имаҷымкәа аҷыдарақәа хаҿык змоу аҟатцарбеи ахьҙи рыбжьара, ахаҿы рацәа змоу аҟатцарбеи ахьҙи рыбжьара, иара убас аҟатцарба аитатцреи аитамтцреи ирыбзоураны.

Хаҽык змоу аҟаҭарбеи ахьӡи рыбжьара

Хаҽык змоу аҟаҭарбаҽы иарбоу асубиект ахаҽоуп, убри аҟнытә ахьӡи (асубиект) аҟаҭарбеи рыбжьара ишьақәгылоит асубиекттә-арҽиаратә еизыҟазаашьа. Уи аарҧшхоит ахьӡи аҟаҭарбеи хаҽыла, хыҧхьаӡарала, классла (инагӡамкәа) реиқәшәарала. Хаҽык змоу аҟаҭарба еиҭамҭуа ҟаҭарбоуп, убри аҟнытә ахьӡи аҟаҭарбеи хаҽыла, хыҧхьаӡарала, классла реиқәшәара аарҧшуп «Д» ариад иатәу асубиекттә хаҽытә ҧынгылақәа рыла.

Ахаҽи, ахыҧхьаӡареи, акласси раарҧшраҽы ара иҳамоуп авариантқәа ахьӡ апозициаҽы игылоу ажәа аморфологиатә еилазаара иабзоураны. Ахьӡ апозициаҽы игылоу ажәа морфологиала иаарҧшны иамазар ахаҽи, ахыҧхьаӡареи, акласси, аҟаҭарба уи аҽақәнаршәоит убарҭ акатегориақәа рыла

с-хаҭа с-цеит
у-хаҭа у-цеит
б-хаҭа б-цеит
и-хаҭа д-цеит
ҳ-хаҭа ҳ-цеит
шә-хаҭа шә-цеит
р-хаҭа и-цеит.

Ара классла аиқәшәара агуп актәи ахаҽы азаҭә хыҧхьаӡареи ахаҽқәа зегьы арацәа хыҧхьаӡареи рҽы.

Ахьӡ апозициа ахатәы ма азеиҧш хьыӡҟа ианнакылозар азаҭә хыҧхьаӡараҽы акласси, ахаҽи морфологиала иаарҧшӡам, аха аҟаҭарбаҽы абарҭ ах-категориакгьы морфологиала иаарҧшуп. Иаҳҳәап, *Алиас д-цәаҕәоит*. Ари аҳәоу аҽы ажәақәа еиқәшәоит морфологиала,

ахыԥхьаҙарала (азатцә хыԥхь.). Класслагьы еиқәшәоит, аха ахьҙтә хәтаҧы акласс семантикалоуп излаарԥшу. Ахаҧы аарԥшуп синтаксисла, ажәа *Алиас* ҳзыхцәажәо аилкаара ахьаанарԥшуа аҟнытә.

Ԛ-хаҧык змоу еиҭамцуа аҟатцарбеи ахьҙи рыбжьара

Ԛ-хаҧык змоу еиҭамцуа аҟатцарба асубиектгьы аҿақәнаршәоит, иԥиам аобиектгьы аҿақәнаршәоит хаҧылеи, хыԥхьаҙаралеи, класслеи.

Усҟан аиқәшәара аарԥшхоит асубиект аганахьала Д ариад иатәу ахаҧытә ԥынгылақәа рыла, иԥиам аобиект аганахьала – Л ариад иатәу аобиекттә хаҧытә ԥынгылақәа рыла

Сара уара с-у-ацәажәоит
Сара бара с-б-ацәажәоит
Сара иара с-и-ацәажәоит
Сара лара с-л-ацәажәоит
Сара шәара с-шә-ацәажәоит
Сара дара с-р-ацәажәоит

Ишаабо еиԥш, акласс арагьы иагуп актәи ахаҧы ахаҧқәа зегьы арацәа хыԥхьаҙараҧы.

Актәи, аԛбатәи, ахԥатәи ахаҧқәа рҧы ажәак субиектсгьы обиектсгьы изыҟалом. Иаҳҳәап, *сара сара с-с-ацәажәоит, уара уара у-у-ацәажәоит узҳәом*. Ахагьежьратә цакы змоу ажәақәа рҟны хаҧык еиҭаҳәахар ҟалоит, аха усҟан аԥхьа игылоу ахаҧы адхаларатә цакы амоуп. Иаҳҳәап: *с-ҽеила-с-ҳәоит, у-ҽеила-у-ҳәоит, б-ҽеила-б-ҳәоит, и-с-ха-сԛоит, и-у-шә-у-ԛоит, и-шье-и-ԛоит* уб. ит.

Ԛ-хаҽык змоу еиҭатцуа аҟатцарбаҽы аиқәшәара асубиект аганахьала иаарԥшхоит Л ариад иатәу ахаҽытә ԥынгылақәа рыла иԥиоу аобиект – Д ариад иатәу ахаҽытә ԥынгылақәа рыла:

д-с-аазоит *у-с-аазоит*
д-у-аазоит *б-с-аазоит*
д-б-аазоит *д-с-аазоит*
д-и-аазоит *и-с-аазоит*
д-л-аазоит *и-с-аазоит (дара)*
д-шә-аазоит
д-р-аазоит

Х-хаҽык змоу еиҭамцуа аҟатцарбаҽы аиқәшәара ҟалоит х-ганкны: аҟатцарба хаҽыла, хьыҵцынхәрала, классла (акласс ыҟазар) аҽерықәнаршәоит асубиектгьы, иԥиам аобиектқәагьы:

с-у-з-л-ацәажәоит
с-б-ыз-л-ацәажәоит
с-у-з-л-ацәажәоит
с-и-з-л-ацәажәоит
с-л-ыз-л-ацәажәоит
с-шә-ыз-л-ацәажәоит
с-р-ыз-л-ацәажәоит

Аиқәшәара ара иаарԥшуп асубиект аганахьала Д ариад иатәу ахаҽытә ԥынгылақәа рыла, иԥиам аобиектқәа рыԛбагьы Л ариад иатәу ахаҽытә ԥынгылақәа рыла.

Х-хаҽык змоу еиҭатцуа аҟатцарбагьы х-ганкны аиқәшәара ҟанатцоит, аха усҟан асубиект аганахьала аиқәшәара аарԥшхоит Л ариад ала, иԥиоу аобиект Д ариад ала, иԥиам аобиект Л ариад ала:

и-у-с-тԥоит *и-с-у-тԥоит*
и-б-ы-с-тԥоит *и-с-ы-б-тԥоит*

(и)-и-с-тҭоит *и-с-и-тҭоит*
и-л-ы-с-тҭоит *и-с-ы-л-тҭоит*
и-шә-ы-с-тҭоит *и-с-ы-шә-тҭоит*
и-р-ы-с-тҭоит *и-с-ы-р-тҭоит*

с-л-и-тҭоит
б-л-и-тҭоит
у-л-и-тҭоит
д-л-и-тҭоит
ҳ-л-и-тҭоит
шә-л-и-тҭоит
и-л-и-тҭоит

Аҟаҵарба ԥшь-ганкны аиқәшәара ҟанаҵар алшоит, аха уи маҷны иаҳԥылоит:

д-у-з-л-а-с-ырцәажәоит *д-с-ыз-л-а-у-рцәажәоит*
д-б-ыз-л-а-с-ырцәажәоит *д-с-ыз-л-а-б-ырцәажәоит*
д-и-з-л-а-с-ырцәажәоит *д-с-ыз-л-а-и-рцәажәоит*
д-л-ыз-л-а-с-ырцәажәоит *д-с-ыз-л-а-шә-ырцәажәоит*
д-ҳ-аз-л-а-с-ырцәажәоит *д-с-ыз-л-ад-ырцәажәоит*
д-шә-ыз-л-а-с-ырцәажәоит *д-р-ыз-л-а-с-ырцәажәоит*

Аидыларатә жәеибаркыра

Аидыларатә жәеибаркыра аан ажәақәа еидҳәалоуп аффиксқәа рыла акәымкәа ҵакыла. Ара иҟоуп хымԥада ҵакыла хадара зуа ажәа, уи иацааиуеит иадҳәалоу ажәа.

Аҟаҵарбатә жәеидҳәалақәа раан хадара ауеит аҟаҵарба, уи иацааиуеит еиуеиԥшым аҭагылазаашьатә ҵакы змоу ажәақәа; урҭ аҟаҵарба аҵакы хадырҭәаауеит аҭагылазаашьатә еилкаарақәа рыла. Усҟан аҟаҵарба

иацааиуеит еиуеиӊшым ацынгылақәа, арлахәырақәа, ахьыӡҟақәа: *Сҩыза Аҟәа дынхоит; Ашәҟәы хыхь иқәуп, ажәқәа ӣаҟа ахкаара иҭоуп; Нырцә быжьқәак гоит; аарцә аӡлагара хуп.*

Аидыларатә жәеибаркыра аан ацхыраара ҟарҭар рылшоит ашьҭынгылақәа, аӊынгыла-шьаҭақәа, асуффикс-шьагәыҭқәа,ахырхарҭатәӊынгылақәа,ахырхарҭатә суффиксқәа. Урҭ аҟаҭарба арҿиара ахырхарҭеи, аҭыӊи аадырӊшуеит: *Ашьха дхалеит; Аҩны дыҩналеит; Ақды дықәтәоуп; Аӡы дҭалеит; Адәы иқәуп (арахә).*

Аҟаҭарбеи ацынгылеи реицааира
Аҟаҭарбеи аҟалашьатә (ахаҭашьатә) цынгылақәеи реицааира

Аҟаҭарбеи аҟалашьатә цынгылеи рыбжьара ишьақәгылоит аҟалашьатә ҭагылазаашьатә еизыҟазаашьа. Ацынгыла аҟаҭарба арҿиара ҳәаақәнаҭоит. Ара еиҳарак ахархәара рымоуп асуффиксқәа -**ҳәа, -ҭас, -ӡа, -ны, -шәа, -ла** рыла иахырҿиааy ацынгылақәа, аха иаҳӊылоит иахырҿиаам аҟалашьатә цынгылақәагьы.

Ахьхьаҳәа аӡиас ццакуан (Б.Шь.); ***Акеиҳәа*** *иасит ахаҳә асаркь*ал (Б.Шь.); ***Хьшьыцбаӣас*** *дырхагьежьуан...* (Аӊс.л.); ***Лаҳәашәа*** *ижьышуа абӥьар уҟәнуп* (Ахьыр.); ***Абас*** *шаанӡа аб игәаҟуаз иҿырпын ғызуан* (Б.Шь.); ***Цәгьала*** *иааиуа* ***цәгьала*** *ицоит* (Ажәаӊҟа); *Мала шәара еиҳа мала ныҟәара еиғьуп* (Ажәаӊҟа); *Дгәаҟуан* ***цәгьаӡа****, данхалт ицәарҭа* (И.Кә.); *Сасрыҟәа сицхраап ҳәа Цәыцә* ***дықәҟьа*** *днеиуан...* (Аӊс.л.); *Амҩа сықәуп* ***агәыдыҳәа****, иццакуеит аҿыз...*(Б.Шь.); *Арха газгоит саӊхьа* ***мшынӣас****...* (Б.Шь.); *Ушьҭоуп саӊхьа* ***уҷарыхәӡа****, Амза ҭәуп* ***ишашаӡа***

(Б.Шь.); *Сыҩуеит, схәыцуеит са* ***слахҿыхза****, Иаартуп сҧенцьыр* ***ҟьаҟьаза*** (Б.Шь.); *Автобус ықәха илеиуан; Ар жәылуан хаха; Ҷкәына хәычық хыма-ԥсыма дааҩнаххит; Аԥсабара даргәыбзыҕт* ***хәычҷас****; ҩаԥхьа агәалашәарақәа изцәырҧит* (М.Л.); *Амра тәыла! Уҙбахә наҩхьан* ***хараза****, Гәырҩа «сасцәагь» иузыҙхыҷхьан* ***ижәпаза*** (Б.Шь.).

Аҟаҵарбеи аҭыԥтә цыҥылақәеи реицааира

Аҟаҵарба иацааиуеит еиҳарак иахырҿиаам аҭыԥтә цыҥылақәа, еиҳа имаҷны иахырҿиааy аҭыԥтә цыҥылақәа. Усҟан ацыҥыла злахырҿиааy асуффиксқәа ахырхарҭа ма аҭып аадырԥшуеит, убриала аидыларатә жәеибаркыра иацхрааyеит.

Ҭакәажәык лабак кны ***амҩан*** *дтәан* (Аԥс.л.); *Анышәгәал иршәыз ацә ашәпара иналҟьан* ***наҟтәи аганахь*** *анышә инылашьшьит* (Аԥс.л.); *Сасрыҟәа* ***хыхь*** *дыҩхалан, иабхәа дахьышьҭаз даннеи, маҭы еиқәаҧәа дук* ***иханы*** *икнаҳан ибеит* (Аԥс.л.); *Ҳаи, рыцҳа, адунеи уԥсахуазаап,* ***нарцәы*** *иҟаз аусқәа зегьы аргама иубеит, - лҳәеит* (Аԥс.л.); *Саб иҿы уахьхалаз,* ***иханы*** *икнаҳаз матҙам, имаҟоуп, ус ула иунарбеит ауп*...(Аԥс.л.); *Ауаҩы данԥслак,* ***нарцәынтәи*** *иуак дааны, уаала ҳәа иаҳәаны дигон* (Аԥс.л.); ***Ахара****, ԥсуа маҧмыцьҧас, Еҧәаҧьаа ҿымҭ илашоит* (М.Л.); ***Арахь*** *шәыртҭран,* ***анахь*** *шәыртҭран, амҩасцәа рзы* ***уахь*** *наԥшыртҭан* (Б.Шь.).

Аидыларатә жәеибаркырала аҟаҵарба иадҳәалоуп иара убас аҭыԥтә ҭагылазаашьатә функциа змоу ахьыҙқәа. Урҭ аҭыԥи ахырхарҭеи узырбо ашьҭынгылақәа рыцны, ирыцымкәагьы.

Урҭ ирзымхәыцыз қьаф уа ***Ииартаҽы*** *дышьҭоуп дыԥхаза* (М.Л.); ***Ақытаҽы*** *инхо зегь хатала Дыќоума рымҭак здым* (М.Л.); ***Қытак аҽы*** *хар змамыз Хаҵа шьахәк дынхон* (Б.Шь.); *Уи дануп ҳәа дыԥхьаҙазма згәы шәауаз, Игәы мырхаҵа зԥа* ***аибашьрахь*** *дызмышьҭуаз* (Б.Шь.); *Дныќәаҩуп, шәарыцара* ***шьха дук ахь*** *дцаны дыќоуп* (Аԥс.л.); *Ажәытәза* ***Аԥсны*** *дынхон ԥшреи-сахьеи хьзи-ԥшеи згымыз ԥҳәызба ссирк* (Аԥс.л.); ***Атыԥ аҽы*** *шьыжьза сгылан Ахшца сырхиалап* (Б.ШЬ.); *Еҵәаџьаагьы уа* ***шьхатәыла*** *Иԥхашт омашәа* (Б.ШЬ.); *Аԥта еишьылза* ***уаќа*** *ԥслаҳәшәа Ахрақәа еимнадоит* (Б.ШЬ.); ***Ашьха*** *ҵасым длаҕырҙышар, Иалам иԥсатә* (Б.ШЬ.); ***Бжьымшынк*** *рыҵаќа дганы даҵәахит* (Аԥс.л.); ***Ақытаҽы*** *зегьы «Қаҷбеи Лаз» ҳәа ишьҭан* (М.Л.); ***Стампыл*** *итәан аиҳабацәа, аублаа ҳускәа раха рызҭодаз…*(Б.ШЬ.); *Дышнеиуаз* ***дә-дук*** *ақны дкылсит* (Аԥс.л.); ***Бзиарак, цәгьарак аҽы*** *ргәы тынчны изеиқәшәомызт* (Б.ШЬ.).

Ақатцарбеи аамҭатә цыңгылеи реицааира

Ақатцарбеи аамҭатә цыңгылеи реицааира аан, урҭ рыбжьара ишьақәгылоит аҭагылазаашьатә аамҭатә еизыќазаашьа: ***Краамҭа*** *ниаст дсымбазакәа…*(Б.Шь.); ***Пыхьа*** *исаҩсыз сымшқәа хьаҳәит…*(Б.Шь.); ***Абри ашьҭахь*** *аԥҳәыс илҳәаз ԥасатә еиԥшымкәа иаҳәит: «****Уажә*** *исоуҳәо акырҙа еиҕьуп иманшәалаҵәкьаны уазаит.* ***Аԥхьа*** *исоуҳәаз сцәыуадаҩын, иуцәызҙарыма,- сгәы тнашьаait,* ***Уажә****, иудыруаз, аиаҳәшьа қьиа, узыкәгәыҕша уа дурҳаит!»* (М.Лашә.); ***Лаҵан*** *иумҳәаз* ***ҭагалан*** *иузҳәом* (Ажәаԥќа); ***Ҿнак*** *Татеи дычмазаҩхеит* (Б.Шь.); ***Шьхацан***

дықәын ашьхара, ***Шьхыц̄ын*** *дыѣан агара* (Б.ШЬ.); *Ачара руит, ажәра руит, саргьы убра сыѣан,* ***иахьа*** *абрахь сықәлан сааит* (Аҧс.л.).

Амзызтә, ашәагазагатә уҳәа егьырҭ ацынгылақәеи аѣаҭарбеи рыбжьарагьы ишьақәгылоит аидыларатә жәеибаркыра: *...Иаамҭа аанӡа идунеи ҧсахны, инарцә мҩа дықәлеит ихәыҧҳа бзиахә аҭауад ду ибзоураны* (Д.Гә.); *Шықәсык ахь ҩынтә-хынтә лыблақәа...гәыбзыгӡа иѣалон* (А.Гә.).

Аѣаҭарбеи арлахәыреи реицааира

Аѣаҭарбеи арлахәыреи рыбжьара ишьақәгылоит аизыѣазаашьақәа ҩбаны. Ганкахьала, аѣаҭарбеи арлахәыреи ишьҭырхуеит еицырзеиҧшу асубиект. Даҽакала иаҳҳәозар, аѣаҭарба асубиекти арлахәыра асубиекти еиқәшәоит: *И-нықәҧало, и-аақәҧало ...Аӡыс (и)-ишнеиуаз и-мҩахѣьеит* (Б.Шь.); *Агәы иҭаӡам аӡыс с-шәап ҳәа. Уаѣа и-ҩац̄ѣьеит и-аацц̄акын* (Б.Шь.); *С-шәаҧырҳаҧуа адәы с-ықәуп* (Б.ШЬ.); *Исц̄агәышьар, сыбжьы еиц̄ы(с)хуа, И(с)ырқамызуа сара сц̄ыхуа, Ац̄ла с-ықәтәа с-шәаҳалап, Уара уеиҧшц̄әѣьа қьаф зулап* (Б.ШЬ.).

Ус егьа иѣазаргьы, аѣаҭарба асубиекти уи иацааиуа арлахәыра асубиекти анеиқәымшәогьы ыѣоуп: *Ақьаҧа хәыҷ (и-)кәаталеиуа, Аҭсыс (и)-цон, ахы шьҭакуа* (Б.Шь.); *Абас урҭ ҧырхага (и)-рмоукәа, Аӡыс гәымшәа еиқә-нархеит* (Б.ШЬ.).

Даҽа ганкахьала, аѣаҭарбеи арлахәыреи рыбжьара ишьақәгылоит аи-дыларатә жәеибаркыра. Даҽакала иаҳҳәозар, аѣаҭарба арҿиареи арлахәыреи еид-

ҳәалахоит аидыларатә жәеибаркырала, ҭакыла: *Аҧыхәа ду* ***нышьҭарҿыла****, Аԥхьатә шьапқәа* ***наҧаргыла****, Аԥышә ҧәрыԥса* ***ҳаракуа****, Абгахәыҷы* ***натәеит*** *уа* (Б.Шь.). Ари аҳәоу аҿы арлахәыратә еицааирақәа синтаксисла аҟалашьатә ҭагылазаашьақәоуп, ихадам еижәлантәу ҳәоу хәҭақәоуп. Убри аҟнытә, ихадам аҳәоу хәҭақәа зегьы реиԥш, аҟаҵарба-азҳәа иадҳәалахоит аидыларатә жәеибаркырала.

Сшәаԥырҳаԥуа адәы сықәуп (*Адәы сықәуп* ишԥа? – *сшәаԥырҳаԥуа*); *Аҟармаҧыс нықәтәа-аақәтәо, Амаҕ* ***гәатҧо****, ажыц* ***гәатҧо****, Амҩа* ***шьҭых ицоит****,* ***ицоит*** (Б.Шь.).

Арлахәыреи арлахәыратә еицааирақәа рыѽнуҵҟа ишьақәгыло асубиекттә-обиекттә еизыҟазаашьақәа реибаркышьақәа ара ҳрылацәажәом. Аидыларатә жәеибаркырала азҳәа иадҳәалоуп ахарҭәаага. Азҳәеи ахарҭәаагеи рыбжьара усҟан ишьақәгылоит амаругатә, амамзааратә уҳәа реиԥш иҟоу аизыҟазаашьақәа: *Лаб даарыхуан жәытә цәматҭаала* (Б.Шь.); *Сҿы дасит иҟамчала* (М.Л.); *Ҳанашә амакәан иртҭаит фатәыла* (М.Л.).

Аидыларатә жәеибаркырала азҳәа иадҳәалоуп иара убас аҭагылазаашьатә инфиниттә еицааирақәа зегьы (аҟалашьатә, аамҭатә, аҭыԥтә, ахарҭәаагатә, амзыстә уҳәа уб.иҵ.).

Аидыларатә жәеибаркыра аҳәаақәнаҵеи (ахьʒи) аҳәаақәҵатә инфиниттә еицааиреи рыбжьара

Аҳәаақәҵатә инфиниттә еицааира иҳәаақәнаҵо ахьʒ ианаԥынгылоу еиҳа иԥсабаратәуп, аха уи иашьҭанеиргьы ҟалоит, ус анакәха, урҭ позициала акәымкәа аидыларатә

жәеибаркыра алоуп изеидҳәалоу: *Ус дазнеит аказарма, аҕацәа рымца ахьыц̄ҟьауаз* (Б.Шь.); *Иаҳааит абри ажәа аныҟәаҩ иҟьалаҧалаха ац̄х лашә иалоу* (Алашара); *Ишәақь ҭаҳәҭеида ибҕа икыдын, Игәы змыртәоз, ила зымжьоз* (И.К.); *Амза ҭыфаа аҭашәамҭаз аʒлагарахь дцон Махаз, Иаац̄әа дац̄ан, аҧш зҭаз* (Б.Шь.); *Аʒынгьы иахьышәҭуа агәил, зны дахьықәыз Абрыскьыл, Жәлар ирцәымҕыз дынзырц̄әоз, Ирашь дақәтәа, ӵырла ичоз* (Б.ШЬ.); *Иҟами нас иʒʒаз ажәларқәа, Аҭоурых аҧшатлакә иагаз* (Б.Шь.).

Аидыларатә жәеибаркыра аҟалашьатә инфиниттә еицааиреи аҟаҭарбеи рыбжьара

Аҟалашьатә инфиниттә еицааира аҟаҭарба-зҳәа иадҳәалоуп ҭакыла, аидыларатә жәеибаркырала, азҳәеи аицааиреи рыбжьара ишьақәгылоит аҟалашьатә еизыҟазаашьа: *Амц̄ ҧыруазар абжьы уаҳартә иааҭынчрахеит* (Н.Ҳ.); *Шьоук ашҭахь инеиуеит, абираҟ рхаргыла* (Б.Шь.); *Мраҭашәара зегь ырлашьцо Ддәықәлеит аҕа қәылара* (Б.Шь.).

Аидыларатә жәеибаркыра азҳәеи аамҭатә инфиниттә еицааиреи рыбжьара

Аамҭатә еицааира азҳәа иадҳәалоуп ҭакыла, аидыларатә жәеибаркырала. Азҳәеи аицааиреи рыбжьара ишьақәгылоит усҟан аҭагылазаашьатә аамҭатә еизыҟазаашьа: *Ихац̄арақәа ртәы ҳәаны даналга, ақәаб иҭаз аʒы ахәараҳәа иааилашит* (Аҧс.ф-р ад.); *Изхара иҧсы анишьа, цқьа данба, иҽааилаҳәаны амхахьы ддәы-*

қәлеит (И.П.); *Басиаҭ абрахь нхара ҳәа дылбаанӡа, цәышьхәа аӡәгьы иеимыркыцызт* (А.Г.); *Ус ааҧын лашо ианкаҧха, Аӣлашьап гәылҭәаан ианазҳа, Нак̄ икаҧсеит ацәа мыцхәхан* (Б.ШЬ.); *Уи азоума нас даргьы, Аҧхын, уара унаскьаӡаанӡа, Хкаарашьҭын абҷьыц наҷшәаанӡа...Узынаскьарго есқьынгьы* (Б.Шь.).

Аидыларатә жәеибаркыра аҭыҧтә инфиниттә еицааиреи азҳәеи рыбжьара

Аҭыҧтә еицааиреи азҳәеи рыбжьара ишьақәгылоит аҭагылазаашьатә аҭыҧтә еизык̄азаашьа: *Амра ахра ацак̄ьа иахьыбжьатәаз иааҧышәарччеит* (С.Ҷ.); *Махә ихәыҷы еиӣба агара дахьгараз арзаақьҳәа аӣәуара даҷын* (С.Ҷ.); *Ҭемыр алампа иақәӣәиаашоз уахынлатәи аҧарҧалыкь ссақәа дрыхәаҧшуа дахьтәаз Арсана дизхәыцуан* (И.П.).

Аидыларатә жәеибаркыра ак̄аҭарбеи ашьҭынгыла зцу ахьӡи рыбжьара

Ак̄аҭарбеи ашьҭынгылақәа зцу ахьӡи рыбжьара ишьақәгылоит аидыларатә жәеибаркыра. Уск̄ан ак̄аҭарба хадара ауеит, ахьӡ уи иацааиуеит.

Ашьҭынгыла -**ла** зцу ахьӡи ак̄аҭарбеи рыбжьара ишьақәгылоит амаругатә еизык̄азаашьа: *каламла аҿра, цәмаҭәала ацәаҷәара*; *Ак̄анҷ лызтәан Кәакәала, Абҷьы ҷылхуан ҧраҳәала* (Б.Шь.); *Бышьҭахьк̄а бца, Кәакәала, Амжәа сықәлап ӡахәала, Амахә касҷар еихала, Уахь иназгоит еидҳәала, Бара бтәаны, Кәакәала, Абҷьы*

ҽыхла ԥраҳәала (Б.Шь.); *...Иуԥызгалап нас хмаҷырла ахырӡәы зҽаны* (Б.Шь.); *Гәыԥҳәыхшла акәызма схәыҷы дшышәаазоз, ԥырла ауп дшаазатәу, аԥыр ырсаны иҽашәӡ, - ҳәа аалыцҳаит* (Аԥс.ф-р ад.).

Ашьҭынгыла -**да** зцу ахьзи аҟаҵарбеи рыбжьара ишьақәгылоит амамзааратә еизыҟазаашьа. Арагьы аҟаҵарба хадара ауеит. *Мҽада-шьҭрада ишьҭхысаа инеиуеит са срашь саманы* (Н.Б.); *Мамгәду ҽыда шьапраҳа* (Ажәаԥҟа).

Ашьҭынгылақәа -**нза**, -**ҟа**, -**ахь** // -**рахь**, -**нынтә** // -**нтә**, -**ҟнынза** зцу ахьзи аҟаҵарбеи рбжьара ишьақәгылоит ахырхарҭатә еизыҟазаашьақәа: *аҽнынза, аҽныҟа, ашкол ахь, агәыларанза, Аҟәаҟа, Аҟәантә...*

Абас дара зегьы еиманы аҳҵныҟа иааит (Аԥс.ф.ад.); *Ашәарыцара аан ҽ-мҽак ахьеихагылоу шәармарахьтәи абнахь шәымцан, арҕьарахьтәи абнахь шныҟәала есқьынагь* (Аԥс.ф. ад.); *Акы ҳнацҳап ргәахәын астол ахь рҿынархеит* (Аԥс.ф.ад.); *Уаргьы са сахь уеиха, саргьы уа уахь сеихоит,-аҳәеит ирашь* (Аԥс.ф.ад.).

Ашьҭынгылақәа (-**а)ҿы**, (-**а)ҟны** уҳәа зцу ахьзи аҟаҵарбеи рыбжьара ишьақәгылоит аҭыԥтә еизыҟазаашьа: *Ари аҽы Шахеслам гаҿак аҿы ишьит* (Аԥс.ф.ад.); *Ианынаԥш абна агәҭаны, дәыԥшзарак аҿы астол гыланы ирбеит* (Аԥс.ф.ад.); *Ирашь ахьыҟоу адгьыл аҟны днеит* (Аԥс.ф.ад.*); Абригь-абригь адгьыл аҿы аԥса гылоуп, убри аԥса иаҿоу абҕы зегьы ашәа аҳәоит* (Аԥс.ф.ад.); *Дааит уажәы азҕаб лҿы* (Аԥс.ф.ад.); *Дышнеиуаз дә-дук аҟны дкылсит* (Аԥс.ф.ад.); *Дааит дырҽегь иаҳәшьа лҟны* (Аԥс.ф.ад.); *Ари даара дкыдбымцылар дцом лара лҟынза* (Аԥс.ф.ад.); *Усҟан даахаҳәхеит имаҟҿаҳәаранза, ирашьгьы хаҳәхеит амгәацәа аҟынза* (Аԥс.ф.ад.).

Аҟатцарбатә асубиекттә-обиекттә еизыҟазаашьақәа реибаркыраҽы хадара ауеит, ҳәарада, аиқәыршәаратә жәеибаркыра. Ара еилоу аҟатцарбатә шьатақәеи асубиекттә-обиекттә еизыҟазаашьақәеи рԝнутцҟа ахархәара амоуп аидыларатә жәеибаркырагьы. Уи ҟалоит апынгыла-шьатақәеи, асуффикс-шьагәытқәеи, ахырхартатә цынгылақәеи, ахырхартатә суффиксқәеи рабстракттә локативтә хырхартатә цакқәа рхархәарала.

Иаҳҳәап, аҳәоуқәа *Сара аԝны сы-ԝна-ло-ит, сара аԝны сы-ԝны-ӣ-уеит* рҟны апынгыла-шьата -**ԝна**(**ы**) аматәар аԝнутцҟатәи аобстракттә цакгьы аанарпшуеит, асуффикс-шьагәытқәа -**ла**, -**ц** аобстракттә хырхартатә еиҽагыларақәа аадырпшуеит, цакыла ажәеибаркыра иацхрарауеит.

Абас ишьақәгылоу ажәеибаркыра аидыларатә ҳәа иԥхьаӡазар еиҳа ииашахар ауеит, избан акәзар апынгылашьатақәеи, асуффикс-шьагәытқәеи, ахырхартатә суффиксқәеи, ахырхартатә цынгылақәеи, ишдыру еиԥш, иморфологиатә матәахәы цқьақәуам, урт еидыркылоит ажәартә цакқәеи аобстракттә грамматикатә цакқәеи, убри аҟнытә аҟатцарба ашьата иахәтакны иԥхьаӡоуп.

Асуффикс-шьагәытқәа -**ц**, -**х** апынгыла-шьатақәа ианрыцааиуа аҟатцарбеи ахьӡи (асубиекти аобиекти) рыбжьара ишьақәгылоит ахырхарта наҟнтә арахь: *а-ӣ-х-ра, а-қә-х-ра, а-в-ӣ-ра, а-л-ӣ-ра*.

Ала апацәа а-ӣы-р-х-ит; Ажәлар аизара аҟынтә и-қә-ӣ-ит; Абҕьы ҽы-л-х-ырц ԥраҳәала Аштә д-тӷы-ӣ-уан ахәала, Уа даалԥылеит Қәачала (Б.Шь.).

Асуффикс-шьагәытқәа -**цца**, -**ла** раан ишьақәгылоит ахырхарта арахьынтә наҟ: *а-қә-ӣа-ра, а-қә-ла-ра, а-тӷа-*

ла-ра, а-шьҭа-ӷа-ра, а-шьҭа-ла-ра, а-ва-ӷ-ра, а-ва-ла-ра: Амҩа и-ныкә-ле-ит иҧыруа, Ҧыхьа аастҭа иццакуа (Б.Шь.); *Амаӷуарқәа нхы-ле-ит ушьҭа, Уара уҩуан, сара сушьҭан*...(Б.Шь.).

Наҟ-ааҟтәи ахырхарҭатә ҭакқәа шьақәгылоит иара убас ахырхарҭатә суффиксқәа -**аа**, -**ла** раангьы: -аа иаанарҧшуеит наҟынтә арахь: *аӷәи-аа-ра, атҵә-аа-ра, ақәжә-аа-ра, атҵи-аа-ра, ақәпа-ла-ра, атҵаца-ла-ра, аваца-ла-ра, аваӷаца-ла-ра*.

Аҧынгыла-шьаҭақәа иаадырҧшуеит аобстракттә локативтә ҭакқәа: *аҩнуӷьқа, хыхь, ӷаҟа, аган: а-тҵа-ла-ра, а-ҩна-ла-ра, а-қә-ӷа-ра, а-ӷа-ӷа-ра, а-ва-ӷа-ра, а-нӷа-ра, а-бжьа-ла-ра, а-ны-ла-ра, а-хы-ла-ра*...

Ахырхарҭатә еиҷагыларақәа аадырҧшуеит (егьырҭ аҭакқәа иаадырҧшуа еилкааун, ара ҳрылацәажәом) иара убас ахырхарҭатә превербқәа -**аа, -ла, -ҩа, -на**, уиала урҭ егьырҭ хыхь иаҳарбақәаз реиҧш, ҭакыла ажәеибаркыра иацхраауеит.

Егьырҭ абызшәақәа рҟны, иаҳҳәап, аурысшәаҷы ахырхарҭатә, аҭыпҭә еиҷагыларақәа аарҧшхоит априставкақәеи урҭ ирыцааиуа ападежтә формақәеи рыла, ма зхала иҟоу ажәала: *идти сюда (туда, вниз, вверх), войти в дом, поступить в школу, книга лежит на столе, люди сидят под навесом* и т. д. Ари ападежтә еиҷагылара ҳәа иашьҭоуп.

Аидыларатә жәеибаркыраҷ еидҳәалоуп аҳәаақнатцеи аҧшьи.Апозициатә ара ауса уам,избан акәзар урҭрҭыпқәа уҧсахыр ҟалоит: *Миха – азлагарахьча – азлагарахьча Миха*. Аҩбатәи авариант еиҳа иҧсабаратәуп, аха актәи аангьы ажәеидҳәала ҧгазом. Ахьзи ахатәы хьзытә еи-

цааирақәеи: *ақалақь Аҟәа, ароман «Аҽыкәаҳа», аҳиас Бзып, агазеҭ «Аԥсны», ажурнал «Алашара».*

Аидыларатә жәеибаркырахь иаҵанакуеит иара убас ахьҳи ахыԥхьаҳаратә еицааирақәеи: *март ԥшьба, асаат хәба; саатқ ала дихьҳеит; Шықәсык ала иҵара далгеит; Мызкы иазынаԥшуа аиҿцәажәара цон.*

Апозициатә (аишьҭагылашьатә) жәеибаркыра

Апозициатә жәеибаркыра аан ажәақәа еидҳәалахоит иахьгылоу рҭыԥқәа рыла, даҽакала иаҳҳәозар, ажәеидҳәалаҿы урҭ ирымоуп иалкаау апозициақәа. Урҭ апозициақәа рыԥсахра (еиҭаганы ажәақәа ргылара) залшом: *ашәҟә ҿыц*, ирҳәом *аҿыц ашәҟәы*.

Апозициатә жәеибаркыра аидыларатә жәеибаркыроуп ҳәа изыԥхьаҳогьы ыҟоуп, избан акәзар арагьы ажәеибаркыра аан иарбанзаалак аффиксқәа ахархәара рымаҳам.

Аха аидыларатә жәеибаркыра аан еидҳәалоу ажәақәа рҭыԥқәа ԥсахзар ауеит, урҭ ирымаҳам иалкаау апозициа. Убри ала абарҭ ажәеибаркыратә хккәа еиҿагылоит.

Аԥсуа бызшәаҟны апозициатә жәеибаркыра рацәак иҭбаамзаргьы, ахархәара амоуп атребутивтә жәеицааирақәа рҟны.

Апозициатә жәеибаркыра ахьҳи ахаҭашьатә аҟазшьарбеи рыбжьара

Ахаҭашьатә ҟазшьарбақәа еснагь иҳәаақәырҵо ажәа иашьҭанеиуеит: *аԥны ҳарак, ашәкәы ҿыц, аҵаԥы бзиа, ахәыҷы ҟәыбҷа...*

Аԥша унырдоит ***аԥра шлақәа****, аимҩаақ иҧба угарами* (Б.Шь.); *Ҩаскьа игылоуп* ***абахә дуззақәа*** *ишлаза... Урҭ ирылҟьан* ***арфаш хьшәашәа*** *еилатҭоит* (Б.Шь.); *Уи* ***алаԥш хаа*** *иахьагьы илхашҭуамызт* (И.П.); *Ахәшәтәырҭа* ***ԥын ҷыц*** *аҟаҵара иаҷуп* (И.П.); *Аублаатәыла сыԥсадгьыл сшықәгылаз, слахьынҵа* ***алаҳәа еиқәаҵәа*** *иафызаха иныштҭасын саашьтԥааны Ҭырқәтәыла саанагеит* (Б.Шь.); *Уи* ***атҵьар беиа*** *схы инаркны сшьапы аҟнынза блала сааимидеит* (Б.ШЬ.); *Лышьтыбжь мыргазакәа ԥшьаала* ***ачанах ҭацәқәа*** *рымҵхуа, рхәы зну* ***аҷыцқәа*** *рымҵаргыло рымаҵ луан* (Б.Шь.); *Ибла ихаччо дназыԥшит ҩбаны еихагылаз* ***ашкол ҷыц*** (Б.Шь.); ***Асасцәа бзиақәа*** *аҳатҭыр рықәырҵеит* (И.П.); ***Ауаҩ қьиа*** *уи еиԥш ихы иатҭаеишьомызт* (И.П.); *Лара лаԥхьаҟа* ***аԥстҭазаара зҩыда*** *лзыԥшын* (И.П.); *Урҭ* ***ахашәалахә ғәгәа*** *роуа иҟалеит* (И.П.); ***Абна кәаза*** *шәылигап, Ақытҭа рахь шәкылигап* (Б.Шь.); ***Аԥьабаа хьантҭа*** *иаҷагылоуп* (Б.Шь.); *Саида* ***лыбла ҭшашаақәа*** *убри аҟара ихаахеит...*(И.П.); *Усҟан ауп* ***ибла ҵаулақәа*** *аҿеиԥ-ҿеиԥҳәа ацыԥхь шырхәыцҟьозгьы ангәаҭа* (Б.ШЬ.); ***Арфаш ҭрысқәа*** *хыҵны ицәқәырԥоит* (Б.Шь.); *Ахы афада ирханы ишуаз* ***ала еиқәаҵәа*** *ааигәара даннеи, инацәақәа наҷаирхәмарын иааиргәыбзыгит* (Б.Шь.)*; Амгәахь иҳалаз еиҳарак изыхҟьаз* ***аԥьыкәреи ҟәыкы, аԥьыкәреи баа*** *ахьырфоз ауп* (Б.Шь.)*;* ***Ауада ҭбаатыцә*** *ҳанынықнала, мацәа-мацәа еилаԥсаз* ***ауарҳал еилыграа*** *ҳнылагылт* (Б.ШЬ.)*;* ***Абна иаҵәа*** *иапшәаылаз* ***ибла ҟәазқәа*** *рыла саааимидеит схы инаркны сшьапы аҟнынза* (Б.Шь.)*; Ҿыуаҩ хаҵак дкәаша-кәашо* ***Бна дук*** *агәтҭаны днеиуан* (Б.Шь.)*;* ***Иаҳәа хәыш ду*** *наидҳало Раҙныла ихиазан* (Б.Шь.).

Иахьатәи аԥсуа бызшәаҷы атребутивтә ажәеидҳәалақәа абас реицааира иԥсабаратәу ԥкароуп. Аха

иаҳҧылоит акык-ҩбак аҽырҧштәқәа ахаҭашьатә ҟазшьарба актәи апозициаҽгьы игыланы: *аҽыц аамҭа, ажәытә аамҭа...*

Ауха ӣхыбжьон даҽаӡәы ***ҟаҧшьы маҭәала*** *деилаҳәаны, ҽызк дақәтәаны даауан* (Аҧс.л.); *Ауха аӡәы* ***еиқәаӣәа маҭәала*** *деилаҳәоуп, дааиуеит* (Аҧ.л.); *Ратмир* ***шкәакәа маҭәала*** *иҽеилаҳәаны, иҽыхәа дақәтәаны ахҧатәи амацәазгьы игеит* (Аҧс.л.).

Апозициатә жәеибаркыра ахьӡи азыҟашьатә ҟазшьарбеи рыбжьара

Азыҟашьатә ҟазшьарба ианакәызаалак иҳәаақәнаҭо ажәа иаҧынгылоуп. Аригьы иҕәҕәоу позициоуп, ҧсахшьа амаӡам: *ахаҳәтә ҩны, амҽтәы каруаҭ, ахьтәы сааҭ...*

Иазгәарҭоит уи азакәан еилазго ***ашьауҕатәи, атәылауаҩратәи, административтәи ҭакҧхықәрақәа*** *ишрықәыршәахо зҳәо ахәҭаҷ иӣегь идырҕәҕәарц* (Аҧсны); ***Азакәанҧӣаратә хеилак*** *ахантәаҩы ари ахәҭаҷ дахцәажәеит* (Аҧсны); ***Аҧснытәи аҳ*** *Ҳамыҭбеи Чачба иҽимҧсахит, аҳәынҭқар дышидгылаз даанхеит* (Б.Шь.); *Сыбла иаахгылеит* ***Уардатәи абжьаратә школ*** *ҽыц* (Б.Шь.); *Абра идыргылеит* ***лашқыҭтәи*** *акультура ахан* (Б.Шь.); *Сан даҧсуа ҭыҧҳан, ӣабалтәи Шаҭаа ирылӣыз лакәын* (Б.Шь.); ***Ихьтәы сааҭ*** *аатҭиган длахәаҧшит* (Б.Шь.); *Зегь раҧхьаӡа дазыӡырҩуан* ***аҳәаанырцәтәи адырраҭарақәа****, ҷыдала виетнамтәи аибашьра* (Б.Шь.); *Ҳара рҭышәныртәалара ҳаҽуп* ***ганрацәалатәи ауаажәларратә*** *еизыҟазаашьақәа* (Аҧсны); ***Аӣыхәтәантәи*** *лысалам шәҟәы излаҳәоз ала, уи* ***киевтәи арратә*** *ӣараиурҭаҽы аӣара лӣон* (Б.Шь.); ***Аӣыхәтәантәи***

аублаақәа *рбыкь еиқәтәазаргьы, аҧыхәтәантәи рымца еиқәуп макьана* (Б.Шь.).

Азыҟашьатә ҟазшьарба афункциаҿы иаҳҧылар ҟалоит ахьыӡҟа. Усҟангьы ахьыӡҟа актәи апозициа ааннакылоит: *абырфын касы, аласа қлапҧад, араӡны мҳаҧә, ахьаца мҿы, атҧыҧь гәагәым*.

Апозициатә жәеибаркыра аишьҭагылатә ҧхьаӡара хьыӡқәатә ҟазшьарбақәеи ахьӡи рыбжьара

Аишьҭагылатә ҟазшьарбақәа енагь иҳәаақәырҧо ажәа иапҧнгылоуп, уи еиҳа иҧсабаратәу еизыҟазаашьоуп, аха иҟалоит аишьҭагылашьа ҧсахзаргьы, усҟангьы ажәеибаркыра ҧгаӡом, аха уи рацәак иҧсабаратәым: *аҩбатәи аҩны –аҩны аҩбатәи; аҩбатәи аихагыла – аихагыла ҩбатәи*.

Абыржәы итҳажьыз актәи аномер ишану еиҧш, ианаҳҷаларoуп досу аус шиуа (И.П.); *Ахпатәи абригада аҧкыс ҳара ҳаҧысит* (И.П.).

Аҳәаақәнатҵа иапҧнгыланы иаҳҧылоит иара убас аиҟәшаратә ҧхьаӡара хьыӡқәагьы: *хпа-хпа шәҟәы, ҩбаҩба тетрад* уб.итҵ.

Апозициатә жәеибаркыра арбагатә хьыӡцынхәрақәеи ахьӡи рыбжьара

Арбагатә хьыӡцынхәрақәеи ахьӡи иалкааy позициала еибаркуп. Уи апозициа истабилтәу позициоуп. Усҟан арбагатә хьыӡцынхәреи ахьӡи рыбжьара ишьақәгылоит аҳәаақәҵатә еизыҟазаашьа. Арбагатә хьыӡцынхәра иҳәаақәнатҵо ажәа иапҧнгылоуп: *Уа* ***абри арпҧыс*** *ды-*

цәоума? (Б.Шь.); ***Анҭ ашьхақәа*** *еидҽырбало Избац роума?* (Б.Шь.); *Еҳ,* ***уи аҳаргь*** *агәаҕ сымоуп…*(Б.Шь.); ***Уи аҧҳәызба*** *дыззымдыруа Адунеиаҽ дыҟаʒам* (Б.Шь.); ***Ари абӥьар*** *иабӥьар шаноуп* (Б.Шь.); ***Абри аҳәа*** *шәыҧсы адкылаз* (Б.Шь.); ***Урҭ арашьқәа*** *ирықәнагахашаз аматәақәагьы рхианы изыӣәахын* (Аҧс.ф.ад.); *Уара* ***абри шәмал*** *есуаха ишазҳауаз умбаʒози?-иҳәеит Ҭәыӣә* (Аҧс.ф.ад.); ***Убри ауаҭах*** *аҟны иҽнагылан быжьҽеишьцәа раҳәшьазаӣә лсахьа* (Аҧс.ф.ад.); ***Ари аҧҳәызба*** *лгәы иҭалкыз иаразнак ашышкамсқәа ирзыʒырҽуаз иаҳаит* (Аҧс.ф.ад.); ***Абарҭ ажәақәа*** *ииҳәо иара ишитәым узымдырʒои, урҭ Патыхә иажәақәа роуп* (И.П.).

Иалкаау аишьҭагылашьа рымоуп адхаларатә еизыҟазаашьа зыбжьоу ахьыʒтә атрибутивтә жәеидҳәалақәа. Ҳәаақәҭара зуа ажәа аҧхьа игылоуп, уи иашьҭанеиуеит аҳәаақәнаҭа: *аӣаҽы и-шәҟәы, аб и-хылҧа, ан л-хәыҷы*.

Аҳәаақәнаҭа иацу адхаларатә хаҽытә ҧынгыла иаанарҧшуа адхаларатә ҭакоуп, ахаҽи, акласси, ахыҧхьаʒареи зыдҳәалоу аҳәаақәҭа ауп. Убри аҟнытә ара аҳәаақәҭеи аҳәаақәнаҭеи рыбжьара иҟаʒам хаҽыла, хыҧхьаʒарала, классла аиқәшәара. Ишдыру еиҧш, ахьʒ классла аҽаҧсахʒом, ара аҳәаақәнаҭа иацлоит акласстә рбагақәа*: ан л-касы, аб и-хылҧа, уара у-шәҟәы, бара б-ышәҟәы. Ари иаанагом ажәақәа ахылҧа, ашәҟәы* уб.иҭ. классла рҽырыҧсахуеит ҳәа. Убри аҟнытә ара иҟаʒам аиқәыршәаратә жәеибаркыра, ара иҳамоу апозициатә жәеибаркыроуп.

Адхаларатә ҭакы ара ажәақәа реибаркыра иацхраауеит уҳо иҟам, избан акәзар ажәақәа реишьҭагылашьа ҳаҧсахыр ажәеидҳәала ҧгоит адхаларатә аффикс шыҟоугьы: *л-касы ан, и-хылҧа* аб узҳәом.

Апозициатә жәеибаркыра ианацхраауа ыҟоуп аҳәаа-қәҵеи аҳәаақәнаҵеи хыҧхьаʒарала реиқәшәара. Ари ҟалоит аҳәаақәнаҵа ауаҩытәыҩса класс ианатәу. Усҟан аҳәаақәҵа арацәа хыҧхьаʒараҽы ишьҭнахуеит акласстә хыҧхьаʒаратә форма, аҳәаақәнаҵа аҽақәнаршәоит: *аҷкәынцәа бзиақәа, арӣаҩцәа ҽыцқәа, аусуцәа ҧышәақәа*.

Классла аиқәшәара зыҟалом аҳәаақәҵа аҟазшьарба акласстә форма ахьамам иахҟьаны. Класслагьы аи-қәшәара ҟалоит аҳәаақәҵа хьыʒҟала иаарҧшызар, аха ари имаҷны иаҳҧылоит: *арӣаҩцәа ҽарацәа, ашә-ҟәыҩҩцәа ҽарацәа*.

АЖӘЕИДҲӘАЛА

Ажәеидҳәала асинтаксис иҭнаҵаауа асинтаксистә акқәа ируакуп. Ишьақәгылоит ажәеибаркыратә хкқәа рыла еибарку ҩба инреиҳангьы зхала иҟоу ажәақәа рыла. Ажәеидҳәала иамоуп ахатәы грамматикатә ҵакы, уи шьақәгылоит синтаксисла еидҳәалоу ажәақәа рыбжьара. Иаҳҳәап, *ашәҟәы ҽыц*, ара позициала еи-барку ажәақәа рыбжьара иҳамоуп аҳәаақәҵатә еизыҟазаашьа, ари иаагаз ажәеидҳәала аграмматикатә ҵакы ауп. Ажәеидҳәалаҽы иаарҧшызар ҟалоит егьырҭ аграмматикатә ҵакқәагьы. Иаҳҳәап, аҭагылазаашьатә: *хара ацара, ирласны аҧхьара, аҕьараҳәа аҟазаара*...

Ажәеидҳәала иамазар ҟалоит ҩ-ҵакык. Иаҳҳәап, ажәеидҳәала *арӣаҩы иабжьара* иаанагар ҟалоит *арӣаҩы иҟаиӣо абжьара* ма *арӣаҩы изы иҟарӣо абжьара*. Абарҭ рыҩҵак рҟынтә иаарҧшхо аконтекст ала еилкаахоит. Убас иҟоуп ажәеидҳәалақәа *аӣаҩы игәалашәара; Баҭал диқәымчит*...

Ажәеидҳәалаҽы иҳамоуп лексикатә грамматикатә ҵакыла хадара зуа ажәеи уи иацааиуа ажәеи. Хадара зуа ажәа ажәаҳәа хәҵас иахьаҵанакуа иаҽырԥшны иҟоуп аҟаҵарбатә, ахьыӡкатә, ацынгылатә жәеидҳәалакәа. Аҟаҵарбатә жәеидҳәалакәа рҟны хадара ауеит аҟаҵарба: *аӣаҩы иабжьара, ашәҟәы аԥхьара, аҽы аахәара, асаби иааӡара, ажьа ашьра, ауаса аҭира, ала аӣаҟьара…*

Ахьыӡтә жәеидҳәалакәа рҟны хадара ауеит ахьыӡка: *ажь еиқәаӣәа, ажь шкәакәа.*

Ацынгылатә жәеидҳәалакәа рҟны хадара ауеит ацынгыла: *жәартә ӣакыла.*

Аҟаҵарбатә жәеидҳәалакәа рҟны аҟаҵарба иацааиуеит ахьыӡка, ахьыӡцынхәра, аԥхьаӡара хьӡы, ацынгыла: *ажь аҭаара, аҭаҭын аитаҳара, амхы аҭагалара, ауардын аҟаӣара, иара иацәажәара, лара лабжьара, хыхь ахәнара, ӣаҟа албаара, арантә ацара, даара ирласны аныҟәара.*

Ахьыӡкатә жәеидҳәалакәа рҟны ахьыӡка иацааиуеит ахьыӡка, аҟазшьарба, ахьыӡцынхәра, аԥхьаӡара хьӡы: *аб иуапа, ан лысаби, Алиас иаб иашьа, асқам ашьапы, абырфын касы, аласа қалпад, ахьы маӡәаз, араӡны пара, сара слаба, уара ушәҟәы, ҳара ҳакласс, ауасақәа шәкы, гәартак арахә, ажәабатәи ашкол, ахпатәи аҩнеихагыла…*

Ацынгылатә жеидҳәалакәа рҟны ацынгыла иацааиуеит ацынгыла: *даара хара, мыцхәы ирласны.*

Иҟоуп зых иақәиҵу ажәеидҳәалакәеи зых иақәиҵым ажәеидҳәалакәеи. Зых иақәиҵу ажәеидҳәалакәа рҟны уи злашьақәгылоу ажәақәа ҳаԥсахыр ҟалоит, ахы иақәиҵны. Даҽеакала иаҳҳәозар, уи злашьақәгылоу абсракттә схьема хаҳарҭәаар ҟалоит еиԥшым ажәақәа рыла. Иаҳҳәап, позициала еибарку ажәеидҳәалаҽы иҳа-

моуп аҳәаақәҭеи аҳәаақәнаҭеи – *ахаҳәтә ҩны*, абри абстракттә схьема хаҳарҭәаар ҟалоит даҽа ажәақәак рылагьы: *амҽтәы кәасқьа, ахьатә ҩәы, аиьтә паркет, акәмызцәа хылпа, иахьатәи амш*. Абарҭ ажәақәа зегьы абсракттә схьемак ала ишьақәгылоуп: аҳәаақәҭеи аҳәаақәнаҭеи реицааира, уи злахарҭәаау ажәақәа ахьаҳаҧсахыз асхьема акгьы иаҧырхагам. Избан акәзар урҭ ажәақәа рконкреттә ржәартә ҭакқәа асхьема иаҧырхагам, асхьема абстракттәуп.

Зых иақәиҭым ажәеидҳәалақәа рҟны уи злашьақәгылоу ажәа абас иаҳзыҧсахҙом, ҳхы иаҳархәоит еснагь ишеибыҭоу ҧсахрада. Иаҳҳәап: **иҧсахы еибакит, игәы ҧжәеит, имч каҧсеит, ибла хнакит.** Абас иҟоу ажәеидҳәалақәа афразиологизмқәа рахь иаҭанакуеит. Урҭ шаҟа ажәа рыла ишьақәгылазаалак ажәакны иҧхьаҙоуп, убри аҟнытә ажәеидҳәалақәа ирхыҧхьаҙалаҙам, ажәеидҳәалақәа ирылаҭаны иҭырҭааҙом.

Аилазаашьала ажәеидҳәала шоит хҧаны: имариоу, еилоу, еилаҭоу. Имариоу ажәеидҳәала еибаркуп ажәеибаркыратә хкык ала: *амал бзиа, аҧых лашьца, актәи акласс, сара сҩыза, аҩны ҷыц*. Абарҭ зегьы еидҳәалоуп апозициатә жәеибаркырала.

Еилоу ажәеибаркыра ахәҭақәа еидҳәалоуп ажәеибаркыратә ххқәа ҩба ма иреиҳангьы рыла: *ауастацәа идыргылаз аҩны ҷыц, аҧаҩы иааихәаз ашәыҟәқәа, ашәарыцаҩ иишьыз ажьа, сара сҩыза истаз ашәҟәы*.

Еилаҭоу ажәеидҳәалаҷы иҳамоу еиҧшым хадара зуа ажәақәа. Ара ажәеидҳәала ахәҭак аҷы ихьыҧшу ажәа егьи ахәҭаҷы ихадоу ажәаны иҟалоит: *сара иаахәаны сҩыза истаз ашәҟәы; Амшцәгьақәа раан ихыҵыз аҙқәа;*

Ала шәарыцақәа иԥдырԥьаз ашәарах; Аҙнырцә инхо анхаҩы; Даара хара зыҙбахә неиз аибашьҩы.

Ажәеидҳәала иамоуп (ацынгылатәқәа рыда) ажәаԥсахра, аҿеаԥсахыр ауеит излашьақәгылоу ажәақәа рформақәа рыла. Позициала еибарку ажәеидҳәалақәа ражәаԥсахра иамоуп аҵыдарақәа.

Ара хадара зуа ажәа амаҭәар класс иатәызар, иҳәаақәызҭо ажәа иаԥынгылазар, аформа ԥсахра морфологиала ишьҭнахҙом, аха ҵакыла иҳәаақәызҭо ажәа иақәшәоит: *аҩны ҧыц – аҩны ҧыцқәа, ақалақь ду – ақалақь дуқәа*. Хадара зуа ажәа иҳәаақәызҭо иашьҭанеиуазар, аҿеаԥсахуеит, иҳәаақәызҭо аформа шьҭнахуам, аха ҵакыла хадара зуа аҿеақәнаршәоит: *ахаҳәтә ҩны – ахаҳәтә ҩынқәа, ахьтәы мацәаз – ахьтәы мацәазқәа*.

Хадара зуа ажәеи иацааиуа ажәеи ауаҩытәыҩса класс иатәызар, рыҩбагьы аформа еицышьҭырхуеит: *аԥаҩы бзиа – аԥаҩцәа бзиақәа, арԥаҩ бзиа – арԥаҩцәа бзиақәа, аҵкәын бзиа – аҵкәынцәа бзиақәа*. Ара иҳамоу хыԥхьаҙарала аиқәшәара ауп, классла аиқәшәара ҟалом аҟазшьарба-ҳәаақәҵа акласстә категориа ахьамам аҟнытә.

Аҳәаақәҵатә жәеидҳәала аҿеаԥсахуеит егьырҭ афомақәа рылагьы, иаҳҳәап, адхаларатә форма, арагьы адхаларатә форма иаԥынгылоу ажәа ишьҭнахуеит еидҳәалоу ажәақәа ирзеиԥшны: *сҩыза бзиа – сҩызцәа бзиақәа*.

Аиагаратә форма иашьҭанеиуа ажәа ишьҭнахуеит рыҩбагьы ирзеиԥшны*: ҩыза бзиас – ҩызцәа бзиақәас; ахьтәы саатҭ – хьтәы саатҵс*.

Аҳәаақәҵатә жәеидҳәала аформаԥсахра асхьема

ахьтәы саатԥ *аҽыза бзиа*
ахьтәы саатԥқәа *аҽызцәа бзиақәа*
хьтәы саатԥс *ҽыза бзиас*
сыхьтәы саатԥ *сҽыза бзиа*
хьтәы саатԥк *ҽыза бзиак*
хьтәы саатԥқәак *ҽызцәа бзиақәак*

Аҟаҵарбатә жәеидҳәалақәа рҟны иҳамоуп аиқәыршәаратә жәеибаркыра, аха ара ари ажәеибаркыратә хкы инагӡаны ахархәара амам, аҳәоу аҟны еиԥш. Иаҳҳәап, аҟаҵарбатә жәеидҳәала ***сзацәажәо аҿаҽы*** аҟны асубиект аарԥшуп «Д» ариад ала, ишахәҭоу еиԥш, аха иԥиам аобиект обиекттә хаҿыла акәымкәа азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбага **з** ала. Азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбага **з** ахаҿи, ахыԥхьаӡареи, акласси ананарԥшуам. Убри аҟнытә ара иҳамоу асубиект ахаҿала аиҵакра ауп:

сара сзацәажәо аҿаҽы, аҿаҽцәа
уара узацәажәо аҿаҽы, аҿаҽцәа
бара бзацәажәо аҿаҽы, аҿаҽцәа
иара дзацәажәо аҿаҽы, аҿаҽцәа
лара дзацәажәо аҿаҽы, аҿаҽцәа
ҳара ҳзацәажәо аҿаҽы, аҿаҽцәа
шәара шәзацәажәо аҿаҽы, аҿаҽцәа
дара зацәажәо аҿаҽы, аҿаҽцәа

Ари ажәеидҳәала аҳәоу ахь ииаагар, инагӡаны аиқәыршәаратә жәеибаркыра арбахоит – иԥиам аобиектгьы обиекттә хаҿытә ԥынгыланы иарбахоит: *сара аҿаҽы с-и-ацәажәоит*.

Хадара зуа ажәа ҩ-хаҿык змоу еиҵаҵуа ҟаҵарбазар, иԥиоу аобиект дырҩегьых обиекттә хаҿытә ԥынгылала

акәымкәа азыҟашьатә хьыʒцынхәратә рбага **и** ала иаарԥшхоит. Аригьы ахаҷи, ахыԥхьаʒареи, аклассиаанарԥшуам, убри аҟнытә иԥиоу аобиект ахаҷала ара аформаԥсахра ҟалом.

Сара иаасхәаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
уара иаахәаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
бара иаабхәаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
лара иаалхәаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
иара иааихәаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
ҳара иааҳхәаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
шәара иаашәхәаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
дара иаархәаз ашәҟәы, ашәҟәқәа.

Хадара зуа ажәа х-хаҷык змоу еиҭатцуа ҟатцарбазар, дырԥегьых иԥиоу аобиект азыҟашьатә хьыʒцынхәратә рбага **и** ала иаарԥшхоит, уи ахаҷала аиҭакра зыҟалом.

Сара уара иустҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
сара бара ибыстҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
сара иара (и)истҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
сара лара илыстҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
сара шәара ишәыстҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
сара дара ирыстҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа

Уара сара исутҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
уара иара иутҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
уара лара илутҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
уара ҳара иҳаутҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
уара дара ирутҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа

Иара сара иситҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
иара уара иуитҵаз ашәҟәы, ашәҟәқәа

иара лара илиҭаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
иара ҳара иҳаиҭаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
иара шәара ишәиҭаз ашәҟәы, ашәҟәқәа
иара дара ириҭаз ашәҟәы, ашәҟәқәа

Аҟатцарбатә жәеидҳәалақәа рҟны, иазгәаҭазар ахәҭоуп, аҟатцарба ганкахьала хадара шауагьы, даҽеа ганкахьала асубиекттә-обиекттә компонентқәа аҟатцарба хадара аҭара шыҟарҵо хаҧыла, хыԥхьаӡарала, класс-ла. Инагӡаны иаххәозар, ара иҳамоуп ѡ-ганк рыла ахадараҭара-акоординациа.

Хадара зуа ажәа хаҧык змоу ҟатцарбала иаарԥшызар, асубиект азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбага **и** ала иарбахоит, убри аҟнытә ара хаҧыла, хьыӡцынхәрала, класс-ла аформаиҭакра ҳамаӡам.

	сара
	уара
	бара
Ашкол ахь ицо	*иара*
	ҳара
	шәара
	дара

Ари ажәеидҳәалаҧы ахаҧи, ахыԥхьаӡареи, аклас-си аҳарбар ҳҭахызар, ҳхы иаҳархәоит ахаҧытә хьыӡцынхәраҚәа:

Ашкол ахь ицо сара
ашкол ахь ицо уара
ашкол ахь ицо бара уб.иҵ.

Ахаҧи, ахыԥхьаӡареи, акласси синтаксисла иаарԥшызаргьы ҟалоит: Ашкол ахь ицо аҵаѡы, ара асуби-

ект аарԥшуп хазы ажәала, уи ҳзыхцәажәо еилкааро-уп, убри аҟнытә уи ахԥатәи ахаҧахьы иатԥанакуеит. Ахыԥхьаӡара аноль формала иаарԥшуп, акласс – жәартә ҭакыла.

Абызшәаҧы иҟоуп ажәеидҳәалаҧгьы аҳәоу аҧгьы еицымааиуа ажәакәагьы (ажәаҳәа хәҭакәагьы). Убас, ацынгылеи ахьыӡқәеи (ахьыӡҟа, аҟазшьарба, аԥхьаӡара хьӡы, ахьыӡцынхәра) еицааиӡом.

Аҳәоу мариа
Азеиԥш еилкаарақәа

Аҳәоу ҳәоуны иҟазҭо асинтаксистә категориақәа рышьақәыргылара иамоуп иҭаулоу аҭоурых абызшәа атеориаҧы, аха уи азҭаара ара аҧалагалара аҭахым[1]. Ари аусумҭаҧы ҳара ҳрыцәныҟәоит иахьатәи абызшәа атеориаҧы ишьақәыргылоу асемантикатә-асинтаксистә еилкаарақәа. Аҳәоу ҳәоуны иҟаларц азы иамазароуп абарҭ аҧыдарақәа: 1) аҳәоу аконтекст ацхыраара аҭахымкәа иара ахала иаанарԥшуазароуп инагӡаны еилкаау аинформативтә ҭакы; 2) аҳәоу хымԥада иамазароуп асинтаксистә апредикативтә ҭакы; 3) апредикативтә ҭакы еилоу синтаксистә еилкаароуп, ишьақәгылоит уи аркьынаатә (амодальтә), аамҭатә, ахаҧытә синтаксистә категориақәа рыла; 4) аҳәоу иацааиуазароуп иара аҭакы иашьашәалоу аҳәоутә интонациа.

[1]Ари азҭаара инагӡаны аилкааразы аԥхьаԥ ихы иаирхәар ҟалоит Арсҭаа Ш.Ҟ. имонографиа «Имариоу азҳәа апроблема аԥсуа бызшәаҧы» (урыс бызшәала), Қарҭ,

Асинтаксистә амодальтә категориа апредикативтә цакы аарԥшраҽы

Амодальтә цакы еилоу синтаксистә еилкаароуп, ишоит аҩнуцқа абас: аобиективтә модальтә цакы; асубиективтә модальтә цакы; арреальтә модальтә цакы; аирреальтә модальтә цакы.

Аобиективтә модальтә цакы (Асинтаксистә индикатив)

Аобиективтә арреальтә синтаксистә цакы иаанарԥшуеит аҳәоу атцаки атцабырги шеиқәшәо шьақәырҕәҕәаны. Уи иамазар ҟалоит амапкрадатә форма, амапкратә форма. Иаарԥшхоит уи аҟатцарба аморфологиатә аркьынаатә формақәа рыла. Ара ҳхы иаҳархәоит иалкааны еиҳарак аҟатцарба афиниттә формала иаарԥшу цабыргылатәи аркьынаа еиуеиԥшым аамҭатә формақәа рҿы.

Мапкрадатәи аформа

уажәтәи	*анхаҩы дцәаҕәоит*
аорист	*анхаҩы дцәаҕәеит*
ииасхь. инагӡам	*анхаҩы дцәаҕәон*
ииасхь.еилкаам	*анхаҩы дымцәаҕәан*
ииасхь.иаԥынг.	*анхаҩы дцәаҕәахьан*
ииасхь.акрызх.	*анхаҩы дцәаҕәахьеит*
иҟалаша актәи	*анхаҩы дцәаҕәап*
иҟалаша аҩбатәи	*анхаҩы дцәаҕәашт*

мапкратәи аформа

уажәтәи	*анхаҩы дцәаҕәом*
аорист	*анхаҩы дымцәаҕәеит*
ииасхь. инагӡам	*анхаҩы дцәаҕәомызт*
ииасхь.еилкаам	*анхаҩы дымцәаҕәазт*
ииасхь.иаԥынг.	*анхаҩы дымцәаҕәацызт*
ииасхь.акрызх.	*анхаҩы дымцәаҕәацт*
иҟалаша актәи	*анхаҩы дымцәаҕәап*
иҟалаша аҩбатәи	*анхаҩы дымцәаҕәашт*

Еилоу азҳәа аан асинтаксистә индикатив морфологиала иаарԥшхоит ацхыраагӡатә ҟаҵарбаҷы:

анхаҩы ацәаҕәара далагеит
анхаҩы ацәаҕәара даҷуп
анхаҩы ацәаҕәара иаԥшьеигеит
анхаҩы ацәаҕәара иакәикит
анхаҩы ацәаҕәара итҳаххеит уб.итц.

Азҳәа астатикатә ҟаҵарбала ианаарԥшу, асинтаксистә индикатив уажәтәи, ииасхьоу еилкаам аамҭатә формақәа рыла иаарԥшхоит:

анхаҩы аҩны дыҟоуп
анхаҩы аҩны дыҟан
Миха дырԥаҩуп
Миха дырԥаҩын.

Аҟаҵарба азҵааратә форма шьоукы асинтаксистә индикатив иахырԥхьаӡалоит, даҷеа шьоукых зхала иҟоу аркьынааны иахәаԥшуеит. Ҳара ҳгәы излаанаго ала, аҟаҵарба азҵааратә форма асинтаксистә индикатив иузадкылом, избан акәзар уи иамам ашьақәырҕәҕәаратә ҵакы, ажәаҳәаҩ аҳәоу аҵаки аҵабырги реизыҟазаашьа

ахьизымдыруа аҟнытә. Урҭ реизыҟазаашьа аилкааразоуп ажәаҳәаҩ дзацәажәо азҭаара зииҭо. Еиҳа аҭабырг иазааигәахоит аҟаҭарба азҭааратә форма аирреалтә ҭакы змоу аркьынаақәа ирхыҧхьаʒалазар[1]. Убри аҟнытә аҟаҭарба азҭааратә форма ҳахцәажәоит аирреальтә ҭакы змоу аркьынаақәа ирхыҧхьаʒаланы.

Асинтаксистә индикатив иадкыланы ҳрыхәаҧшыр ҟалоит аҟаҭарба азааигәаратә, абламбаратә аркьынаатә формақәа. Асинтаксистә индикатив излеиҧшым убри ауп арҭ аркьынаатә формақәа ҭабыргылатәи аҭакы инацҭаны иаадырҧшуеит асубиективтә модальтә ҭакгьы.

Аҟаҭарба абламбаратә модальтә форма

Ари аркьынаатә форма, ганкахьала, аҳәоу аҭаки аҭабырги шеиқәшәо шьақәырҕәҕәаны иаанарҧшуеит. Даҽа ганкахьала, ари ашьақәырҕәҕәаратә ҭакы ажәаҳәаҩ инагʒаны агәра шимго аанарҧшуеит.

Даҽакала иаҳҳәозар, аҟаҭарба абламбаратә аркьынаатә форма иаанарҧшуеит аобиективтә модальтә ҭакгьы асубиективтә модальтә ҭакгьы еицҭаны. Асубиективтә модальтә ҭакы аарҧшуп асуффикс **-заап, -заарын** ала, аобиективтә ҟаҭарба аҭакы ала, семантикала: *Схәыцра даара* ***инаскьазаап****, Са снырхара* ***башьҭамзаап****, Бнапқәа баша итатазаап, Амалаʒагьы* ***быҧшʒазаап****, Быҧшʒара*

[1]Аурыс бызшәаҟны аҟаҭарба иамаʒам азҭааратә формақәа, убри аҟнытә аҟаҭарба азҭааратә формеи азҭаарадатә формеи ҳәа аиҽагылара амаʒам. Ус анакәха аҟаҭарба азҭааратә аркьынаа ҳәа ахәаҧшра анаукатә шьаҭа амам.

Аҧсуа бызшәаҟны аҟаҭарба иамоуп азҭааратә форма, иҟоуп уи аморфологиатә рбагақәагьы. Аҭакы алагьы ҭабыргылатәи аркьынаа иақәшәом, избан акәзар иамам ашьақәырҕәҕәаратә ҭакы

ауаҩы ***дажьозаап*** (Б.Шь.); *Чыхьа ибҕа заҟа еиӣихзеи, ӥьушьт, ихәыҷқәа изааʒоит ҳәа сыҟаʒамызт, ҩны хәыҷыкгьы* ***ҟаиӣазаап*** (И.П.); *Ных абаак, аҟырҟырҳәа даачче-ит Миха,* ***ухаӣазаап*** *убама Ҭемыр уара?*(И.П.); *Бзиа зымба-ша Мыкыҷ, ҳцәа* ***ҳхихуазаарын****, хӣа-хӣа маат ҳәа акәын ишааҳхәоз асапын, адәқьан иара ианитәыз. Акооператив* ***бзиазаап****, шәыӣсынӣры ҟалааит уи аӣшьызгаз ҳаҷкәынцәа хьҩежьқәа!* (И.П.); *Асовет ахантәаҩи дареи* ***еибады-руазаарын****, аӣсшәақәа неибырҳәеит* (И.П.); *Ари ақьаад аредакциа «Советская Абхазия» анытә инарышьҭыз* ***қьаадзаарын****…* (И.П.); *Изларҳәо ала,* ***дыҟазаарын*** *Аӣсны Абрыскьыл ҳәа хаӣа ҕәҕәак* (Аӣс.л.).

Аҟаҭарба азааигәаратә модальтә форма

Аобиективтә амодалтә ҭаки асубиективтә модальтә ҭаки еицны иаанарӣшуеит аҟаҭарба азааигәаратә аркьынаатә формеи ацхыраагʒатә ҟаҭарбеи рыла ишьақәгылоу еилоу аҟаҭарбатә зҳәа. Ара аҟаҭарба азааигәаратә форма иаанарӣшуеит асубиективтә модальтә ҭакы, ацхыраагʒатә ҟаҭарба – аобиективтә модальтә ҭакы: *Саида зназы дааигәырҕьеит аҭаҳмада илеиҳәаз ажәа, аха нас деиқәырӣшьыхаа акы* ***деиқә-наҳәалазшәа дааҟалеит*** (И.П.); *Миха ақьаад акы* ***аниӣошәа даҿын*** (И.П.); *Мыкыҷ аколнхара* ***деигәырҕьошәа ҟаиӣон*** (И.П.); *Уа ҳанаӣаныҳәоз* ***иҳақәӣхозшәа аабон*** *аублаа тәылатәи амра хаакәакәараʒа* (Б.Шь.); *Мзауҷ Абыхәба, ҳара зегь ҳаиӣш, иаргьы игәы* ***ирҭынчызшәа аабон*** (Б.Шь.); *Аҷкәын ҟата ибжьы ӣшқа ӣарыхәӣәаʒа* ***хьаак иахылӣуазшәа иҟан*** (Б.Шь.); ***Машәыршәа иҟам-леит*** *сара сыкнаҳара арҕәҕәара* (Б.Шь.); *Амшын еиқәа*

аҟәара сықәгыланы Кавказтәи ҳашьха ссирқәа ***сыргәыдыԥшылозшәа саақалеит*** (Б.Шь.); *Џьашьатәшәа иубозаргьы ҟалап, дад, уи аҽены иатҵаххалак ҟаџо сахьдәықәыз* (Б.ШЬ.); *Мыкыҷ атҵатын аахәара далагар, омак* ***илџрашәа игәы иабон*** (И.П.).

Азоужьратә модальтә форма

Азоужьратә модальтә форма шьақәгылоит аҟатцарба аморфологиатә азоужьратә ркьынаа ала. Уи иамоуп асуффиксқәа ԥба: **-зааит, -ааит**. Синтаксисла ахархәара аан асуффикс -**зааит** ала ишьақәгылоу аформа ареальтә цакы аанарԥшыр алшоит ашьақәырҷәҷәаратә цакы ацны: *даԥхьазааит, иҳәазааит, игазааит, дыҟазааит, дтәазааит. Иареи сареи ауафшьра иҳабжьоу* ***здыруазааит*** (И.П.); *Уи уашьҭан еибаҳҳәап, аха, имоузеи, уажәгьы* ***ибдыруазааит*** (И.П.).

Асуффикс **-ааит** ала ишьақәгылоу аформа цакыла иҟалаша аамҵа иадҳәалоуп, макьана иҟамлац ацакы аанарԥшуеит. Убри аҟнытә ари аформа аирреалтә цакы змоу ирхыԥхьаӡалазар ахәҭоуп: *Алиас абранӡа* ***дысзааиаааит*** (Д.Гә.); *Ҷемыр сышәҟаы* ***иргьежьааит****; уаҳа ашәҟәы* ***ааумышьҭааит****, сажәа иакәым* ***алумхааит*** (Д.Гә.).

Архьыԥшратә модальтә форма

Архьыԥшратә модальтә форма шьақәгылоит морфологиала асуффиксқәа **-рын, -шан, -рыз, -шаз** рыла. Иаанарԥшуеит ашьақәырҷәҷәаратә цакы змам ахҭыс (Л.П. Ҷкадуа). Иара ахала, атекст ацымхраакәа арреалтә цакы азаарԥшуам, убри аҟнытә аирреалтә цакы змоу

амодальтә формақәа ирхыҧхьаʒалазар еиҳа ииашоуп (Л.П. Ҷкадуа).

Уртҭгьы жьымдырны ажәлар ***ирылазаарын*** (И.П.); *Ҭемыр иусқәа еилфаҷа иҟан, заҟа* ***еилататамхарыз*** (И.П.); *Алиасраа рҟнынʒа* ***снеишан***; *Ҳамхы аҟнынʒа снеирын,* ***сналаҧшрын***.

Аирреалтә модальтә формақәа

Аиррреалтә аркьынаатә формақәа рахь иаҭанакуеит адҭаратә, агәаҧхаратә, азоужьратә (асуффикс **-ааит** ала ишьақәгылоу), архьыҧшратә, ахьыҧшратә, ахьыҧшратә-зкратә модальтә формақәа.

Ақәҭаратә (адҭаратә) модальтә форма иамаʒам иара ахатәы морфологиатә рбага. Ишьақәгылоит аҟаҭарба ашьаҭа цқьала иашьашәалоу аинтонациа ацны: **уца, ига, иаахә, иҟаҭа, уаҧхьа**...

Ақәҭаратә модальтә форма ихьыҧшым, зхала иҟоу модальтә формоуп. Аирреальтә формақәа рахь иаҭанакуеит, избан акәзар ақәҭаратә модальтә формаҿы аҳәоу аҭаки аҭабырги реизыҟазаашьа шьақәырҭәҭәаны иаарҧшым. Ажәаҳәаҿ адҭа ҟаиҭоит убарҭ еиқәәшәарц азы. Ақәҭаратә модальтә форма аарҧшразы еиҳарак ҳхы иаҳархәоит аҟаҭарба аморфологиатә адҭаратә ркьынаа, аха ақәҭаратә форма еиҳа иҭбаауп адҭаратә аасҭа. Ақәҭаратә модальтә ҭакы аарҧшразы ҳхы иаҳархәоит егьырҭ аҟаҭарбатә формақәагьы. Иаҳҳәап:

Аҟаҭарба иҟалаша актәи аамҭатә форма: *Шәааи иахьа атеатр ахь ҳцап!*

Аҟатцарба иҟалаша хымԥадатәи аамԥатә форма: *Ҳусҟәа ҳкыроуп ҩнапыкла! Иахьа ҳазхьымзаз ҳҽеахьаҳагзароуп! Ашәеи ажәеи еицызароуп, Ашәа ахьыҟам ажәа нӡәароуп* (Б.Шь.); *Уара ухала ужәлар реидкылареи рхақәитԥреи уазықәпароуп* (В.Ам.).

Аҟатцарба агәаԥхаратә ркьынаа: *Дамеираа рҽынза унабжьысында! Акрыздыруа дагьууанда, дагьуаҕанда* (Ажәаԥҟа).

Аҟатцарба агәаԥхаратә модальтә форма

Агәаԥхаратә модальтә форма ихьыԥшым, зхала иҟоу модальтә формоуп. Иаарԥшуп уи аҟатцарба аморфологиатә агәаԥхаратә ркьынаатә формала: *Ҳаи шьыри,* ***сыҟанда*** *Анкьеиԥш схәыҷны. Уи аамԥа* ***сыманда*** *Уажә снапаҟны. Ҳаи шьыри,* ***срықәлонда*** *Ҷлоутәи ахәқәа. Сҽы лаба* ***сақәтәонда,*** *Сҟамчы ахҟьауа. Ҳаи шьыри,* ***стцалонда*** *Кәмарча захьзу. Ҳаи, зегьы* ***ирдыруанда*** *Кәммарча закә зу!* (Б.Шь).

Аҟатцарба ахьԥшратә модальтә форма

Аҟатцарба ахьԥшратә модальтә форма ихьыԥшу, зхала иҟам модальтә формоуп. Иаҳԥылоит ируадаӡу аҳәоу аструктураҿы инфиниттә еицааира ҳасабла. Иаанарԥшуеит аҳәоу атцакы хада аҟалара зыдҳәалоу еилкаара: Ҳусҟәа наҳагзар, ԥсшьара ҳцароуп; Ус акрыбзеилкааузар, зегьы ҳабмыргәыргьози (И.П.).

Ахьԥшратә модальтә цакы шьаҭас иамоуп ахьԥшратә ркьынаа, ишьақәгылоит морфологиала асуффиксҟәа

-р, -зар,-зҭгьы рыла (Л.П. Ҷкадуа). *Сҽысшьрын, сыҧсы ҭысхрын, бгәы ишалымсуа здыруазҭгьы* (И.П.).

Ахьҧшратә-зкратә модальтә форма

Ахьҧшратә-зкратә модальтә формагьы ихьыҧшу, зхала иҟам формоуп. Иаҳҧылоит ируадаҽу аҳәоу аилазаараҽы инфиниттә еицааира ҳасабла. Ишьақәгылоит морфологиала асуффиксқәа **-рацы // -рцы, -рзы // -разы, -ртәы // -ртә** рыла. Иаанарҧшуеит аҳәоу ахадаратә хәҭа аҭакы хықәкыс иамоу.

Нхыӣҟа ***ицарц*** *амҽа иқәлеит; Шәнатәақәа, шәыҧсы ааиҭашәк, аҳәынҭқар иааицҳаит шәааҧшырц* (В.Ам.); *Леон асасцәа* ***дырҧыларц*** *иҽынеихеит* (В.Ам.); *Иустиниан Бесс Фракиатәи инапы ианиӣеит абазгьиаа* ***рышьамхнышгыларазы*** *абӥьарла ибзианы еиқәыршәаз ар* ***ишьҭырц*** (В.Ам.); *Абарҭ атәылақәа рнапаҽы* ***иааргарц****, Абазгьаҟа* ***икылсырц****, уа хырҕәҕәарҭас иҟаӣаны, шьхала ихыӣны шәаргьы* ***ишәабашьырц*** *ауп ргәы иҭоу* (В.Ам.); *Лара лами лаҧшыцәгьак* ***ақәымшәарц азы*** *аҧрыцәқәа ацаха ҟаҧшь рылазҧазгьы* (В.Ам.).

Асинтаксистә аамҭатә категориа

Асинтаксистә аамҭатә категориа аҳәоу апредикативтә ҭакы ашьақәгылара иацхраауа категориоуп. Иаарҧшхоит аҟаҭарба аморфологиатә абсолиуттә аамҭатә формақәа рыла. Аамҭатә категориа иаанарҧшуеит аҳәоу аҭакы аграмматикатә аамҭа ишазыҟоу: *иҟалахьоума, иҟалаша, иҟалараны иҟоума*. Ииасхьоу асинтаксистә аамҭа аар-

ԥшхоит аҟатцарба ииасхьоу аамԥатә формақәа хәба рыла:

аорист	*ала шит*
ииасхь.инагӡам	*ала шуан*
ииасхь.еилкаам	*ала шын*
ииасхь. акрызх.	*ала шхьеит*
ииасхь.иаԥынг.	*ала шхьан*

Уажәтәи асинтаксистә аамԥа аарԥшхоит аҟатцарба уажәтәи аамԥатә формала:

уажәтәи аамԥа	*ала шуеит*

Иҟалаша асинтаксистә аамԥа аарԥшхоит уажәтәи аамԥатә формеи иҟалаша актәи, аҩбатәи аамԥатә формақәа рыла:

уажәтәи аамԥатә форма	*сара уаԥәы аҩныҟа сцоит*
иҟалаша актәи	*сара аҩныҟа сцап*
иҟалаша аҩбатәи	*сара аҩныҟа сцашт*.

Аморфологиатә аамԥатә формақәа синтаксисла ахархәара аан иаадырԥшыр ҟалоит егьырԥ аамԥатә тцакқәагьы. Иаҳҳәап, аорист иаанарԥшыр ҟалоит иҟалаша асинтаксистә аамԥа. Уи аконтекстала еилкаахоит:

сара сцеит, шәымш аабзиахааит.

Уажәтәи аамԥатә форма иаанарԥшыр ҟалоит ииасхьоу асинтаксистә аамԥа: *Аҩыжәра рҳәеит ҳәа ас убахьоума, итастԥеит ижәуеит, итастԥеит ижәуеит. Ирҳәоит Аҟәа мра сасыртоуп* (Б.Шь.); *Ақалақь аҿы абар шьта хәба-фба шықәса аҩны дуқәа дыргылоит*.

Аамԥатә категориа итцегь инарԥбааны уахәаԥш хыхь, ад.

Асинтаксистә хаҧытә категориа

Асинтаксистә хаҧытә категориа апредикатив ҭакы ашьақәгылара хымпада иалахәуп. Иаанарԥшуеит уи ажәаҳәаѡи, ажәаҳәаѡ дзацәажәоит, ажәаҳәаҧы изыхцәажәоит еилырганы. Иаарԥшхоит уи лексикала (ахаҧытә хьыӡцынхәарақәа рыла), морфологиала (ахаҧытә ԥынгылақәа рыла), аҳәоу асистемала (аҟатцарба злам аҳәоуқәа рҟны). (Асинтаксистә хаҧытә категориа иазкны инарҭбааны уахәаԥш ҭаҟа ад. 208).

Асубиективтә модальтә ҭакқәеи урҭ раарԥшышьақәеи

Ажәаҳәаҧы аобиективтә модальтә ҭакқәа рыдагьы, иаарԥшуп асубиективтә модальтә ҭакқәагьы.

Асубиективтә модальтә ҭакы иаанарԥшуеит ицәажәо иҟаиҭо аинформациа дшазыҟоу: иҭабыргуп ҳәа иԥхьаӡоу, агәыбжьажьара, агәрамгара имоу, иҟалар иҭахуи иҭахыму, хымпадатәиуп ҳәа дахәаԥшуоу иҟамлар еиҧьуп ҳә агәаанагара имоу имаму уҳәа убас ирацәаны аниуансҟәа. Ара иарбоугьы иарбамгьы атцакқәа раарԥшразы ҳхы иаҳархәоит: аҟатцарба азааигәаратә, абламбаратә, ахьыԥшратә ркьынаатә формақәа, ажәеицааирақәа, ажәаԥҟақәа, афразеологизмқәа, ажәеиҭаҳәақәа, ажәа лагалақәа, аҳәоу лагалақәа, аинтонациа, ахәҭаҷқәа уб.иҭ.

Аҟатцарба азааигәаратә ркьынаатә форма. Ари аформа иаанарԥшуеит ажәаҳәаѡ иҭабыргуп ҳәа зыгәра хаимҭо аилкаара: *Ажәлар ирыларҳәеит ари адин хазымҵо зегьы кнаҳаны* ***иршьуашәа*** (Б.Шь.); *Ахныҟәгарҭа*

ҳамамшәа ҳаҟоуп (Аԥс.л.); *Надиа лгәы иаразнак Ҭемыр* ***инеихшәазшәа лбеит*** (И.П.); *Патыхә* ***уафы қьачақьшәа, уафы гызмалшәа*** *дыҟан* (И.П.); *Наҟ шәнаскьаны шәтәеишь уара! –* ***иарыдицалашәа иуит*** (Алашара); *Зина дызланеиуаз амҩа* ***мҩахәастҭашәа*** *инашьҭын* (И.П.); *Мыкыҷ Ҭемыр ибара* ***даргәаҟуазшәа*** *иҷыҟаиҵеит* (И.П.); *Дгьыл* ***бжьахашәа*** *хәыҷык ҳагын, ҳалгаанза ҳкамбашьқәа ҳзоужьуамызт* (И.П.); *Арҭ зегьы збоз Миха Ҭемыр аашьара* ***изнауазшәа*** *игәы иабон* (И.П.); *Дааԥышәарччеит Ҭемыр* ***мчылашәа*** (И.П.); *Уԥсра* ***мцушәа сгәы иабауан****, Уԥсы ҭоушәа* ***са исыԥхьазауан*** (И.К.).

Аҟаҵарба абламбаратә ркьынаатә форма

Ари аркьынаатә форма иаанарԥшуеит ицәажәо цқьа еилкааны изымдыруа ма дызлахәымкәа иҟалаз аҵакы: *Аԥсшәа* ***ихамштҙаап*** *рыцҳа!* (Б.Шь.); *Ауаҩы мыжда имоу пату* ***изақәымҵозаап****, ахә ашьара* ***илымшозаап*** (Б.Шь.); *Ҷырпынк ԥиҟарц* ***днавалазаап*** *Иаҳәызба хәыҷ кны, Дымшәу ԥьыршьан баша* ***ишәазаап*** *Арахә ицәшәаны* (Б.Шь.); *Ҳаҩны уаҳа* ***иҩнымҩырц иҟазаарын*** *ашәаҳәабжь, ҳаштаҷ* ***иҟамларц иҟазаарын*** *ачара* (Б.Шь.); *Иҳамоу ахәыҷгьы ԥхҙашала иааҳрыхит, амала уи ззеилымкааугьы* ***ԥытҩык ыҟазаап!*** (И.П.); *Ари арапҳ аҳ иԥхәыс* ***длыцныҟәозаарын****, уи* ***акәзаап*** *аҳ иԥхыҙгьы змааназ* (Аԥс.л.*); Цутак зқәынхоз* ***жәҩашәаҟьазаарын*** *Сасрыҟәа ибла ихшәалазгьы, иара* ***уи акәзаарын*** *уи зыжәҩашәаҟьазгьы, ауарбажә иафозгьы уи* ***азыс акәзаарын*** *(ахьырҵә.); Сасрыҟәа имацәаз иан ианлитоз, ус* ***леиҳәахьазаарын*** (Ахьыртцә.); *Шәынхашьа-шәынҵышьа*

бзиазаап *(Аԥс.л); Ҳамаҳә уаҩы хазынак* ***иакәзаап*** (Аԥс.л.); *Анцәа* ***ишиҳәара шәыҟазаап****, шәмаӷурҭа, шәкәаскьа, шәырахә-шәышәахә зегь рыла* ***шәеибыҭазаап****, анцәа иҧьшьоуп!* (Аԥс.л.); *Абри ахәыҷы* ***уа уаҳәшьаԥа иакәзаап*** (Аԥс.л.); ***Дыҟазаарын*** *Аԥсны брыскьыл ҳәа хаӷа ғәғәак* (Аԥс.л.); *Амш* ***еилажәгазаап****, сыԥсынра. Мзызуп Аҳматҭ дказыжьыз* (И.П.).

Аҟаҵарба азоужьратә форма

Аҟаҵарба азоужьратә форма иаанарԥшуеит ажәаҳәаҩ иҟаиҵо аинформациа иҟалартә еиԥш аҭагылазаашьа шыҟамгьы, иҟалоит ҳәа ишиԥхьаҙо: *Леуан қәрала* дышмаӷызгьы, *абаҩӷыдеи ахшыҩ ӷари шимоу ҩашьомызт* (В.Ам.); *Леуан уажәтәи итҭагылазаашьа, ауаҩы* ***ажәа иага дазҟазаргьы****, аарԥшышьа изатоит* (В.Ам.); *Ҳара зажәлар иага мыҟәмабар* ***иақәшәаргьы,*** *ахаан ргәы мцацызт* (В.Ам.); *Леон Исавр арахь дшааҩналаз еиԥш, ахаӷылара зынҙа рӷас* ***ишаламызгьы****, ахан-иԥа Барԥьиль иаразнак дҩагылеит* (В.Ам.); *Иара Леуангьы абыскатәи изгәакьоу ижәлар* ***дышрыгәҭылатәазгьы****, дзыргәаӷуаз азӷаара дуқәа рызбараҧы дзаӷәушәа ихы аниԥхьаҙоз ыҟан* (В.Ам.); *Иашьцәа дуқәа* ***шыҟазгьы,*** *дзаӷәын Сасрыкәа* (В.Ам.); *Акәалҙы анынеишәырӷа, макьана* ***дышқәыԥшызгьы****, игәышԥы ианаалеит* (В.Ам.); *Зина абас* ***агәаҟра дыштҭагылазгьы****, лыхьҙ-лыԥша азҳауан* (И.П.); ***Иагьа цәгьара ҳазнаузаргьы****, ҳала тҩаа ҳазхәаԥшуа иароуп* (И.П.); *Рыгәқәа иагьа* ***итҵнашьаахьазаргьы еицәнарԥсхьазаргьы****, рыбзиабара ҧыцәаауамызт* (И.П.).

Ажәаӣҟақәеи ажәеицааирақәеи

Иҟоуп ажәаӣҟақәа ажәаҳәаҽ иҟаланда ма иҟамланда ҳәа ииӣхьаʒо аҵакқәа: *Ухатәы ʒбаны ʒыбра уца; Уаӣхьа икаҳауа уихымыччан; Ушьапы уаӣшны уныҟәа; Уӥьам злам умҳаӣә алоумӣан; Цқьа иузымдыруа дагьумырӥьан, дагьумырҽхәан; Абзиа ҟаӣаны аʒы иаҭ, ацәгьа ҟаӣаны аӣәы иахаӣа; Ацгәы ахәарҭа ианызҭамла, ашә бааӯп аҳәеит; Амц уҳәарц ианақәук, анапы аӣаӣа, ашьапы аӣаӣа иҳәа. иҟоуп ажәаӣҟақәа ҭагылазаашьак ашьақәырҷәҷәаразы рхы иадырхәо: Ҭәа збаз ҭәа иҳәҳәеит; Аӣла иалыҽрыз амаҭ ицҳаит; Шьыжьы игылаз иҽан аҽаб аӣеикит; Зхы хәымыз ихы ахәрыбҷьыц ақәиӣон; Иатәоумбаша уапыжәк ишәуп; Ауаа иреицәоу даҳәачаӣаҽуп; Амшә иакыз «дад» иҳәеит; Аца иаблыз ахьшәашәа даҭәҳәон; Алашә ииҭаху ҽ-блакы; Заӥьал ааз иҟазшьа иӣсахуеит; Инамʒаша агара дакуам; Ҭәи млашьи зеибадыруам; Азҽа зʒаз иӣа дагеит; Ажра зжыз иӣа дҭаҳаит.*

Ажәеиҭаҳәара

Ажәеиҭаҳәара иаанарӣшуеит ажәаҳәаҽ дыззыразым, дызқәымчуа аҵакы. Уи еснагь аекспрессиа ацуп: *Мыкыҷ Мыкыҷ иоуп, днаурҳәыргьы – Мыкыҷ, дааурҳәыргьы – Мыкыҷ!* ***Аӣсра ӣсроуп****, аха уигьы арҽеира аҭахуп; Дынҭалеит аʒы, дыхнаӣеит аʒы,* ***Дагеит, дагеит****, уаҳа дмаарацы!* (Б.Шь.); *Сара сгәашәахь аҷәра уамыхеит,* ***Уцеит, уцеит, уцаʒеит*** (Б.Шь.); *Амҽа* ***сықәуп, сықәуп, сықәуп****, Бзанӣы исыхьуам ааӣсара* (Б.Шь.); *Ишәизааит усҟан сара сразҟы, Сгәы иҭам, схы иҭам акрысҳәозар абра!* (Ал.

Лашә.); *Ԥшьаала, ԥшьаала. Ԥшьаала, ԥшьаала, Бааила бхала Беилыхха!* (Ҷ. Џьонуа).

Ажәа лагалақәеи аҳәоу лагалақәеи рхархәара

Ажәаҳәаҩ ажәа лагалақәа рыла иааирԥшуеит иҟаиҵо аинформациа ахьынтәаагоу, уи ҵабыргуп ҳәа иԥхьаҙауоу имԥхьаҙауоу уб.итҵ.: ***Ҵабыргыцәкьаны,*** *Надиа лгәы иаразнак Ҭемыр инеихшәазшәа лбеит* (И.П.); ***Узлазбо ала****, иахьа улахь еиқәуп, Ҭемыр* (И.П.); *Уртԥ реиԥш иҟоу абзиахәқәа сратәарымшьар ҟалап,* ***аиаша уасҳәап*** (И.П.); ***Издыруада****, сара исхтԥызгаз еиԥш иаргьы ихтԥигазар?* (И.П.); ***Ишыббо еиԥш****, Аҳматԥ дықәгыланы аколнхара ҳалцроуп ҳәа дцәажәеит* (И.П.); ***Ҭемыр излеиҳәаз ала****, уи шыҟалацәкьаз абас ауп…*(И.П.); *Ҳаскьынк* ***ԥьара имырқәацакәа****, Ани агызмал* ***анс имцакәа*** (Б.Шь.); *Уара сымш, иубаргәызеи, Уиаҟара зысҳәарызеи, Уара иуеиԥшны қьафла инхо Дыҟам амра ахькаԥхо* (Б.Шь.); ***Аҳауа гәатԥафцәа излархәо ала****, сынтәа аарфара ҟалоит* (Агазеҭ); *Ага итԥынчу снычеԥынгылан Ла слызхәыцлап,* ***изурызеи****, Ацәқәырԥ былгьа, былгьа еишьԥалан, Сара схәыцраз ирҳәарызеи?!* (Б.Шь.).

Ахәҭаҷқәа рхархәара

Ахәҭаҷ за. Ахәҭаҷ **за** ажәаҳәаҩ ихы иаирхәоит иҟаиҵо аинформациа аинтенсивтә ҵакы аҭаразы: … *Дцеит, дцеит,* ***дцазеит*** (Б.Шь.); *Сыгәтыхақәа* ***рацәазоуп****. Сақәыцыргьы ԥхашьароуп* (И.К.); *Сымфахыцыр* ***саанхазеит****, Сҳәа сақәыцыр ԥхашьароуп. Сыздыруагьы* ***ра-***

цәаҩӡоуп, *сызрыхәамӣшуа* ***саанхаӡоит*** (И.К.); *Сыгәӣыхақәа зегь ҩтәуп, Дара урӣгьы* ***рацәаӡоуп*** (И.К.); *Сара сзыцәшәо хьаа сымам, Сықәлеи сҩызцәеи* ***рацәаӡоуп*** (И.К.); *Мҩаныфала урӣ еибыӣан, Рхырӣәы ҳаӣақәа* ***ғәғәаӡан*** (И.К.); *Уа хра маҷым, зегь заҿалом, бнатә шәарахгьы* ***рацәаӡоуп*** (И.К.); *Иӣсуа шәақьгьы аӣаҳәӣеи иӣихит, днаӣшы-ааӣшуа* ***днаскьаӡеит*** (И.К.).

Ахәӣаҷ гәышьа. Ахәӣаҷ **гәышьа** ажәаҳәаҩ иҟаиӣо аинформациа иазаӣнашьуеит агәынамӡаратә цәанырра (чувство сожаления): *Ааи сара* ***дыстәгәышьоуп*** (И.П.).

Ахәӣаҷ ишь. Ахәӣаҷ **ишь** ажәаҳәаҩ ихы иаирхәоит иҟаиӣо аинформациаҿы адӣаратә ӣакы маҷк арӣсыҿразы: ***Иҳәеишь*** *ҳгәаша ичымазшьоузишь* (И.П.); *О, са с-Хьыкәыр,* ***бааишь****!–иҳәеит. Амҳара аҟынӡа* ***бааишь!****–иҳәеит... Саӣхьа шыҟоу* ***бааскьеишь!****–иҳәеит. Быӣхамшьакәа* ***бнатәеишь****–иҳәеит* (Б.Шь.).

Ахәӣаҷ ажә. Ахәӣаҷ **ажә** ажәаҳәаҩ иинформациа иазаӣнашьуеит атәамбаратә ӣакы: ***Абгахәыҷажә*** *аҿеиӣыхуа, Иашьӣарҿылан иара аӣыхәа, Ихан амыҷ, афаса, Ицоит акәтыжь аҿазза* (Б.Шь.); ***Адунеиажә****, цәгьа уеижьагоуп, Еҳ, ҳаҕоу дуӣоуп* (Б.Шь.).

Абыжьӣҟьақәа. Абыжьӣҟьақәа ажәаҳәаҩ ихы иаирхәоит иинформациа аӥьашьаратә, аемоциатә ӣаккәа рзаӣшьразы: ***Ҳаит амарӥьа****, ушьаҿа неиӣых, Угҿамхароуп агҿаҩра!* (Б.Шь.); ***Аҳ,*** *дышӣеинаалоу аӣҳәызба иаадәылӣыз,* ***Аҳ,*** *лыбла шӣаччо, хәыцра шәахәа зхым!* ***Аҳ, аҳ****, сгәы ишӣалоу агазеӣқәа иӣыӣыз Лыӣшӡара зегь зҳәо лпатреӣ ахьырным!* (Б.Шь.); ***Ҳаи****, Сасрыҟәа цәгьарак дақәымшәакәа дыҟам!* (Ахьырӣә.); ***Ҳаи****, бкаҳауеит, иҳәан Ӣемыр дналыдххылан, лмахәар днамӣасит* (И.П.); ***Уа****, знызынла иаасырҕызлап Уарада гәышьа уарада!* (Б.Шь.); ***Уа,***

сыхаара, салам умоуп, Иахьа сара гәакрак сымоуп, Уааи саа сышка улбааны (Б.Шь.).

Ахәҭаҷ моу. Ахәҭаҷ **моу** ажәаҳәа иаланагалоит ақәымчратә цакы: *Ҭемыр ичамадан ихы инаӡеиӡан, аҩны данықоу еиҧш, данықоу **моу**, иаҳагьы драҳаҭны дынҭаҳәахаа дыцәеит* (И.П.); *Аҽы **моу**, иуҭаххар, ауаҩгьы дузаазгап, – иҳәеит Мыкыҷ* (И.П.); *Ҳасабла ахныкәгара уашьҭалар, ҧаса аамстцәа шыказ еиҧш укалар алшоит, **уимоу**, раӡкыс уеиҧьхаргьы калоит* (И.П.); *Аҳатыр ахьеиқәырӡацәоз иахкьаны агәеизцара ирымаз атәы аҧшьганы ирзеибыҳәомызт. **Уимоу**, знызынла Надиа лыла ахҧшылара иҽацәихьчон* (И.П.); *Усҟан Мамсыр иҧа **моу**, аҧҳәыс еиба Ҭакәшәышә лхәыҷгьы аҩны данааиӡәкьа даарыхьҭшьын агәаӡәыхь дагеит* (И.П.); *Зегьы неихәаҧшы-ааихәаҧшит, **уимоу** ҩыцьакгьы адәахьы индәылпш-аадәылпшит, аха аҙәгьы дрымбеит* (Ахьыртцә.); *Уара ухьынап агәра сымго сыкам, уи сара **моу** Нартаа раҕацәагьы иҷьаршьахьеит* (Ахьыртцә.); *Иҳауран ҳакоуп акәаҭан бзиақәа, **уимоу**, атракторқәагьы ҳауазар ҳәа ҳгәыгуеит* (И.П.); *Араӡлақәа рымӡан игылоуп гарак, игыла **моу**, иара ахала аӡысра иаҩуп* (Ахьыртцә.); *Мыкыҷ аҧҳәыс длыхәаҧшуа даалакҩакит, **уимоу** дагьаакаҧшьхеит* (И.П.).

Ахәҭаҷ х. Ахәҭаҷ **х** ажәаҳәаҩ иинформациа агәынамзаратә цакы азаҧнашьуеит: *Ари ацара-аара даҟәымӡит, **деитаахт!**; **Далагахт** икам-ианым аҳәара!*

Ахәҭаҷ ҳәа. Ахәҭаҷ **ҳәа** афункциа рацәа амоуп. Асубиективтә модальтә цакы азы ҳхы ианаҳархәо, иаанарҧшуеит агәы зызҭам, ажәаҳәаҩ дыззыразым ацакы: *Амшцәгьа **рҳәеит ҳәа** асӡәкьа убахьоу, акәара-*

ҷҷақәагьы хыӣит; Аҩыжәра ***рҳәеит ҳәа*** *ас убахьоу иҭеиҭәоит ижәуеит, иҭеиҭәоит ижәуеит!*

Ахәҭаҷ ау. Ахәҭаҷ **ау** асубиективтә модальтә ҭакы аҭаны ҳхы ианаҳархәо ажәаҳәаҩ иинформациа иазаҧнашьуеит ашьақәырҕәҕәаратә ҭакы: *Надиа Ҭемыр игәы иҭаз* ***аулзымдырхуаз!*** (И.П.); *Зина усда-ҳәысда* ***даутәахуаз****, лусқәа дырҿын* (И.П.); *Мыкыҷ аколнхара* ***дауалалахуаз,*** *иалалозгьы дрықәмақаруан* (И.П.).

АҲӘОУ АШЬАҬА

Аҳәоу асинтаксистә ҭакы – апредикативтә ҭакы – аарҧшра иалахәу аҳәоу хәҭақәа ишьақәдыргылоит аҳәоу ашьаҭа. Аха ара уадаҩрас ауаҩы иҧыло убри ауп, абызшәадырыҩцәа инагӡаны рҳәатәы еиқәшәом аҳәоу асинтаксистә ҭакы аарҧшра иалахәу асинтаксистә категориақәа раарҧшраҿы. Еиҳарак ара аҳәатәеиқәымшәара зыдҳәалоу асинтаксистә хаҿытә категориа ауп. Ӊьоукы ирыҧхьаӡоит ахаҿытә категориа уи иалахәым ҳәа, аҿа ӊьоукых ахаҿытә категориа хымҧада иалахәуп ҳәа ирыҧхьаӡоит. Ҿырҧштәыс иааргоит ахаҿыдатә ҳәоуқәа ҳәа изышьҭоу рҟнытә: *ӡынроуп, ҧхынроуп, лашьцеит, кәашароуп, шәаҳәароуп* уб.иҭ.

Ара аҳәатәеиқәымшәара зыбзоуроу еиҳарак аморфологиатә хаҿи асинтаксистә хаҿи реиҩымдыраара ауп. Хыхь иаагоу аҿырҧштәқәа рҟны иашаҭәҟьаны ахаҿытә еиҿагылара ыҟаӡам, ирҳәом *с-ӡынроуп, у-ӡынроуп, д-ӡынроуп*, аха ара иҟам аморфологиатә хаҿоуп. Ахаҿытә категориа функциас иамоу ажәаҳәаҩи, ажәаҳәаҩ дзацәажәои, ажәаҳәаҿы изахцәажәои реҩдыраара ауп. *Шеит, ӡынроуп* реиҧш

иҟоу аҿырԥштәқәа рҟны ажәаҳәаѡгьы ажәаҳәаѡ дзацәажәогьы арбаʒам морфологиалагьы синтаксислагьы, ара иарбоу синтаксисла ажәаҳәаҿы изыхцәажәо аилкаара ауп. Ажәаҳәаҿы изыхцәажәо ианакәызаалак ахԥатәи ахаҿы ахь иаԥанакуеит.

Убри аҟнытә синтаксисла ара ахԥатәи ахаҿы ҳамоуп. Еилкааун, ажәаҳәаҿы ицәажәоит, дзацәажәоит, изыхцәажәоит еилыргамкәа аҳәоу шьақәгылашьа амаʒам. Убри аҟнытә ҳара аҳәоу апредикативтә ҭакы ашьақәгылараҿы асинтаксистә хаҿытә категориа хымԥада иаҭахуп ҳәа иҳаԥхьаʒоит. Ус анакәха, азҳәа хаҿытә категориала иадҳәалоу аҳәоу хәҭақәа аҳәоу ашьаҭа шьақәзыргыло аҳәоу хәҭақәа ирхыԥхьаʒалатәуп.

Азҳәаҿы ахаҿы аарԥшрала урыхәаԥшуазар, абызшәақәа зегьы еиԥшым. Ҳара ҳбызшәақәа рҟны азҳәаҿы иарбахоит хаҿытә ԥынгылала асубиект ахаҿгьы аобиектқәа рхаҿгьы. Индоевропатәи абызшәақәа рҿы аобиект азҳәаҿы хаҿытә ԥынгылала иарбаʒам, избан акәзар ара аҟаҵарба-зҳәа ахаҿырацәара амаʒам.

Асинтаксистә хаҿытә категориа апредикативтә ҭакы аарԥшра ианалахәха, уи зыдҳәалоу ажәагьы ихадоу аҳәоу хәҭақәа ирхыԥхьаʒалатәхоит. Уи зыдҳәалоу азххәааи азырхатә харҭәаагеи роуп. Азырхатә харҭәаага ҳәоу хәҭа хадас аԥхьаʒара абызшәа ҭҵааѡцәа ҷьоукы ирыдыркылом. Урҭ зырѡашьо аҳәоу алогикатә структура ауп. Логикала ҳәоу хәҭа хадақәас иҟоу асубиекти апредикати роуп. Аха ара иазгәаҭатәу убри ауп, аҳәоу логикала аилазаашьеи синтаксисла аилазаашьеи ахьеиқәымшәо абызшәақәа ыҟоуп. Азххәааи азырхеи аҳәоу ашьаҭа ашьақәыргыараҿы функциала зынʒа еизааигәоуп: азххәаагьы азҳәа хадара анаҭоит

хаҽылеи, хыԥхьаʒаралеи, класслеи (знызынла), азырхагьы азхҳаа хадара анаҭоит хаҽылеи, хыԥхьаʒаралеи, класслеи. Аҳәоу ашьаҭа ашьақәыргылараҽы зегь реиҳа ихадоу аҳәоу хәҭа – азхҳаа азырха аҽеақәнаршәоит хаҽыла, хыԥхьаʒарала, классла; даҽеакала иаҳҳәозар, азырха зегь реиҳа ихадоу аҳәоу хәҭа хадара азнауеит. Азххәааи азырхеи злеиԥшым азххәаа-асубиект хадара азнауеит азхҳаа, азырха-ахарҭәаага хадара азнауеит азхҳаа. Зегьы реиҳа ихадоу аҳәоу хәҭа – азхҳаа хадара азызуа аҳәоу хәҭа ихадам ҳәа аԥхьаʒара иашам, ҳәарас иаҭахузеи. Ара алогика ҳамԝахнамҟьароуп.

Компонентк ала ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа

Компонентк ала ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа ҳԥылоит аԥсабаратә ҭагылазаашьақәа раарԥшразы, иарбанзаалак еилкаарак аҟазаара ашьақәыргыларазы. Компонентк ала ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа иҭбааны ахархәара амам, аха иара усгьы имаҷымкәа иаҳԥылоит: ʒынроуп, хьҭоуп, шоуроуп, шеит, хәлеит; Шәаҳәароуп, кәашароуп, гәырґьароуп иахьа Алиас иԝнаҭаҽы.

Абас иҟоу ажәақәа ҳәоус иԥхьаʒоуп, избан акәзар урҭ ирымоуп апредикативтә ҭакы ашьақәгыларазы иаҭаху асинтаксистә категориақәа зегьы: амодальтә, аамҭатә, ахаҽытә (ахԥатәи ахаҽы, синтаксисла иаарԥшуп). Абарҭ аҳәоуқәа зегьы рҟны иарбоу ҳзыхцәажәо аҭагылазаашьа ауп.

Компонентқны ишьақәгылоу аҳәоу ихадам, апредикативтә ҭакы ашьақәгылара иалахәым аҳәоу хәҭақәагьы: *Илашьцеит абар илеихашәа; Ишылашьцара илашьцахьан Алиас аизара ахьынтә аԝны данааи; Еиҟәжәаны*

иԥаауеит; Аусҳәарҭа аҟнынӡа (и)цатәуп; Мҽышан. Аҽны абжьааԥны еиԥшымкәа ихьшәашәаран (Б.Шь.).

Ԛ-компонентк рыла ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа

Ԛ-компонентк рыла ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа ԛ-хкыкны иаҳԥылоит: акы азҳәеи азххәааи рыла ишьақәгылоу, егьи азҳәеи азырхеи рыла ишьақәгылоу.

Азҳәеи азххәааи рыла ишьақәгылоу иҭбааны ахархәара амоуп; азҳәеи азырхеи рыла ишьақәгылоу имаԥны иаҳԥылоит.

Азҳәеи азххәааи рыла ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭаҿы азҳәа аарԥшуп хаҿык змоу аҟаҵарбала. Уи ахаҿы асубиект рбага ахаҿоуп: *Ала шуеит, аҽы ҳәуеит; Аԥыс шәаҳәоит*. Ара ишаабо еиԥш, азххәааи аматәар класс иаҵанакуазар, азҳәа иаԥынгылозар асубиекттә рбага быжьшәоит. Ауаԛытәыԛсатә класс иатәызар азаҵә хыԥхьаӡараҿы асубиект рбага быжьшәаӡом; ахпатәи ахаҿы арацәа хыԥхьаӡара иатәызар асубиект рбага быжьшәоит: Ахәыҷы дҵәуеит; ахәыҷқәа ҵәуеит. Актәи, аԛбатәи ахаҿқәа арацәа хыԥхьаӡараҿы игылоу асубиект рбага быжьшәаӡом: *Ҳара ҳахәмаруеит; шәара шәыхәмаруеит*.

Аԥсны иааӡаз Абатаа д-хаԥа ҕьеԛын иаамҭала (И.К.); *Ауха лацәааихьшь сзыҟамԥеит* (Б.Шь.*); Саҿуп аублаа бызшәа аԥара, зеиԥш дыҟаҳам арԥаԛы саԥхьа дтәоуп* (Б.ШЬ.); *Заурҟан аԥсышәала дцәажәоит* (Б.ШЬ.); *Сан, зыԥсаҭа бзиахаша, ишуасҳәаз еиԥш, даԥсуа ҭыԥҳан* (Б.ШЬ.); *Урҭ аԥь дуқәа рыԥаҟа иҭоуп «Аԥшьаӡы» ҳәа изышьҭаз аӡыхь* (Б.ШЬ.); *Сызхылԥыз сабацәа нхацәан*

(Б.Шь.); *Саб уахь дҳаԥгылан ҳнеигалон* (Б.ШЬ.); *Аублаатәыла, Аԥсынтәыла еиԥш, иԥшӡан* (Б.Шь.); *Атырқацәа рыр рхада Омар-ԥашьа Аҟәа дыӡхыцит* (Б.Шь.); *Абас аимак ацыхәа ԥцәаны иануагыла, ахьуҳәа деыжәлеит Ҳаԥьы Кьарантыхә* (Б.ШЬ.).

Азҳәеи азырхеи рыла ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа

Имаԥны, аха усгьы иаҳԥылоит азырхеи азҳәеи рыла ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа. Азырха усҟан азҳәаҿы обиект рбагала иарбоуп. Даҿеакала иаҳҳәозар, азырха хадара анаҭоит азҳәа хаҿылеи хыԥхьаӡаралеи (знызынла класслагьы): *Ахәыԥқәа и-р-ыцхраатәуп; Анацәеи абацәеи и-р-ацәажәатәуп*.

Ахаҿытә ԥынгыла -**и** абас иҟоу аҳәоуқәа рҟны иарбанзаалак еилкаарак иадҳәалаӡам, ҵакыла иҭацәуп. Ара ишаабо еиԥш, аобиект иԥиам зырхоуп, «Л» ариад иатәу обиекттә хаҿытә ԥынгылала иаарԥшуп азҳәаҿы.

Еиҳа иуадаԝны еилоуп абас иҟоу аҳәоуқәа: *Ахәыԥы д-ааӡатәуп; Аҧаԛцәа ашкол ахь и-дәықәҧатәуп*. Арҭ аҟатцарбақәа рыԝбагьы ԝ-хаҿык змоу еиҭатцуа ҟатцарбақәоуп, иаҳҳәап, *Ахәыԥы д-с-ааӡоит; Аҧаԛцәа ашкол ахь и-дәықә-с-ҧоит*. Аха еилоу асуффикс -**тәуп** анрыцаҳҵалак, ишьҭырхуеит астатикатә форма, хаҿык рцәыӡуеит – асубиект ахаҿы, еиҭамҵуа ҟатцарбақәахоит: *Ахәыԥы д-азатәуп; Аҧаԛцәа ашкол ахь и-дәықәҧатәуп*. Иаанхаз иԥиоу аобиект ахаҿы грамматикатә субиект хаҿхоит, избан акәзар еиҭамҵуа хаҿык змоу аҟатцарбаҿы иарбахо асубиект хаҿоуп, уи актәи аҭыԥаҿы игылоуп, «Д» ариад ала иаарԥшуп. Аха ара еиҿагыларас иҟоу

убри ауп, аҟатцарба *дааҙатәуп* астатикатә форма шамоугьы арҽиара аанарпшуеит, уи арҽиарагьы аобиект ахь ииасуеит, убри аҟнытә семантикала ара иҳамоуп аобиекти еитатцуа аҟатцарбеи.

Ара адагьы иаҳпылоит аграмматикеи атцаки ахьеивгоу аҳәоуқәа. Иаҳҳәап, сара ашәҟәы сапхьоит. Аҟатцарба сапхьоит тцакыла еитатцуеит, арҽиара иаанарпшуа аобиект (ашәҟәы) ахь ииасуеит, аха грамматикала ари еитамтцуа ҟатцарбоуп, асубиект рбага актәи атыпаҽы игылоуп, «Д» ариад ала иаарпшуп.

Х-компонентк рыла ишьақәгылоу аҳәоу ашьата (аструктуратә схема)

Х-компонентк рыла ишьақәгылоу аҳәоу ашьатаҽы иаҳпылоит азххәаа, азҳәа, азырха. Азырха иптиоу хартәаагала иаарпшызар ҟалоит, ма иптиам хартәаагала. Уи зыбзоуроу аҟатцарба-зҳәа аитатцреи аитамтцреи роуп.

Х-компонентқны ишьақәгылоу аҳәоу ашьата итбааны ахархәара амоуп.

Азххәаа апозициаҽы ара иаҳпылоит ахьыҙҟа (азеипш хьыҙҟақәагьы, ахатәы хьыҙҟақәагьы), ахьыҙцынхәрақәа, иара убас иарбанзаалак аматәартә тцакы атаны ҳхы иаҳархәо ажәа, ажәеидҳәалагақәа: *Аҽы изымаиааиз акәадыр дасуан* (Ажәапҟа); *Ҭәа збаз тҭа иҳәҳәеит; Аҳак дыҟан хҩык апацәа иман* (Апс.л.); *Аублаақәа азәырҩы атырқәшәа бзианы ирдыруан* (Б.Шь.); *Нас ааигәа-сигәа иҟаз ақытақәа ҳанрылалеит ҳгәеигәеиуа* (Б.Шь.); *Аублаа қытак праҕбак италеит* (Б.Шь.); *Азыршы иацәшәаз амца дақәпалт* (Ажәапҟа); *Уи ашьтахь рацәак мырцыкәа Саҳатқьери ихәаџьара шьтеицеит* (Б.ШЬ.); *Афицар иб-*

жьы тҳааuан, ибжьы ихәлашәон, аха усгьы асиа даԥхьон (Б.Шь.); *Ҭоуп, аублаақәа ахаангьы ҳаибашьцәан, аха ианакәызаалак ҳаззеибашьуаз аадыруан, ҳтәыла ҳахьчон* (Б.ШЬ.); *Убри ауханахыс ҳартԥ атԥаацәа иаҳагьы дрыцҳаҳшьо ҳалагеит Мзауч* (Б.Шь.); *Мзауч ашьшьыҳәа иаацәыригон аԥсуа ахәра ашәа* (Б.ШЬ.); *Шьыбжьонк ҳгәашә иаадгылеит х-ҽык зҭакыз фаетонк* (Б.Шь.).

Иԥиоу азырха азҳәаҿы иарбоуп «Д» ариад иатәу обиекттә хаҿытә ԥынгылақәа рыла. Иԥиоу азырха, хыхь ишаҳҳәаз еиԥш, хадара азнауеит азҳәа хаҿыла, хыԥхьаӡарала, классла.

Ан ахәыҷы д-лаашоит; Акәты ахьшь и-агеит; Асыс абга и-афеит; Ҳ-Султԥан ду ихьчоит амсылманцәа рзин ԥшьа (Б.ШЬ.); *Аублаақәа ҳаибашьцәан, ҳаԥсадгьыл ҳахьчон* (Б.Шь.); *Аҳәы адәқьан ааиртит, даҽеаҳәы акаҳуажәыртԥа еиҿикааит* (Б.Шь.).

Иԥиам азырха азҳәаҿы иарбоуп «Д» ариад иатәу аобиекттә хаҿытә ԥынгылақәа рыла, урҭ иааныркылоит аҩбатәи ма ахԥатәи аҭып аҟаҵарба-зҳәа шаҟа хаҿы амоу еиԥш: *Аҧаҩы ашәҟәы д-а-ԥхьоит; Ахәыҷы ала д-асит; Ашәҟәы с-у-з-аԥхьоит.*

Аҳәоу ашьаҭаҿы еижәлантәу азххәаақәеи азырхақәеи ыҟазар, урҭ ирзеиԥшу рбагак рбагак роуп азҳәаҿы излаарԥшу. Иԥиам еижәлантәым иԥиам азырхақәа азҳәаҿы рхатә рбагақәа рыла иарбоуп: *Батԥали Ахреи ашкол ахь и-цеит; Аҧаҩы и-ааихәеит атетрадқәеи аҩыгақәеи; Арҧаҩы ачкәынцәеи аҳгабцәеи д-р-ацәажәоит; Асултԥан ду Али Ҳазретҭ-ԥашьа адгьыли аҳиаси ҳамтԥас и-итҭеит* (Б.ШЬ.); *Арҧаҩы с-у-з-л-ацәажәоит; Ашәҟы с-у-з-а-ԥхьоит.*

Грамматикала ишьақәҳаргылар ҟалоит ԥшь-компонентк рыла ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭагьы: азххәаа, азҳәа, иԥиоу азырха, иԥиам азырха (иԥиам азырхақәа ѡба ҟалоит, аха урҭ акы ҳәа иуԥхьаӡар ҟалоит, иаҳҳәап: *д-у-з-л-а-с-ырцәажәоит*). Абас ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа апрактикаҿы иаҳԥылаӡом.

АҲӘОУ МАРИА АФОРМАҚӘА

Аҳәоу мариа афармақәа ҳәа иԥхьаӡоуп апредикативтә ҭакы злашьақәгыло асинтаксистә формақәа. Урҭ рахь иаҭанакуеит асинтаксистә модальтә, аамҭатә, ахаҿытә категориақәа.

Асинтаксистә хаҿытә формақәа

Асинтаксистә хаҿытә категориа аан ѡажәак (еиҳангьы) рыбжьара ишьақәгылоит ахаҿытә еизыҟазаашьа. Усҟан ахадараҭара цоит цәаҳәала арымарахьтә арыҧьарахь, асубиект-ахьӡ ма азырха-ахьӡ хадара анаҭоит аҟаҭарбазҳәа:

Сара с-рашәоит
уара у-рашәоит
иара д-рашәоит
ҳара ҳ-рашәоит
шәара шә-рашәоит
дара (и)-рашәоит.

Апредикативтә ҭакы аарԥшра иалахәу асинтаксистә аамҭатә формақәагьы иҳарҭоит аамҭатә формақәа ааба. Арҭгьы ахаҿытәқәа реиԥш, морфологиала иаарԥшуп:

Алиас дцәаҕәеит
Алиас дцәаҕәоит
Алиас дцәаҕәон
Алиас дцәаҕәан
Алиас дцәаҕәахьеит
Алиас дцәаҕәахьан
Алиас дцәаҕәап
Алиас дцәаҕәашт.

Ишаабо еиԥш, ахаҿытә формақәа ыҟоуп хԥа, урҭ хԥылоит азаҵә хыԥхьаӡара аҟынгьы арацәа хыԥхьаӡара аҟынгьы.

Аамҭатә формақәа

Аамҭатә формақәа, хыхь ишаҳарбаз еиԥш, иҟоуп ааба. Урҭ зегьы аҳәоу аформақәа рахь иаҵанакуеит:

Ииасхьоу инагӡоу (аорист) – *саԥхьеит*
Уажәтәи – *саԥхьоит*
Ииасхьоу инагӡам – *саԥхьон*
Ииасхьоу еилкаам – *саԥхьан*
Ииасхьоу акрызҵазкуа – *саԥхьахьеит*
Ииасхьоу акрызҵазкуа иаԥынгылоу – *саԥхьахьан*
Иҟалаша актәи – *саԥхьап*
Иҟалаша аҩбатәи – *саԥхьашт.*

Амодальтә (аркьынаатә) формақәа

Аҳәоу иамоуп амодальтә формақәа ҩба: Ҵабыргылатәи – ари ахатә рбага амаӡам, афиниттә аамҭатә формақәа ирыцны иаарԥшхоит. Иара злаарԥшу аамҭатә формақәа ааба шыҟоугьы, иара модальтә формакны иԥхьаӡоуп;

Адҵаратә – *уаԥхьа*;
Агәаԥхаратә – *исыманда (-ндаз)*;
Азоужьратә – *даԥхьааит*;
Архьыԥшратә – *изгарын, изгашан*;
Абламбаратә – *дибазаап, дибазаарын*.

Инеидкыланы аҳәоу иамоуп аформақәа жәибыжь. Абарҭ аформақәа иҳарҵоит аҳәоу апарадигма.

АҲӘОУ АПАРАДИГМА

Аҳәоу апарадигма ари синтаксистә парадигмоуп. Аморфологиатә парадигма ҳамоуп ажәак аѡнуҵҟа уи аформақәа реиҽагыларала. Ицоит хыхьынтә ҵаҟа, иаҳҳәап, ахаҽытә:

Срашәоит *храшәоит*
урашәоит *шәрашәоит*
драшәоит *ирашәоит*

Асинтаксистә парадигма ҳамоуп аҳәоу аѡнуҵҟа, аҳәоу хыхь иаҳарбаз аформақәа реиҽагыларала. Аҳәоу апарадигма цоит цәаҳәала:

ахаҽытә парадигма:

Сара срашәоит *ҳара храшәоит*
уара урашәоит *шәара шәрашәоит*
иара драшәоит *дара рашәоит.*

аамҵатә парадигма:

Сара срашәеит
сара срашәоит
сара срашәон
сара срашәан
сара срашәахьеит

сара срашәахьан
сра срашәап
сара срашәашт
амодальтә парадигма:
Уара урашәоит
уара урашәа
уара урашәанда (-ндаз)
уара урашәааит
уара урашәашан (урашәарын)
уара урашәазаап (-заарын)

АҲӘОУ АКОНСТРУКЦИАҚӘА

Аҳәоу аноменативтә, аергативтә конструкциақәа аԥсуа-адыга бызшәақәа рҽы еиԥшымкәа иаарԥшуп. Адыга бызшәақәа рҽы урҭ падежтә формала иаарԥшуп. Аԥсуа-абаза бызшәақәа рҽы ападежтә система ахьыҟам иахҟьаны ападежқәа рфункциақәа назыгӡо «Д» ариад иатәуи «Л» ариад иатәуи асубиекттә-обиекттә хаҧытә ԥынгылақәа рыла иаарԥшуп.

Аергативтә конструкциа, ишдыру еиԥш, азҳәа злаарԥшу аҟатцарба аиҭатцреи аиҭамтцреи ирыдҳәалоуп. Ападежтә система ахьыҟоу абызшәақәа рҟны азххәаа аарԥшхоит ѡ-падежтә формак рыла: аноменативтә, арегативтә. Азххәаа аноменативтә падеж ала иаарԥшуп аҟатцарба-зҳәа еиҭамтцуазар:

унэр шьыт
(унэр шьытԥ)
аԥны гылоуп

Аергативтә падеж ала иаарҧшуп аҟаҭарба-зҳәа еиҭаҭуазар:

чэтыу-м цыгъ-р ыубытыгъ
(чэҭыу-м цыҕъо-р ыубытыҕъ)
аҵгәы аҳәынаҧ акит

Аноменативтә падеж афункциа нарыгӡоит «Д» ариад иатәу ахаҷытә ҧынгылақәа, насгьы урҭ иааныркылоит актәи аҭыҧ: Анхаҩы д-цәаҕәоит.

Аергативтә падеж афункциа нарыгӡоит «Л» ариад иатәу ахаҷытә ҧынгылақәа, насгьы урҭ гылоуп аҩбатәи ма ахҧатәи аҭыҧқәа рҷы: *Ан ахәыҷы д-л-ааӡоит; Аӣаҩы ашәҟәы аа-и-хәеит*.

Ишаабо еиҧш, ападежқәа шыҟамгьы, аҧсуа бызшәаҷы аноменативтә, аергативтә система асхьема нагӡаны иаарҧшуп морфологиатә маҭәахәыла «Д» ариад иатәуи «Л» ариад иатәуи асубиекттә-обиекттә хаҷытә ҧынгылақәа функциалеи позициалеи реиҷагылара абзоурала.

АҲӘОУ МАРИА АСТРУКТУРАТӘ ЕИЛАЗААРА

Аҳәоу мариа аструктуратә еилазаара инагӡаны иҭҭаам асинтаксис апроблемақәа иреиуоуп. Аҳәоу аилазаара ҭҭаашьа амам аҳәоу захьӡу нагӡаны еилкаамкәа.

Аҳәоу, ишдыру еиҧш, ганрацәала еилоуп. Уи еиднакылоит апсихологиатә, алогикатә, актуалтә хәҭашаратә, асинтаксистә уб иҭегьгьы еилазаашьақәа. Убри аҟнытә арҭ аҷыдарақәа зегьы еидызкыло ҧҟарак ашьақәыргылара уадаҩуп. Иахьатәи абызшәадырраҷы, инагӡаны акәымзаргьы, ишьақәыргылоуп апсихологиатә, алогикатә, актуалтә хәҭашара, асинтаксистә еилкаарақәа

рҳәаақәа. Абызшәа аҭҵааѡцәа егьа рҿыршәаргьы, абарҭ аилкаарақәа реинырра ацәцара, аҿацәыхьчара рылшеит. Ара еиҳарак аныррa ҕәҕәа ҟанаҵоит аҳәоу алогикатә еилазаара. Ари абас шакәу агәра ҳнаргоит абызшәақәа зегьы рҟны ихадоу аҳәоу хәҭақәа ҳәа ѡба ахьалыркааyа, алогикаҿы ишыҟоу еиҧш. Ауаѡытәыѡса ихәыцра алогикатә структура ауаа зегьы рзы еиҧшуп, ус анакәха аҳәоу асинтаксистә структурагьы абызшәақәа зегьы рҿы еиҧшызароуп ҳәа изыҧхьаҙо – абызшәаҭҵааѡцәа иахьагьы иаҳҧылоит. Аха иҟоуп аҳәоу асинтаксистә структура ахатә ҷыдарақәа амоуп ҳәа изыбхьаҙо абызшәаҭҵааѡцәагьы.

Адыга бызшәақәа рҟны аҳәоу мариа аструктуратә еилазаара инарҭбааны иҭиҵаауеит У.Зекох идоктортә диссертациаҿы. Аҳәоу аструктуратә еилазаара ҭиҵаауеит, апредикативтә ҵакы шьаҭас иҟаҵаны. Аҳәоу асинтаксистә ҵакы – апредикативтә ҵакы ашьақәгылара иалахәу аҳәоу хәҭақәа ихадоу аҳәоу хәҭақәоуп ҳәа иҧхьаҙоит. Ихадоу ахәҭақәа ирхиҧхьаҙалоит азҳәа хаҿыла, хыҧхьаҙарала, хадара азызуа ахарҭәаага (азырха). Аха адыга бызшәақәа рыҭҵааѡцәа ари агәаанагара ицеиѡыршом.

Аҧсуа бызшәаҿы аҳәоу апредикативтә ҵакы ашьақәыгалара иалахәуп азырха ҳәа иҧхьаҙоит Ш.Ҟ. Арсҭаа идоктортә диссертациа «Аҳәоу мариа апроблема аҧсуа бызшәаҿы» ҳәа хыс измоу аҿы. Ари агәаанагара ашколи аиҳабыра ҵареи ирызку арҵага шәҟәқәа рҟнынҙа инеихьеит.

Арсҭаа Ш. излеиҧхьаҙо ала, аҳәоу захьҙу ашьақәыргыла шьаҭас иаҭатәуп асинтаксистә еилкаарақәа, алогикатәқәа ракәымкәа.

Абызшәа атеоретикцәа ргәааанагарақәа еиқәшәом аҳәоу апредикативтә ҭакы ашьақәгылара иалахәу аҳәоу хәҭақәеи иалахәым аҳәоу хәҭақәеи рышьақәыргылараҽы. Аиҳарацык аҳәоу апредикативтә ҭакы ашьақәгылара иалахәу азххәааи азҳәеи роуп ҳәа ирыҧхьаӡоит. Атеориаҽы аҳәатәы еиқәымшәарақәа ыҟоуп иара убас аҳәоу апредикативтә ҭакы шьақәзыргыло асинтаксистә категориақәа ралкаараҽы. Ԥьоукы изларҳәо ала апредикативтә ҭакы шьақәзыргыло асинтаксистә амодальтә-аамҭатә категориақәа роуп. Егьырҭ асинтаксистә ахаҽытә категориагьы урҭ ирхырыҧхьаӡалоит (ари азҭаара инарҭбааны иарбахоит ҭаҟа, иахьаҭыҧу). Ари абызшәа аморфологиатә еилазаара ацыдарақәа ирыдҳәалоуп, избан акәзар асинтаксис шьаҭас иамоу аморфологиа ауп. Аморфологиатә еилазаара, ишдыру еиҧш, абызшәақәа зегьы рҽы еиҧшым, ус анакәха асинтаксистә еилазаарагьы ахатә ҷыдарақәа амоуп.

Уи адагьы асинтаксис атеориеи апрактикеи рҽы аиҽагыларақәа амоуп. Иаҳҳәап, атеориаҽы апредикативтә ҭакы змам ажәа ма ажәеицааира ҳәоуӡам ҳәа иҧхьаӡоуп. Апрактикаҽы апредикативтә ҭакы змамгьы аҳәоу ҳәа ианырыҧхьаӡо ыҟоуп. Иаҳҳәап, ахьыӡтә ҳәоуқәа ҳәа изышьҭоу, ажәа-ҳәоуқәа **мап, аиеи, ааи**. Арҭ аконтекст рыцымкәа рхала еилкаау аинформациагьы рзаарҧшуам, апредикативтә ҭакгьы усгьы ирымам (урҭ инарҭбааны ҭаҟа ҳрыхцәажәоит).

Ари аграмматикаҽы аҳәоу захьӡу аилкаара ҳара ҳахәаҧшуеит, асинтаксистә еилкаарақәа шьаҭас иҟаҭаны. Усҟан асинтаксистә формақәеи урҭ иаадырҧшуа асинтаксистә ҭакқәеи еицҭаны ҳрыхәаҧшуеит. Уи ада-

гьы иазгәаҳҭоит, ҳәарас иаҭахузеи, аҳәоу асемантикагьы, аҳәоу хәҭақәа рсемантикагьы азгәаҭаны.

ХЫҚӘКЫТӘ ҬАКЫЛА АҲӘОУҚӘА РШАРА

Ажәаҳәаҽ дзацәажәо аинформациа ииҭо хықәкыс иамоу иаҿырҧшны аҳәоуқәа шоит ҽ-гәыҧкны: азҵаарадатә ҳәоуқәа, азҵааратә ҳәоуқәа. Азҵаарадатә ҳәоуқәа хықәкыс ирымоу ажәаҳәаҽ дзацәажәо аинформациа иҭароуп. Азҵааратә ҳәоуқәа ажәаҳәаҽ дзацәажәо иҟнытә аинформациа адкылароуп. Уи арҭ аҽгәыҧк рфункциа хадақәа роуп. Урҭ ирымоуп аиҿагылара реилазаашьа алагьы.

Азҵаарадатә ҳәоуқәа рахьиаҵанакуеитҵабыргылатәи (ажәабжьтә), адҵаратә, агәаҧхаратә ҳәоуқәа. Арҭ ахҳәоук злеиҿагыло модальтә ҵакыла ауп.

Ҵабыргылатәи аҳәоуқәа иаадырҧшуеит аҳәоу аҵаки аҵабырги шеиқәшәо шьақәырҕәҕәаны. Урҭ ирымазар ҟалоит мапкрадатәи аформеи мапкратәи аформеи. Рҽынтәгьы раан ашьақәырҕәҕәаратә ҵакы рымоуп. *Баҭал ашкол ахь дцеит – Баҭал ашкол ахь дымцаʒеит*. Мапкратәи аформа аарҧшхоит аффикс -**м** ала азҳәаҿы.

Саҧхьаҟа харацәамкәа қыҭак салаҧшуеит, алашбыжьқәеи арбаҕь быжьқәеи еилыкка исаҳауан (Б.Шь.); *Сара саб дысгәалашәаʒом, абыс сзааʒаз Заурҟан иоуп* (Б.Шь.); *Аҭеисҧыҳә аимхәыцқәа ахьеиҿаҧсо ада бжьык уаҳаʒом* (Б.Шь.).

Ҵабыргылатәи (ажәабжьтә) аҳәоу егьырҭ аҳәоу хкқәа излареиҧшым аҷыдарақәа акымкәа-ҽбамкәа иамоуп.

1.Ҭабыргылатәи аҳәоу аҟны азҳәа аарԥшхоит хымԥада афиниттә форма змоу аҟаҵарбала: *Аш шьыбжьышьҭахьрахь* ***инеихьан****, аҽны ашоурацәгьа иҟаз маҷк аҟара* ***ихҽехьан****, зны-зынла аладантәи аԥша иааиуаз – аԥхӡы* ***азырбомызт****, амҩақәа рҽы бла иамбо ҳәымсаг дуӡӡак еиԥш асаба* ***ныԥхьанаҳәҳәон*** (Б.Шь.)*;* ***Сгылоуп*** *ахаан сахьымнеиц, сахьазымдыруа тәым тәылак аҽы.* ***Иԥьасшьоит****,* ***сахәаԥшуеит****,* ***сеиҭахәаԥшуеит*** *сзықәгылоу адгьыл* (Б.Шь.).

2.Ҭабыргылатәи аҳәоу аҟны азҳәа аарԥшуп еиҳарак асинтаксистә индикатив ала. Уи аҳәоу аҵаки афакти иеиқәшәо шьақәырҵәҳәаны аарԥшра еиҳа иазыманшәалоуп аҟаҵарба егьырҵ аркьынаатә формақәа раасҭа: *Иааит ҳартҵ абыргцәа ҳгәы хытҳытҵуа ҳаззыԥшыз аԥшьаша.Ҭагалан ахь инеихьан, ажәҩан алҩа аӷачызшәа аԥстҳәа еиқәаӷәақәа идырлашьцон, ақәоура азыгәагьуамызт, ичкәаҳауан. Аԥслага-ҩагара хьантҵан, ицәыӷаҟәкыран* (Б.Шь.).

3. Асинтаксистә индикатив ҭабыргылатәи аҳәоу аҽы ишьҭнахуеит аҟаҵарба иамоу аамҭақәа зегьы. Урҭ аҟаҵарба аамҭатә формақәа еиларыгӡоит арҽиара аамҭагьы, уи амҩаԥысшьагьы.

Уажәтәи аамҭа. Ари аамҭатә форма ацәажәаратә момент иақәшәо адагьы, иашьҭанеиуа арҽиара, имаҷны ацәажәаратә момент иаԥынгылоу арҽиарагьы, ҳхы ианаҳархәо ыҟоуп аамҭала иԥкым арҽиара аарԥшраҽгьы.

Амҩа сызқәу лашоит,
Аԥьажәлар рзыҳәан иԥхоит!
Аԥьажәлар рымҩа лашоит,
Ашьажәцәа рзыҳәан ихәлоит. (И. Ашьхаруа).

Згәы шьҭыӣуа ацәқәырҧақәа
Уа урӣысуа урымами,
Аҧша унырдоит аҧра шлақәа,
Аимӣәаҩ иҷба угарами. (Б.Шьынқәба).

Аҧсынтәыла икаҷҷоит амра каҧхара,
Игәырҷьоит иахьа, ишәҭуеит аҧсабара,
Алада иххәмаруеит ага цәқәырҧара,
Аҩада иҷьаз-ҷьазуеит ашьха ҩаскьара,
Лыхны ашҭа иазымкуа еизеит жәлара,
Ныҳәоуп абраҟа, илашоит Аҧсынра (Б.Шьынқәба).

Ӌьара дцәырҟьоит нас Баҭаҟәа,
Ҿеиқәак сақәтәоуп, сҿысзахамкуа,
Ҳаниф дсыма сыццакуеит,
ҧслаҳә ҳасабла дсыма сцоит
Зны сшәарыцоит наҟ шьхатәыла,
Зных ақыҭаҿ хәык сықәгылоуп... (Б.Шьынқәба).

Есымшааира ашьха скыдуп,
Аҩадара уалны исыдуп,
Уахь сызцозар, са сеибыҭоуп
Мыц зымҳәаʒо абӌьар сыҭоуп.
Ажәоуп уи нас, ажәа хысгоуп,
Уи лабашьоуп ахра ҿысгоуп,
Ихәрыбҷьыцуп, игәырдысгоуп,
Иҭоурыхуп, шьаҭамырʒгоуп.
Ажәа – хыӣырҭа каӣәароуп
Жәҩан иаӣәароуп, имҩаҧӣәароуп,
Ажәеи ашәеи еилаʒароуп!

Ажәа анықам, ашәа нӡәароуп,
Ажәа изышо изыҳәан зыхьуп.
Ибӡаулоу мшын еихсыҕьуп,
Уаршҳәыртә еиԥш иара зыхьуп,
Иара гәыхьуп, иара хыхьуп.
Ажәа жәӡысуп, игәырҕьаҷҳәашоуп,
Даҷазныхгьы лаҕырзышоуп.
Ажәа тынчроуп, имза шашоуп,
Ажәа ҳаԥхьа иҟалашоуп.
Ажәа амалқәа зегьы ирмалуп,
Зны иҳарамуп, зны иҳалалуп
Зны инасыԥуп, зны иаԥьалуп,
Зегь еизызго уи саркьалуп! (Б.Шьынқәба).

Са сызцәшәо ахьаа сымам,
Сҩызцәа сԥызцәа рацәаҩзоуп
Сызгәдуу саԥхьа игылоуп,
Сымҩа иаша ԥхьаҟа игоуп,
Са сыздыруа сҩызцәа сымоуп,
Сгәы аздырхаӡоит цәгьа дара,
Са саԥсуоуп са сгәы еицакуам,
Сазгәдуун Аԥсынра (И.К.).

Иҟалаша асинтаксистә аамҭа аарԥшраҷы ҳхы иаҳархәоит аҟаҵарба аморфологиатә аамҭатә формақәа ҩба: иҟалаша актәи, иҟалаша аҩбатәи.

Иҟалаша актәи иаанарԥшуеит хымԥада иҟаларц зыхәҭоу арҷиара: *Схынҳәыр унаган са саназзеи улыстап аазатәыс* (Б.Шь.);

Уи шаатҟьаз аӡыкьҳәа,
Са сынкаҳап ахыҵҳәа!
Сыхәда аҳәызба наӡеикып,

Адәы иныкәшып сшьаҙагьы!
Са сцәа хәымсыс кәахьчаитәып.
Наҟ иазигап ахьчатҵып!
Шәан данықам шәыцабгап,
Асабицәа шәныцирҟьап
Шәнапы, шәыхәда дрымцасып
Уаҟа далгап шәынасып!..
Абна кәааза шәылигап,
Ақытҵа рахь шәкылигап! (Б. Шь.)

Еиҧыцуа апацәа умызар, тҵызшәа ҟамцакәа еиҧыцып, имаҷ-ирацәа ирзынужьыз амазарагьы еимак-еиҧакыда иршап, анкьа зны угәы нханы аҳәыр душәихьазаргьы, упсымтҵазы уныҳәа-ныпхьаны дҧухып, уара ухатҵа угәнаҳақәагьы нкоупсап. Упсы анааухыцлак, напы ҳалалла уеиқәыркып, удырҽеип, урцәуап-урхьып... (Б.Шь.);
Сҧырпын абжьы уасарҳәыган
Уртҵ рзы иҟалап (Б.Шь.);
Исоуҳәалап нас уахынла
Сасрықәа итҵызшәа (Б.Шь.);
Ахра иавцны амза ангыло,
Сгәыргьо сазыпшлап,
Акаҵкаҵқәа аныпхьарыло,
Рыбжьы саҳалап (Б.Шь.);
Ус наиеиҳәеит иҷкәын иҳәаз:
«Узгап, дад, узгап» (Б.Шь.).
Иҟалаша аҩбатәи еиҳа имаҷны иаҳпылоит:
Саннеилак сыхәмарышт,
Сылдырыртә сылбашт,
Сыбжьы царҙа иналаҳашт,
Сҟазшьа еиллыргашт (И.К.);

Иаҧәаԥьаагьы уа шьхатәыла
Иԥхашт омашәа
Асахьа тҵыхҩы
асахьа изтҵыхшам...
убла хыркуеит (Б.Шь.);
Аҽазны дмаар
Игәы иаушам,
Илацәа нтҵаар
Ибла ихыҧшам (Аԥсуа поезиа антологиа, ад.334).

Ииасхьоу асинтаксистә аамҵа аарԥшразы ҳхы иаҳархәоит аҟаҵарба аморфологиатә аамҵатә формақәа хәба: ииасхьоу инагӡоу (аорист), ииасхьоу еилкаам, ииасхьоу инагӡам, ииасхьоу акрызхыҵуа, ииасхьоу акрызхыҵуа иаԥынгылоу.

Ииасхьоу инагӡоу (аорист) иаанарԥшуеит знытрысны инагӡаны иҟалахьоу арҿиара:

Уа сахьхалаз сзықәымгылеит,
Сахьцарыз ҳә мҩа сымбеит.
Насгьы ҿыцха сҽынкасыжьын,
Суапа сыкәыршаны снаиеит...
Атҳарцәҳәа сааԥшын снықәтәеит,
Шьхеи мардареи снарҿаԥшит...
Сыла аҧыхәа самеижьартәы
Шәарах хәынгак снахьыԥшит
Слабашьа ҕра сшәақь нықәырс
Сгәабжьынацәа сырҧысит,
Ахылҩа еиқәа ҧысаанӡа
Сыла сшамжьаз еилсыргеит. (И.К.)

Саб, Ҳамырза, ҽнак имҳәа-имырза ашьшьыҳәа иҿынеихан, аҳҵнынӡа дцеит. Ихәыԥха, Алоу-иԥа Шьар-

дын, иҿишьклажьны диҳәеит (Б. Шь.); *Иаразнак иаа-ҭынчрахеит, ираҳаз рцәымыҕхеит зегьы* (Б.Шь.);

Лгәи, лшьамхи мкәарац̄еит,
Лгәы иҭалкыз налыгӡеит,
Ихы иадкыла дагьхыст,
Егьизымҳәо далыргеит,
Аҧшатлакәгьы насҿаст,
Мзауҕ иаӵьал аанагеит,
Наҿеи иҧҳәыс дылӵьабан
Иуасиаҭгьы налыгӡеит (И.К.).

Ииасхьоу инагӡам ииасхьоу аамҭа адагьы иаа-нарҧшуеит арҿиара нагӡаны ишыѣамлац, аҭыхәтәа амырбаӡакәа:

Аѣармара ыцәан ҭынч ҧшьшьала,
Ац̄ых ***еимыггон***
Иц̄ѣьан ажәҿан ӡыжь ҧштәыла,
Митәы бла ***лбааҷҷон***
Амза хәмаруа, ахра иахысуа,
Алаҧш ***ахнаѣьон****,*
Аалӡга хьшәашәа аҿхаа иҭысуа,
Ацыҧхь ***канаѣьон****.*
ҧҳәыск дмыцәа лымацара
Ҿнык аҿы ашәа ***лҳәон****.*
Лысабигьы ҭынч агара
Илацә ***еиқәнаҧсон****...(*Б.Шь.);
Уи ***сарҧыруан****, ажәҿан ахь* ***сагон****,*
Сгәы ***ҭнагон****, ааҧын са сахь иааскьон...*
Уи анысҳәоз сгәырҿа ***хәаш-хәашон****,*
Сымра хаара иаҳагьы ***илашон****.*
Сыкәша-мыкәша иаҳагьы ***иҧшӡахон****,*

Иаҳагьы сгәы ***разхон, сыгәгәахон*** (Б. Шь.);
Хҩык ахацәа аџьы ду ***ҵырҟон,***
Аха амахәқәа ***еибаргәырҕьон,***
Аихаҵсыхә бжьы башаз ***ҵьыршьон,***
Аҭларкәыкә нас-насуаз ***ҵьыршьон*** (Б. Шь.).

Ииасхьоу еилкаам аамҭатә форма аҧыдарақәа амоуп. Астатикатә ҟатцарбақәеи азҳәа апозициаҿы игылоу ахьызқәеи егьырҭ ажәақәеи рҿы азҳәа афункциа нанагзоит иара ахала. Адинамикатә ҟатцарбақәа рҿы уи иашьҭанеиуазароуп еилкааy аамҭатә атцакы змоу даҽеа ҟатцарбак. Усҟан азҳәа афункциа нанагзоит, иара ахала азҳәа афункциа еилкааны иазынагзом, даҽеа ҟатцарбак ацымхраакәа. Ари зыхҟьо ииасхьоу еилкаам жәартә цакылагьы, аамҭатә цакылагьы инагзаны иахьеилкаам ауп. Ииасхьоу еилкаам ҳәа изашьҭоугьы убри азоуп.

Мҩа башамызт, дгьыл ***еиҩыцәын,***
Хаҳәи мақьи ***рацәаҙан,***
Хра башамызт, ҵлак убомызт
Ҳаҵи ҳаҩалеи ***ихиаҙан.***
Илабашьагь аҵса ***ахарсын,***
Ахы ҿыҵса иҵарза,
Ижәцәеимаарҵы аҵытәа ***аҵан,***
Ишьапы дамшьуа, иҵхаза.
Иара иеиҵшҵәҟьа иҩызцәа ***еибытҭан***
Ршьапы матҭәа еилфаҷа
Рлабашьақәа зегь ***неибеиҵшын***
Хаҳәык иазымго иҵарза,
Мҩаныфала урҭ ***еибытҭан,***
Рхырҵәы ҳатҭақәа ***ғәгәаҙан***
Ҷьаҵҳаныла даара ***ибзиан***
Ршҟаштатлақәа зегь ***ртҭаын*** (И.К.)

Нафеи Мзауҵи ***еиқәлацәан,***
Еигәылацәан, ***еиуацәан,***
Уахи-ҽени дара ***еицын,***
Рынхашьақәа ***ԥшзазан,***
Мазарала ***ихиазан,***
Нхыҵи-аахыҵи ***ирыбжьан*** (И.К.).

Иасхьоу акрызхытҵуа аамҭатә форма иаанарԥшуеит ииасхьоу акрызхытҵуа арҿиара:

Аҳәсеибацәа **цәирҳәхьеит,**
Ахацәақәа **ижьахьеит,**
Реиҳараҩык **хирҵәахьеит,**
Иаанхазгьы **ирцәҳәхьеит** (Д.Гә.).

Сыԥшәма ачымазара хҭалкит, саргьы ***сымч сшәахьеит*** (Б.Шь.); ***Сгәы сыртынчхьеит*** *урҭ рзы, даргьы сара сзы ргәы дырҟычхьазар акәхап* (Б.Шь.); *Амра жәхьан еиԥш* ***ифеихьан,*** *Ҷьырхәа азаза* ***бахьан*** (Б.Шь.); *Даара еисыр стәаны* ***сазхәыцхьеит*** *Уи аус са схы азцоит* (Б.Шь.).

Иасхьоу акрызхытҵуа иаԥынгылоу даҽа ҟаҵарбак иаԥынгылоу акрызхытҵуа арҿиара аанарԥшуеит:

Аца хьанҭа ***дабылхьан,***
Дабылхьан *цәгьаза,*
Дыцәахьан *гәырфала*
Назаза Беслан (И.К.);
Нхыҵи-аахыҵи ***ихьз нефхьан,***
Аханиԥацәа рҿгьы ***иназахьан,***
Аԥсуа хаҵа Беслан ихз хара ***игазахьан*** (И.К.);
Нафеи дқьыԥа дыцәан,
Даара ***дааԥсахьан*** (И.К.);
Амра жәхьан еиԥш ***ифеихьан,***
Ҷьырхәа ақытҵа азаза ***бахьан*** (Б.Шь.);
Уи еиԥш ара ҳааижьҭеи ***иҟамлацызт*** (Б.Шь.).

Ҭабыргылатәи (ажәабжьтә) аҳәоуқәа рахь иаҭанакуеит абламбаратә ркьынаагьы. Уи шьақәгылоит абламбаратә аморфологиатә ркьынаала. Абламбаратә ркьынаа злашьақәгыло асуффиксқәа -**заап**, -**заарын** аҟаҭарба еиуеиҧшым аамҭатә шьаҭақәа ирыцлоит. Иаанарҧшуеит ажәаҳәаҩ цқьа инагӡаны изымдыруа, дызлахәымкәа иҟало ма иҟалаз, иҟалараны иҟоу арҿиара. Ажәаҳәаҩ аҳәоу аҭакы дшазыҟоу субиективтә ркьынаала иаарҧшуп.

Изларҳәо ала ***дыҟазаарын*** *Аҧсны Абрыскьыл захьӡыз* (Д.Гә.); *Ахьшь амала* ***ишьҭамсуаазап,*** *Акак ртәаны* ***ицалозаап*** (Д.Гә.); *Аамҭа есымшааирагьы иацуп агәхашҭра. Уи ус иҟамзар ауаатәыҩса рыбжаҩык* ***агәыҭҟьа иагахьазаарын*** (Б.Шь.);

Ихьзеи, мшәан, Хоҷьан ду?
Илалазаап *азҩа ду,*
Иннарӣәазаап *иҭаацәа ду*
Иқәӡаазаап *ирахә, иҩнра ду* (Д.Гә.);
Анцәа иҷьшьоуп, ***бахьхәызаап,***
Бажәақәагьы ***хынбырҳәызаап,***
Бых сара сахь ***ибырхазаап***
Бышнеиуаз ***ибгәаҕьызаап*** (Б.Шь.);
Аҭырас ӣлас иҧхьаӡаны
Ирықәланы ***икарҿозаап...***
Ҧшас ҳәа акгьы амысӡозаап
Аха зны ҧшак ҳәа ааӣысын,
Абаҕь аҧаӣа ***арӣысызаап.***
Цәгьарак шыҟалоз ***идырзаап,***
Ижәлар дрыӣаҟьан ***ибнеиӣазаап,***
Уи нахыс иаргьы ***дыбжьаӡзаап,***
Абамба шкәакәа зны ***иаузаап,***
Кәуицк шаҧшаҧуа ***илбаашәазаап***

Бамбеи тәылеи амца ркын,
Пҵсы зхаз ҳәа уаҩ ***днымхазаап,***
Абартҟәа рышьтахь иантынчха,
Апҵсуа жәлар абрахь ***иҟәлазаап*** (Д.Гә.);
Ажәала ***сҧыбҟазаап,***
Снапи сшьапи ***ҿабҳәазаап,***
Сара амала ***сгәыгуазаап***
Хыда агәырҩа ***сымазаап!***
Бнапы амала ***итатазаап,***
Бхахә амала ***иҧшқазаап,***
Бгәы ахаҳә еиҧш ***икьакьазаап,***
Бажәа мыцхәы ***икәампҭазаап,***
Анцәа иахь ***бҧагьазаап,***
Уаҩ ***дызбыкәымгәыгуазаап,***
Былабара ***смоузаап,***
Сара сзыҳәа хәшәы ***ыҟамзаап,***
Исыкәнамго ***сбырҳәозаап,***
Саамҭа аанҙа ***сыбшьуазаап!..***(Б.Шь.).

Ҵабыргылатәи (ажәабжьтә) аҳәоуқәа рахь иаҵанакуеит иара убас аморфологиатә азоужьратә ркьынаала иаарԥшу азҳәа злоу аҳәоуқәагьы. Уи знызынла адҵаратә ҵакгьы акыр иҧсыҽны ианышьҭнахуагьы ыҟоуп.

Шьардын гәымшәа ***ианашьазааит*** *ихаҵара иакәнагахаша аҳамҭа* (Б.Шь.); *Са сзы иҟоу азә лакәзар,* ***Дыҧааит*** *хыхьынтәы!* (И.К.); *Сгәы салмыргаразы,* ***Сылбааит*** *лара* (И.К.); *Уаха злахьынҵа ҳазбо ахәыҷы* ***насыҧс имазааит*** *абас…* (Апс.л.); *Усгьы бзиарак* ***ибазааит,*** *гәакра иҟоу зегьы ихигахьан* (Апс.л.).

Зҵаарадатә ҳәоуқәаны, ажәабжьтә ҳәоу аҵакы иазааигәаны иаҳпылоит архьыԥшратә ркьынаа ала

ишьақәгылоу азҳәа злоу аҳәоуқәагьы. Архьыԥшратә ркьынаа усҟан афиниттә форма амоуп.

Ҳтәыла иалԥыз ахацәа ожәы урыхәаԥшуазар, уаҕаԥәҟьа иакәзаргьы ***дрыцҳаушьарын*** (Б.Шь.);

Зегь аасхаршҭны ***сидтәаларын,***
Сгәы ирхьшәашәаз ***ирҟәандарын,***
Сгәала дуқәа ***насхаиршҭрын***
Ла гәыбзыԥла ***ҳнеицәажәарын !..*** (Д.Гә.);
Ак уасҳәашан*, сажәеинраала,*
Сҩыза бзиа, са сҭахы! (Б.Шь.)

Адҵаратә ҳәоу

Адҵаратә ҳәоу аан аҳәоу аҵаки аҵабырги рыбжьара ишьақәгылоит адҵаратә еизыҟазаашьа. Адҵаратә ҳәоу ажәаҳәаҩ ихы иаирхәоит хҵыск ҟалар ма дзацәажәо ак иирҟаҵар аниҵаху. Адҵаратә ҵакы ара иаарԥшуп азҳәала, мапкрадатәи аформаҧы уи иамаҙам арбага, ишьақәгылоит аҟаҵарба ашьаҭа цьқеи иҳараку, ихрыкәшам, иҧахҵәоу аинтонациеи рыла. Мапкрадатәи аформаҧы аҟаҵарба-зҳәа ашьаҭа цқьа иацлоит амапкратә асуффикс **м**-и анҵәамҵа -**н**:

Шәхы шәахә *ирласны,* ***шәхы шәахә!*** *– Сима лыбжьы иналҩит абри еиԥш ажәа* (И.П.);

Аҳы, сышәҟәы ***уеиҷамхан!***
Гәышьамхыла ***укамҳан,***
Гәарԥбжьарак ***убжьамхан,***
Узҭаху рзы ***уҷәахымхан!***
Жәа хаала ***ирччала***
Жәа рҟәышгала ***уцәажәала***
Ажәабжь ҧыцқәа хкыхкыла

Исызраҳәала *аҧсышәала!* (Д.Гә.);
Ушнеиуа унеи! Уус гәырҩагаз,
Уаҟәымӣын, уашьҭаз, инагӡа*!*
Иуцәыхьанҭоугьы мчыла ***уаӣаз,***
Узхьымӡо цасҳәа ***уҽахьыгӡа!*** (М.Л.);
...Аха. Сымра, ***уааи*** *умҧшыкәа,*
Сылахь ***иқәырш*** *ушәахәа.*
Са сызхьымӡаз сусқәа-сҳәысқәа
Саҧхьа ***ииаг*** *еицрыхәхәа!*
Суҳәоит усҟан: ан лыбжьы хаа
Слымҳа иҭарҩы *«шьышь наани!»*
Слымҳа иҭарҩы *арҩаш мчымха*
Ҿеихак шамам уахи-ҽни!
«Уаридада!» днаргоит ҭацак
Уи ашәала ***сгәы шьышьы****!*
Урҭ ***инрыцӣа*** *ҧсыуа хаӣак*

Апҟацаҳәа иҟамч абжьы! (Б.Шь.); *Шәааи нас шәара,* ***ишышәҭаху шәныҟәа*** (Б.Шь.).

Адҭаратә ҭакы аҭаны ахархәара анамоу ыҟоуп иҟалаша актәи аамҭатә форма. Усҟан адҭара изхазар ҟалоит ажәаҳәаҩ ма уи дзацәажәо.

Шәааи цқьа ***ҳаиҭазхәыцып*** (Џь.А.); ***Ҳаалап****, аангылашьа ҳамам* (Џь.А.); *Сара сакәым, саб иҳәонгьы исмаҳац абна ахала амца акит ҳәа,* ***сцапишь****, иҟоу баны* ***саап*** (Аҧс.л.); *Уааи дад, Шәарах, ҳус* ***ҳалагап!*** (Б.Шь.).

Асуффиксқәа -**з**, -**зар** рыла ишьақәгылоу аҟаҭарба ахьыҧшратә форма иацны иаҳҧыло ацхыраагӡатә ҟаҭарба **акәзаара** уажәтәи аамҭатә формаҽы (усҟан ацхыраагӡатә ҟаҭарба ашьагәыҭ ацәыӡуеит, иаанхоит асуффикс -**уп**), адҭаратә ҭакы анышьҭнахуа ыҟоуп.

Арҭ руа иаамысҭоу, руа иҭауаду еилырганы ***исоуҳәароуп*** *уаӣәы!* (Б.Шь.); *Ажәлар иргәаҧхаз* ***дақәшаҳаҭхароуп*** (И.П.); *Амсылман дгьыл гәҭылса ҳақәуп, уи адин ду атәы* ***наҳагӡалароуп*** (Б.Шь.); *Сгәы еилахынҳәуазшәа сыҟоуп, сиарҭа ҟабӣароуп* (И.П.); *Аҟармаӣыс гәырҕьоит даара,* ***ирзаҳәароуп*** *ашәа хаара* (Б.Шь.); *Ма аҽаҩра барақьаҭ* ***ааҳрыхроуп****, ма* ***ҳаҧсыроуп*** (И.П.); *Сара усура* ***сцароуп****, ахәыҷы* ***дызбароуп****, абазар аҽы афатә* ***аазгароуп****, – лҳәеит Есма* (Ӌь.А.).

Азҳәа злаарҧшу аҟаҭарба азоужьратә формагьы адҭаратә ҭакы аманы ианаҳҧыло ыҟоуп.

Сара исхылӣыз рхы ахьынахо ***ицааит****, бызшәалагьы еибамкуа* ***иҟалааит*** (Аҧс.л.); *Иуҳәаз амин ақәзааит,* ***дузылпҳааит*** *анцәа ду* (И.П.); *Уажәыӣәҟьа дҽио дныҚәлозар акәхап уи адгьыл, анцәа* ***дирҽиалааит,*** *анцәа* ***дықәирҕьацааит*** (Ӌь.А.); ***Ихыбааит*** *иҭахызар иҷкәын Сырбеи!* (Ӌь.А.); *Ҳадгьыл анылара азин ҳарҭеит, ожәшьҭа* ***рхы иахәааит****!* (Б.Шь.*); Амшын еиҧш* ***иҭбаазааит*** *уара угәы, мшыншәа* ***игәаҭеилааит, ицәқәырҧааит****, Аха амшын еиҧш днаҽасны ахәы, Ишьҭахьҟа дгьежьлоит* ***рымҳәааит...***(Б.Ҭыжәба).

Адҭаратә ҳәоу иамоуп егьырҭ аҳәоу хкқәа излареиҧшым ахатә ҷыдарақәа.

1. Адҭаратә ҳәоу аҽы азҳәа злаарҧшу аҟаҭарба иамаӡам афиниттә форма, аха аҳәоу иамоуп инагӡаны еилкаау аҭакы.

2. Адҭаратә ҳәоу иамаӡам аамҭатә парадигма, аамҭатә форма зынӡа иамаӡам, аха ҭакыла уи еснагь иҟалаша аамҭа иадҳәалоуп.

Шәабӥьар шьҭаӣаны, ***шәыҽҳашәҭ****, шәхы еиқәшәырхарц шәҭахызар!* (Б.Шь.); *О, анцәа ду* ***ҳрыцҳашьа, ҳа-***

ҭоумӣан *ари ауаҩ ииҳәо агаʒара!* (И.П.); *Уажәшьҭа аҩныӄа бца, дад,* ***акрыжәуы*** *бани бареи!* (И.П.); ***Уааи*** *са сышӄа улбааны!* (Б.Шь.); ***Уааи,*** *абааҧсы, уааҳацхраа* (Ӌь.А.); ***Иҳәала, иҳәала*** *аҧхьа узлагаз! Ухы уахә, сашьцәа рахь* ***уца!*** (Ӌь.А.); *Ашьшьыҳәа убрахь умхахьы* ***уцеи!*** (Ӌь.А.); *Ушзахәо аҩныӄа* ***удәықәла,*** *Ушнеилак хәыц еиқәаӣәа злам ауасашьтәа кәырбанс* ***иуқәӣа!*** (И.П.); *Ақәеи аси ашьхаӄа* ***шәца,*** *Амра иҧхоу арахь* ***уааи!*** (Б.Шь.).

3. Адҭаратә ҳәоу аҿы азҳәа злаарҧшу аӄаҭарба еиҭаҭуазар асубиект рбага азаҭә хыҧхьаʒара мапкрадатәи аформаҿы ибыжьшәоит.

Сара сшәаҳәоит, уʒырҩла,
Сашәа ҳәашьақәа ***бала!*** (Б.Шь.);
Абар, сҧышәаҿ иалалт амыҕ,
Уц хәыҷ ала наӄ ***исзалх,***
Нас ***исзақәӣа*** *ахәрыбҕьыц!* (Б.Шь.);
Иӄасӣо зегь ***ӄаӣала!*** (Б.Шь.);

Уи дшысхагылоу сара анцәа ***сшьы!*** (Б.Шь.); *Лыҧҳа ҳазҭаз ишьапкра* ***улырша*** (Б.Шь.); *Иахьатәи амш ҳара ҳзы* ***ирманшәал!*** (Б.Шь.); *Ӄәбина аҧшаҳәа иавоу уҿанқәа иаарылыхны жәаба* ***сыҭ!*** (Б.Шь.).

Асубиект арацәа хыҧхьаʒараҿы ибыжьшәаʒом аӄаҭарба еиҭаҭуазаргьы.

Аҳы, уажәшьҭа шәеидарақәа ***шьҭышәх!*** (Б.Шь.); *Ашьра зқәугьы ажәак ирҭахьеит, иӄалозар сажәа аҳәаха* ***сышәҭ!*** (Б.Шь.); *Шәабӷьарқәа* ***шәырмазеи!*** (Б.Шь.).

Асубиект рбага быжьшәаʒом иара убас аӄаҭарба мапкратәи аформаҿы, нас еиҭамҭуа аӄаҭарба аӄынгьы.

Уца *уара адгьылгьы амшынгьы урыхҧрааны Радосӄа!*(Б. Шь.); *Ус* ***угәы коумыжьын,*** *дад!* (Б.Шь.); *Алажә еиҧш ӄамчыла* ***сумпӄан!*** (Б.Шь.); *Агәашә наӄ* ***уҭыӣ,*** *агәашә!*

(Б.Шь.); *Аҽеы* ***уаах,*** *аҽеы!* (Б.Шь.); *Сумшьын, абааԥсы,* ***усыцхраа, усыцхраа,*** *саншьа!* (Б.Шь.); *Ус анакәха сышьҭа* ***ухыла,*** *саныҷырҷыр,* ***уҷырҷырла,*** *Санышәышәуа* ***ушәышәала****, Иҟасҵо зегь ҟаҵала!* (Б.ШЬ.); *Уи ҳахьзап, хьаас ибымкын* (Б.Шь.); *Лакәк уасҳәоит, иҳәаны салгаанза сумшьын!* (Аԥс.л.); *Дызустҵоу* ***еилышәкаа!*** (Б.Шь.); *Башаза аџьабаа* ***ибмырбан*** *баб!* (Б.Шь.); *Убриак* ***сыдумҵан****, суҳәоит!* (Б.Шь.).

4. Адҵаратә ҳәоу аҷы азҳәа аарԥшызар аҟаҵарба адҵаратә ркьынаала, субиектс иҟалоит хымԥада аѡбатәи ахаҷы, избан акәзар ажәаҳәаѡ адҵа зиҵо дзацәажәо иоуп.

Абри анхаѡы иаҳәызбоуп, ***и-у-мырѳашьан!*** (Б.Шь.); *Утахызар* ***уца!*** (Б.Шь.).

Агәаԥхаратә ҳәоу

Агәаԥхаратә ҳәоуи аҵабырги рыбжьара ишьақәгылоит агәаԥхаратә еизыҟазаашьа.

Агәаԥхаратә ҳәоу ажәаҳәаѡ ихы иаирхәоит хҭыск ҟаландаз ма иҟамландаз ҳәа агәаҳәара шимоу аарԥшразы.

Ҳаи шьыри ***сыҟанда***
Анкьа еиԥш схәыцны,
Уи аамҭа ***сыманда***
Уажә снап аҟны!
Ҳаи шьыри ***срыҷалонда***
Ҷлоунтәи ахәҷәа!
Сҷеы лаба ***сақәтәонда***
Сҟамчы ахҟьауа!
Ҳаи шьыри ***стҵалонда***
Қәмарча захьзу!

Ҳаи шьыри ***ирдыруанда***
Қәмарча закә ӡу! (Б.Шь.).

Агәаҧхаратә ҳәоу аҽы азҳәа аарҧшхоит хымҧада аҟаҵарба агәаҧхаратә морфологиатә ркьынаала. Уи иамоуп ахатәы суффиксқәа -**нда**, -**ндаз**. Арҭ асуффиксқәа еибаҧсахыр рылшоит, ҵакыла еизааигәоуп.

Ҳабаҽ ***ҳацәымаашьондаз,***
Шьа-ҧхӡыла аус ***аауандаз,***
Тәым ӵьабаала ***ҳбеиамхандаз,***
Ҳхатә усла ***ҳаҽҳарҽееиндаз***
Ҳалшарақәа ***ҳарцәымаашьандаз,***
Иҳалшауа зегьы ***ҳалҳаршандаз,***
Гәнаҳаракгьы ***ҳабжьамындаз,***
Гәеибаблырҭас ***ҳаибакындаз,***
Аҳ шьыри, сыҧсны ***скаршәындаз,***
Исымоу зегьы ***хырхәахандаз,***
Бааигәа-сигәа ***сгыландаз,***
Быкәша-мыкәша ***сышьҭалондаз,***
Бажәахә ала ***сыбзааигәандаз,***
Бареи сареи ***ҳаихыбамындаз!***
Бзиарақәакгьы ***ҳанрықәшәандаз,***
Зынӡа ҳагәқәа ***ҟаибаӣандаз!***
Гәыла-ҧсыла ***ҳаимадандаз!***
Адунеи лаша ***ҳаицықәындаз,***
Ҳаныҟамгьы ***ҳаицыҟамындаз,***
Ҳанҧсуагьы ***ҳаицыҧсындаз,***
Ҳанырӣәуагьы ***ҳаицырӣәуандаз,***
Ҳанырхашҭуагьы ***ҳаицырхашҭындаз.***
Абарҭ зегьы ***бырзыразхандаз***
Исҳәаз ааигәа ***базааигәандаз***

Гәнаҳарасгьы ***иҟабымҵандаз***
Гәеиҵахарас ***ибымкындаз!***
Аҭак ажәа ***сыгымхандаз,***
Иҳамԥоугьы ***ҳаицыԛәландаз!***
Баргьы саргьы ***ҳаиԛәгәырҧьандаз,***
Акыр аамҭагь ***ҳхаагауандаз,***
Ҳахшаралагь ***ҳаиԛәшәандаз,***
Ҳашьҭахьҟагьы дара ***инарыгзандаз***
Ҳаргьы ус ***ҳархадмыртҭындаз!..*** (Аԥсуа поезиа антология, ад.219);

Амԥа уҳәама, амԥа башоуп,
Ҳрыламшәонда *агыгшәыг!* (Б.Шь.);

Иареи сареи ҳахьеибамбаша
Ҳаицрыганы ***ҳаҟанда*** (*И.П.*);

Абри аилыхара иҟоу Фелдышь ***дысзалгонда!*** (Б.Шь.); *Иаҧацәа* ***дырԥыхьамшәанда!*** (Б.Шь.).

Асуффиксқәа -**нда**, -**ндаз** еиуеиԥшым аамҭатә шьаҭақәа ирыцлоит: *дызбанда, дызбонда, дызбахьанда…*

Агәаԥхаратә ҳәоу адҵаратә ҵакы ԥсыҷены ианыԥшыр ҟалоит аҳәаратә ҵакы нацҵаны: *Уара Дамеираа рҟнынза* ***унбжьысында****! Зык* ***сбыржәында!***

Агәаԥхаратә ҳәоу аҷы азҳәа афиниттә рбагақәа ацлазом, енагь иамоуп аинфиниттә форма, аха инагзаны еилкаау аҵакы амоуп, иамоуп ихьыԥшым аамҭатә ҵакгьы. Ара иацхраауеит маҷк иаҳраку, иҷахҵәоу, ихрыкәшам аинтонациа.

Агәаԥхаратә ҳәоу егьырҭ аҳоу хккәа раасҭа имаҷны иаҳԥылоит.

Насгьы агәаԥхаратә ҳәоу аҷы азҳәа иацлазом аҟаҵарба аинфиниттә формахь ииазго аффиксқәа –

азыҟашьатә хьыʒцынхәра рбагақәа **и**,**з**;аҭагылазаашьатә елементқәа **ахь**, **ан**, **ш** уҳәа убас егьырҭгьы.

Азҵааратә ҳәоу

Азҵааратә ҳәоу аҽы атҵаки атҵабырги рыбжьара ишьақәгылоит азҵааратә еизыҟазаашьа. Ажәаҳәаɯ азҵааратә ҳәоу ихы иаирхәоит дзацәажәо иҟнытә изымдыруа аинформациа иоуразы.

Аҿкәын цәаҵачшәа уа игылоу, иахьа ***узымнеизеи*** *аҳҵныҟа?* (Б.ШЬ.); *Шәхы* ***зышәзымдыруазеи,*** *баша ашьа* ***зкаҵәоузеи****, ҳартҵ ишәабашьуа ҳамчи ҳхыԥхьаʒареи* ***згәашәаымҵозеи?*** *Ҳара ҳиааира шшәылымшо еилкааны иумазар, нас баша ужәлар* ***зҵаурхозеи?*** (Б.Шь.); *Уара нас ари аҿы уаҳа ашьхаҟа имцаʒои?* (Ԥь.А.); ***Иухьʒузеи, иужәлоузеи****, саншьа ду?* (Б.Шь.); ***Шәышԥаҟақәоу шәеибгақәоума*** *бхәыҷқәеи бареи?* (И.П.).

Азҵаара шықәргылоу еиԥш азҵааратә ҳәоуқәа ɯбаны ишоит: а) аҭак хымԥада изҵаху азҵааратә ҳәоуқәа; б) аҭак зҵахым азҵааратә ҳәоуқәа. Аҭак зҵахым азҵааратә ҳәоуқәа рҵакқәа ажәаҳәаɯ идыруеит, убри аҟнытә урҭ аҭак аиура иазкʒам. Аҭак зҵахым азҵааратә ҳәоуқәа ажәаҳәаɯ ихы иаирхәоит литературатә- сахьаркыратә маҭәахәы ҳасабла. Урҭ еснагь ирыцуп ажәаҳәаɯ иҟнытә ацәаныррa ҷыда, аемоциа, ринтонациагьы егьырҭ азҵааратә ҳәоуқәа рҟны аасҵа акыр иҳаракуп. Абас еибыҭоу азҵааратә ҳәоуқәа ажәаҳәаɯ дзацәажәо ма атекст иаԥхьо еиҳа иааигәаны, ргәынкылара марианы идикылоит. Абас иҟоу аемоциа атҵаҵаны иɯуп Д.Гәлиа иажәеинраала «Сыԥсадгьыл»:

Сыхаара сыԥсадгьыл,
Иҟалазеи, закәызеи?
Иуԥшаауазеи, иуцәыцзеи,
Абас улахь зеиԛәузеи?!
Нырцәҟа ицаз угәырԛома
Мшын нырцә иҟоу уԥьабома?
Сылашара сыԥсадгьыл,
Абас улахь зеиԛәузеи?
Уахьҭарадоу ԥхоушьома,
Ма даҽеакы гәнугома?
Сылашара сыԥсадгьыл,
Абас улахь зеиԛәузеи? (Д.Гә.).

Абас иҟоу азҵааратә ҳәоуқәа ариторикатә зҵааратә ҳәоуқәа ҳәа ирышьҭоуп. Урҵ асахьаркыратә литератураҽы лассы-лассcы иаҳԥылоит.

Жәларык дырҷынҵәаауазар? – схәыцуан сара. Дыҟазар акәхап ауаԛы лагәыгра? (Б.Шь.); *Уи разҟызар акәхап, сара уи еиԥш сызҭагәышьода?* (И.П.); *Изҳәада Ерцахә цқьа иҳаракым? Зыхьла имаԥьаноушәа ҳашьхақәа рымҵа? Ҳпатырқал ҽежьқәа ҷеила ихьзыркым? Иԥшзамшәа, иршанхагамшәа Риҵа? Аԥсуа ичеиԥьыка мап ҳзацәкру? Игәы ҭырхаха диԥылон асас. Шьаҽала, версла азәыр изшәару Аҳатыр бзиахә ажәлар иапырҵаз? Цқьа изылашом ҳазҳәару ҳара, Ианвар аз акәзааит амра каԥхара? Маҷ изԛыдоума, сҵаауеит сара Агаҽа аҳауа, амшын иаҵәара? Ацәаԥшь иаԛызазами ҳҭатын?* (Б.Шь.).

Иҟоуп имаԛымкәа ажәаҳәаԝ дзацәажәо иакәымкәа иара ажәаҳәаԝ ихаҭа изку азҵааратә ҳәоуқәа. Урҵгьы аҭак зҭахым зҵааратә ҳәоуқәоуп.

Ҳҽызхуада ҳара рыцҳақәа? (Б.Шь. «Ацынтҵә.»); *Иууазеи, иабахәа, ҳаԥшәма имаза аниҳәа, дыԥсуеит, нас*

ҳара ҳныкәызгода? (Б.Шь. «Ацынҵә.»); *О, зылԥха ҳаура, сызладагәамхазеи уи абжьгәак ансаҳа? Сыблақәа злам-цазеи зан илҵиуаз ахәыҷқәа санрыхәаԥшуаз?* (Б.Шь.); *Еибашьроуп ҳазҿу, аха абас ҳабанзакәазаауеи?* (Б.Шь. «Ацынҵә.»); *Ҳаи иараби, исыхьзеи? – иҳәан абарҧахь дындәылҧит* (Б.Шь. «Ацынҵә.»); *Ишԥаҿиааи ахаҳә кәампа? Илазгазеи уака абри? Зыҵра зҳауаз ашьха уар-ба иаҿыҧшәазар ҟамлари?* (Б.Шь.); *Ҳнапалаҧәкьа иаа-былрыма нас ҳҩынқәаҧәкьагьы?* (Б.Шь.); *Иҧаатәума уи злабҕамлаз, ма изламгьежьыз аблахаҧ?! Ахра агәы амоуп ахра иалиааз, Ахра иаласоуп адаҧ!* (Б.Шь.).

Азҵааратә ҳәоуқәа инфиниттә ҟаларақәоуп азҳәа азҵааратә ҳәоуқәа рҿы афиниттә рбагақәа ацыршәоит, ишьҭнахуеит аинфиниттә форма. Аха азҵааратә ин-тонациа иабзоураны азҳәа иаанахәоит ихьыԥшым абсолиуттә аамҭатә ҵакы, убри аҟнытә аҳәоу аҵакы нагзаны иаарԥшхоит, апредикативтә ҵакы амоуп.

Афиниттә форма змоу ажәабжьтә ҳәоу азҵааратә интонациала азҵааратә ҳәоу ахь ииаагар ҟалоит. Аха усҟан азҳәа иацзам азҵааратә аффиксқәа, убри аҟнытә аинфиниттә формахь ииасҙом.

Уаԥхьеит уара абри ашәҟәы? – Аи, саԥхьеит. Уталеит, уара сынтәа аинститут? – Аи, сталеит.

Аԥсуа бызшәаҿы, адыга бызшәақәа рҿы еиԥш, азҵаара аарԥшразы азҵааратә интонациа имаҷны ахархәара амоуп. Уи зыхҟьо убри ауп, иҳамоуп имаҷымкәа азҵааратә аффиксқәа. Урҭ аҟаҵарба-зҳәа иацны иаҳԥылоит. Убысҟан азҳәа афиниттә рбагақәа ацыршәоит, ишьҭнахуеит аинфиниттә форма.

Миха аизарахь дцеит – Миха аизарахь дцама?

Аӈсуа бызшәаҟны иаҳӈылоит абарҭ азҭааратә аффиксқәа -**ма, -ба, -зеи, -зи, -и, -у**. Убарҭ рнаѡс ҳхы иаҳархәоит азҭааратә хьыӡцынхәрақәа, ахәҭаҷқәа, азҭааратә ажәақәа.

Азҭааратә суффикс -**ма**. Ари еснагь аҟаҭарба-зҳәа суффиксны иацлоит. Ирыцлоит еиуеиӈшым аҟаҭарба аамҭатә шьаҭақәа. Азҳәа иаанарӈшуа арҿиара иазхоуп, аклассқәа еилнахӡом.

Дца-ма, дцаз-ма, дцоз-ма, дцахьоу-ма, дцашаз-ма, дцарыз-ма...

Шәышӈаҟақәоу, шәеибгақәоума бхәыҷқәеи бареи? (И.П.); *Иахьа абра аӡәыр дааихьоума?* (И.П.); *Адахәҭырцәа рахь аӡәыр дшәышьҭхьоума?* (Ӈь.А.); *Иҟалаз шәаҳама иацы? – иҳәеит итәашьеиӈш иажәақәагьы рҭынчны Едрыс* (Ӈь.А.); *Бара зныкыр Аӈсны бнеихьоума?* (И.П.); *Саӈсуоуп уҳәама?* (Б.Шь.); *Акруҳәарц уҭахызма?* (И.П.); *Амѡаду аҟынгьы аиҭаҳәара ҳалагома?* (И.П.); *Абас ѡбаҟа-хӈаҟа шықәса раӈхьа аҷкәын хәыҷы дышәцәыӡхьазма?* (Аӈс.л.); *Уаа, Абрыскьыл, уҟоума?* (Аӈс.л.); *Аӈсны иқәиааӡама аҭырас? Иҟоума аӡахәа бжьаандақәа? Дыҟоума Ақацәба?* (Б.Шь. Ахьыр.); *Иудысӣаз узеилыргама? – дӣааит Инаӈҳа Кьагәа дудыруама?* (Б.Шь. Ахьыр.); *Кьарантыхә изы ирҳәо ӣабыргума? (Б.Шь.); Дубама, лыӈсы ҭоума Аишьа?* (Б.Шь.).

Азҭааратә суффикс -**ма** ахьыӡқәа, ацынгылақәа уҳәа ианрыцлогьы ыҟоуп. Усҟан урҭ азҳәа афункциа шьҭырхуеит.

Ахьча иааиз дыӈшаргәума?

Иарҕьа иаку абӥьарума?

Ибҕа икыду хьаҭражәума?

Дызвагылоу қыдбаажәума? (Б.Шь.);

Ладароума, ҩадароума?
Дыршанханы ҳабналома?
Ладароума?
Ҩадароума?
Лашьцароума?
Лашароума? (Б.Шь.).
Хароума? Ааигәоума?

Азҵааратә суффикс -**ма** ацхыраагӡатә ҟаҵарба **акәзаара** иацны ажәақәа (ахьыӡцынхәрақәа, ахатәы хьыӡқәа, ацынгылақәа џьоукы) ирыцааир ҟалоит. Усҟан ацхыраагӡатә ҟаҵарба **акәзаара** уажәтәи аамҭаҷы ашьагәыҵ ацәыӡуеит.

Сымыш боума сзыргәаҭеиуа...? (Б.Шь.); *Аброума уара уахьиз?* (Б.Шь.); *Уара Ҳаутҵ уоума? – ҳәа ҷыртҵит* (Б.Шь. Ацынҵә.); *Сара соума абга иацәшәо? – аҳәеит ажьа* (Аҧс.л.); *Иахьоума шәанеибаба?* (Аҧс.л.).

Азҵааратә суффикс -да

Азҵааратә суффикс -**да** азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбагақәа -**и**, -**з** рыла ишьақәгылоу алахәырақәа рҷы мацароуп иахьаҳҧыло. Уи азҵаара зызхоу ауаҩытәыҩса класс иаҵанакуа азххәааи азырхақәеи роуп. Иаҳҧылоит алахәыра мапкратәи аформаҷгьы. Алахәыра аамҭатә шьаҭақәа ирышьҭанеиуа суффиксны иаҳҧылоит.

Узмилаҭда нас уара? (Б.Шь.); *Ҳара иаҳхылаҧшуада, ҳзыхьчода Абраскьыл еиҧш?* (Б.Шь.Ацынҵә.); *Ирҷагылода арҳәцәа, ақәылацәа?* (Б.Шь. Ацын.); *Ибыцу дызусҭда? – иҳәан дӷааит иара* (Б.Шь. Ацын.); *Абартҵ зегьы уазҳәода, иуабжьызгода? – ҳәа дӷааит аҳ* (Б.Шь.Ацын.); *Илыхшаз*

арахь дшаанагаз лазҳәода ма уи здырхуада? (Б.Шь. Ацын.); *Иҟалазеи, анаӵьалбеит, иӈсыда?* (Б.ШЬ.); *Усзымдырит, узустҷада уара?* (Б.Шь.); *Уара уҳәатәы хаҳамӣозар, уаҳа ҳаззыӡырҿрыда?* (Б.Шь.); *Ашьарҿаш икатҷәаз ахә зшәода?* (Б.Шь.); *Ҭемыр ихатҷыӈаҿы иҟарӣада?* (И.П.); *Абасгьы шаанӡа игылада?* (Б.Шь.); *Изтәыда, нанду Мсыгәда, абри аҿы?* (Ӵь.А.); *Иара ариаҟара иҳараку аӣла дзықәлом, изеилызхуада?* (Ӵь.А.); *Дызустҷахарыда абнахь исыӈхьо?* (И.П.); *Сзызӣаарыда, исазҳәарыда стҷаацәа зықәшәаз?* (Б.Шь.); *Ари еиӈш аус затҷәазымшьода?* (Аӈс.л.); *Измаҳацда ари абыкь абжьы?! Иақәшәахьада артҷ зықәшәаз агәаҟра еиӈш* (Б.Шь.).

Азҵааратә суффикс -зеи // -зи

Азҵааратә суффикс -**зеи** иаанарӈшуа азҵаара аматҷәар класс иаҵанакуа ажәақәа ирызхоуп: азхҳәааи, еиуеиӈшым азырхақәеи, ахарҷәаагеи. Уи еснагь азҳәа афункциа назыгӡо ажәа иацуп суффикс ҳасабла. Ирыцааир ҟалоит аҟаҵарба аамҷатә шьаҷақәа. Азҵаара зызхоу ажәа лассы-лассы инбыжьшәо ыҟоуп, аха уи арбага азҳәаҿы иаанхоит.

Азҵааратә суффикс -**зеи** аҟаҵарба ашьаҷа иацны: *Иӈсы штҷаз адамреиӈш иҟоу аҳаӈы нхартҷас изалихзеи?* (Б.Шь.); *Изакәызеи ибзеилымкааз?* (И.П.); *Сара уара уҿасҳәазар, уиаҟара хьымӡҕыс изушьазеи?* (Б.Шь. Ацын.); *Иҳадуӣо (и)закәызеи? – дӣааит иара* (Б.Шь. Ацын.); *Аа, уанаӵьалбеит, сара сизымхоз адау, уара ара уаазгазеи?* (Аӈс.л.); *Сызнукылазеи? – иҳәан ашәарыцаҿ дӣааит* (Аӈс.л.); *Ҳарӈарцәа иреиҕьыз шаҟаҿ тҷахада!*

Шаҟафгьы дырбаандафызеи? (Б.Шь.); *Излоугәагъызеи уара убзыцәашьа гәакьа иԥха уадалыкь ԥҳәысс лытԥира?* (Б.Шь.).

Азҵааратә суффикс -**зеи** аҟаҵарба уажәтәи аамҭатә шьаҭа иацны: *Нас исоуҳәозеи, Ҳаџьы Шәлиман-ԥашьа? – дџааит авизир ду* (Б.Шь.); *Иухьзузеи, иужәлоузеи, саншьа ду?* (Б.Шь.); *Шәхы зышәзымдыруазеи, баша ашьа зкашәҭәозеи, ҳартҭ ишәабашьуа ҳамчи ҳҳыԥхьазареи згәашәымҭозеи? Ҳара ҳиааира шшәылымшо еилкааны иумазар, нас баша ужәлар зтҭаурхозеи?* (Б.Шь.); *Уара изугәамԥхозеи?* (Ҷь.А.); *Шаҟа дыԥстәы цәыбзахәузеи?! Аҿыҷәтәара, анеиааира шаҟа инаалозеи, Аҿеилаҳәара дамбар шаҟа инџәозеи? Иоура, итбаара шаҟа деиҷәшәоузеи?* (Д.Гә.).

Ииасхьоу акрызхытцуа аамҭатә шьаҭа иацны: *Адауажә ус дџааит: уара Сасрыҟәа ҳәа хаџа ғәғәак Аԥсны избахә рҳәоит, ухатҭала дудыруама? Дузымдыруазаргьы, ихаџара ҳәа иуаҳахьоузеи?* (Б.Шь. Ахьыр.); *Уажәыгьы угәарымџыци?* (Д.Гә.).

Иҟалаша I-тәи аамҭатә шьаҭа иацны: *Иуҳәаша уҳәахьеит, уажәшьҭа уаҳа иацуџарызеи?* (Б.Шь.); *Ага итԥынчу снықԥынтәылан Ла слызхәыцлап, изурызеи. Ацәқәырԥ былгьа-былгьа еишьҭалан Сара схәыцраз ирҳәарызеи?* (Б.Шь.); *Аџарахьы уандәықәырџа узымцарызеи? Измаанахарызеи ари?* (Б.Шь.).

Азҵааратә суффикс -**зеи** зцу аҟаҵарба-зҳәа иаланы иаҳԥылоит амзыстә, амчымхаратә, ахықәкытә ҵакқәа змоу ажәахырҿиааратә морф -**з**. Аморф -**з** иашьҭанеир ҟалоит амыругатә морф -**ла**. Усҟан иҳауеит амзыстә, амчымхаратә, ахықәкытә, амаругатә ҵакқәа змоу азҵааратә ҳәоуқәа:

Жәохә џьма ыҟан, акы анишь, еитҵах жәохә злаҟалазеи? (Џь.А.); *Бырзыкьаа рыжәла ухыхра злаулшарызеи? Иудызгалазгьы уи злеигәагьызеи?* (Б.Шь.)*; Улахь зеиқәузеи? – ҳәа даниазцаа, ихьыз акакала илеиҳәеит* (Б.Шь. Ацын.); *Артҵ ачкәынцәа зутҵахузеи? – ҳәа диазцааит* (Б.Шь. Ацын.); *Сызнукылазеи? – иҳәан ашәарыцаҳ дцааит* (Аҧс.л.); *Излоугәагьызеи уара убзыцәашьа гәакьа иԥҳа уадалыкь ԥҳәысыс лытҵира?* (Б.Шь.); *Уара изугәамԥхозеи?* (Џь.А.); *Изузыҟамцазеи сара иустҵаз адца?* (Аҧс.л.).

Азҵааратә суффикс -**зеи** азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбагақәа -**и**, -**з** рыла ишьақәгылоу алахәырагьы ишьҭнахуеит: *Абрагьымзар уаҳ дахьымҳамсуа атҵыпаҷ иназгазеи?* (Џь.А.); *Дугәалазыршәазеи уажәы Абга Мамсыр? – диазцааит Едрыс* (Џь.А.); *Изеиԥшроузеи егьыртҵ бхатә усҟәа* (Џь.А.); *Иҟалазеи, нас иараби, бзиа сбымбаӡои? Имабкузеи шьоук рысаби Уаҳа бгәы мбылӡои?* (Б.Шь.).

Азҵааратә суффикс -**зеи** аҵагылазаашьатә ҟаҵарбақәа ишьҭырхӡом.

Азҵааратә суффикс -и

Азҵааратә суффиксқәа -**зеи**,-**и** функциала еизааигәоуп, рыҳбагьы зҵааратә суффиксқәоуп, иахьеибаԥсахқәо ыҟоуп, аха иахьеибамԥсахуагьы ыҟоуп: *ииҳәазеи // иҳәеи, иҟаицазеи // иҟаицеи, дзықәшәазеи // дзықәшәеи*. Асуффикс -**и** астатикатәи адинамикатәи аҟаҵарбақәа рҷы еивгарас ирымоу убри ауп, асуффикс -**и** аҟаҵарба мапкратәи аформа ианацу, мапкратәи аффикс -**м** мапкратәи аҵакы анацәыӡуа ыҟоуп, усҟан уи еиҳа ашьақәыргәгәаратә ҵакы аныԥшуеит, мапкра аасҭа:

дымцеи, иҟаимҵеи, имҳәеи, имбеи, иааимгеи, иааимцеи, иара иоуми, лара лакәымзи.

Сара схатҵа ҟауарла исымхыби (Б.Шь.); *Ара ҳазгылоузеи, аҩныҟа ҳамнеиуеи?* (Б.Шь.); *Даара уаҩы деигәырҕаратәы иҟами ари?* (И.П.); *Артҵ ахьыбҕар узлатәоу уара утәқәа роуми?* (И.П.); *Иууазеи Заурҟан ишҵасыҵсыхәоу захьӡузеи ҳара ара ҳаҟами?!* (Б.Шь.).

Азҵааратә суффикс аффикс -**за** анаҧынгылоу, мапкратәи аффикс -**м** мапкратәи аҵакы азынхоит.

Дымцазеи, имҳәазеи, иҟаимҵазеи, димбазеи; Баҟәымҵӡои бара убри избахә?! (Ҧь.А.); *Уара нас ари аҿы уаҳа ашьха имцазои?* (Ҧь.А.); *Угәы ишҵаанаго, аинрал, ас ихацәоу раҳатҵыр батәзами?* (Б.Шь.); *Иабоугәалашәои, уажәыгьы иухамыштӡаци?* (Ҧь.А.); *Азакәан ҷыц ҳаиҟаранатәит ибмаҳазаци?* (И.П.); *Аҵсны ах Ҧсҳәытәи ацха дазхьит ҳәа умаҳазаци?* (Б.Шь.Ацын.); *Ҳара ҳаҳатҵыр умбаргьы, ажәлар урцәыҵхамшьазои?* (И.П.); *Уаҳа акгьы уарымҳәазеи уртҵ рыхәаабжьқәа?* (Б.Шь.).

Хыхь иаагаз аҷырҧштәқәа реиҧш иҟоу рҟны асуффикс -**зеи** ахархәара амазам. Асуффикс -**зеи** ҳҧылазом иара убас аҵагылазаашьатә ҟаҵарбақәа рҟны. Ара ахархәара змоу асуффикс -**и** ауп.

Уара уааимҵаз ари шҵабли? (Б.Шь.); *Аублаа тәылаҟа ахынҳәра акәын хәыцыртас имаз. Африка дабақәнагалеи?* (Б.Шь.); *Чынказыҳәанухьыжәлашҵашьтоуҵои?* (Б.Шь.); *Нас ишҵасыҵсыхәоу, ишҵаҟасҵари?* (Аҵс.л.); *Сахьшәыхәаҧшуа хар змам уааун, шәышҵацныҟаеи уҳәан-сҳәан?* (Б.Шь. Ацын.); *Ҳаи, ибуазеи, саҧхьа бышҵашьамхнышлои?* (Б.Шь. Ацын.); *Уаҳа шҵоузымфеи? – дҵааит ани ауаҩ* (Б.Шь.); *Шәабанзацои? – дҵааит амашьына арныҟәаҩ* (Ҧь.А.); *Дад, уара уабантәаауеи?* (Б.Шь.).

Хыхь иаагаз ажәақәа рҽы асуффикс -**б** азҵааратә суффикс -**ба** аҭагылазаашьатә елементқәа ан, ш, ахь ишьрышьҭанеиуагьы азҵааратә суффиксгьы -**и** ахархәара абжьуатәи адиалекти алитературатә бызшәеи ирызҷыдароуп. Бзыпҵәи адиалект аҽы ари шамахамзар, иаҳҧылаҙом, уа ирҳоит: *дабаца, дызҽуи, иҟаиҏои* убас итҵ.

Алахәырақәа рҽы асуффиксқәа рыѡбагьы (-**зеи**, -**и**) ҳҧылоит: *иҟалазеи // иҟалази, дзықәшәазеи // дзықәшәази, даазгазеи // даазгази*...

Асуффикс -**и** еиуеиԥшым аамҭатә шьаҭақәа ирыцлоит: *Мшәан, уаб дызшьыз асултҭанцәа ракәымзи, ожәы ухы рыхҭнуҏоит, ишҧаҟалеи?* (Б.ШЬ.); *Иҵьашьатәзами абартқәа зегьы угәалашәараҽы иахьынхаз?* (Б.Шь.); *Дабаҟалари Бинагә?* (Б.Шь.); *Уажәыгьы иухамышҭҙаци?* (Ԥь.А.); *Азакәан ҽыц ҳаиҟаранатәит, ибмаҳаҙаци?* (И.П.).

Азҵааратә суффикс -у

Азҵааратә суффикс -**у** еиҳа астатикатә ҟатцарбақәа ирызҷыдароуп: *Адгьыл ҕысит, аѡнқәа еилаҳаит, уи аҏкьыс еицәоу акаамет арбану?* (Ԥь.А.); *Уарбану исацлабуа?* (И.П.); *Амухтар дабаҟоу?* (Б.Шь.); *Иабаҟоу ҳаҧсадгьыл, ҳабаҟоу ҳара?* (Б.Шь.); *Ихала дыҟоу азәыр ицу*? (Б.Шь.); *Уи нханы иҟоу аҧацха иалаблу?* (Б.Шь.); *Нас сара сыгәра угом акәу?* (Б.Шь.).

Адинамикатә ҟатцарбақәа рҟынгьы иаҳҧылоит, аха еиҳа имаҷны: *Иаразнак сыҷесырҙару, маҷк аҟара сааҧшру?* (Б.Шь.); *Бҧьықәреи сынтәа ҷаѳратҭагаланҙа базнагару?* (И.П.); *Ѳыцьа анацәа ираазаз руазә еиҳа бзиа дизбару?* (Б.Шь.); *Ишәыхьзеи, уара, лашқытҭаа, Шәхабар аабазом.*

Еилкааны ишәмаҳау ма даҽеа рыцҳарак ҟалоу? (Б.Шь.); *Удәықәламҭаз нас уаахьаҳәны Са сыбзиоуп ҳәа узҳәару?* (Б.Шь.); *Саби сареи ҳахьзарушь, анаџьалбеит, уи инасыҧ?* (Б.Шь.); *Уи аус имч ақәхап угәахәуоу?* (И.П.); *Унеиуоу умнеиуоу уи аизарахь* (Б.Шь.).

Асуффикс -**у** алахәырақәа ирызҷыдараҙам. Аҭагылазаашьатә ҟатцарбақәа рҟны иаҳҧылаҙом.

Азцааратә суффикс -**у** аамҭатә шьаҭақәа џьоукы ианрыцааиуа ыҟоуп: *Ус акәхару?* (Б.Шь.); *Удәықәламҭаз нас уаахьаҳәны, Са сыбзиоуп ҳәа узҳәару?* (Б.ШЬ.); *Ԥыџьа анацәа ираазаз руазәк еиҳа бзиа дизбару?* (Б.Шь.); *Шәҟәыҧхьарыла мацара игәы узыртцынчларызу?* (И.П.); *Унеиуоу умнеиуоу аизарахь* (Б.Шь.); *Аизара ҟаҳӡар, ҳбеиахару нас?* (И.П.).

Аиагаратә аффикт -**тә** зцу аҭагылазаашьатә ҟатцарба иацны знызынла иаҳҧылоит азцааратә суффикс -**у**: *Нас уажәшьҭа ишҧаҟаҵатәу?* (И.П.).

Имаҷны, аха иара усгьы иаҳҧылоит асуффикс -**у** ацбжьыҟа **н** ацны -**ну.** Усҟан асуффикс -**ну** азцаара адагьы ахәҭаҷ афункциа нанагӡоит, иаанарҧшуеит азцааратә-агәрамгаратә цакы*: дцану? иҳәану? иҟаиҵану? дигану?*

Агәрамгаратә цакы аныҧшуеит иара убас аҟатцарба иҟалаша актәи асуффикс -**у** ацны ишьақәгылоу азцааратә форма. Уи ахәҭаҷ -**шь** анацугьы ыҟоуп: *Изыхҟьарыз уи еиҧш агәкаршәара иҵигаз? Иааҧсара ихьӡама, уи иахҟьарызушь?* (И.П.); *Изыҧшузеишь Нафеи иаҧхьаҟа? Иаби сареи ҳахьзарушь, анаџьалбеит, уи инасыҧ?* (Б.Шь.); *Ус акәхару?* (Б.ШЬ.).

Азҵааратә аффикс -ба

Азҵааратә аффикс ба ҳԥылоит аҭагылазаашьатә ҟаҵарбақәа рҽы. Усҟан уи аҭагылазаашьатә елементқәа **ахь, ан, ш** ирышьҭанеиуа аҟаҵарба ашьагәыҭ иаԥынгылоуп: *Нас уажәшьҭа ишԥаҟаҷатәу* (**б** идагәоу **ш** аныррала, ассимилиациа абзоурала ииасуеит **ԥ** ахь); *Ухәра шԥаҟоу, сыбзыцәашьа* (Б.Шь.); *Дабаҟоушь ожәы Ната?* (Б.Шь.); *Ҳцарацы абоуҭаху* (**у** аныррала **а о** ахь ииасуеит); *Шәышԥаҟақәоу? – иааркьаҿҙаны дразҷааит Алоуиԥа Шьардын* (Б.Шь.); *Аа уанаҧьалбеит, уабаҟоу? – иҳәан аб иԥа дааизҷааит* (Аҧс.л.).

Азҵааратә суффикс хазы ианҳԥыло ыҟоуп. Ари ҟалоит аиҭазҵаара аан адиалогқәа рҽы еиҳарак: *дцеит ба, иҳәеит ба; Мыкыҷ иакәхап ари зҳәаз? – Мыкыҷ ба?* (И.П.); *Ҳара иахьатәи амш иалыршаны иҳаургьы ҳҭахуп. – Иахьатәи амш ба?* (И.П.).

Интонациала азҵаара аарԥшра

Ишдыру еиԥш, интонациала азҵаара аарԥшра, адыга бызшәақәа рҟны еиԥш, имаҷны иаҳԥылоит аҧсуа бызшәаҿы. Уи зыхҟьо азҵаара азҵааратә суффиксқәа рыла иахьаарԥшу ауп.

Уаҳа уафы шәышьҭимхит? – дҷааит арнықәаф. Иареи уареи хәыҷык бзиа шәеибабоит ҳәа сыҟоуп? (Б.Шь.).

Интонациала азҵаара аарԥшра аан азҳәа еиҳарак иарбахоит асуффиксқәа **-зар**, **-р** рыла ишьақәгылоу аҟаҵарба ахьыԥшратә форма: *Мфа харак дықәлозар шьыжьнаҷы?* (Б.Шь.); *Иара иахшазар, иара ианаалозар*

абри абжьызаҵә? (Б.Шь.); *Ҟәбина архаҟа абаара еиҳа еиҕьоушьозар?* (Б.ШЬ.); *Ашәак сҳәон иҟалозар?* (Б.Шь.); *Хәшәы ҳәа акыр бымазар џьара иҵәахны?* (Б.Шь.); *Мырзаҟанраа ҩынтә-хынтә дзынԥшыло асаркьа аслан баҩыш иҭасазар?* (Б.Шь.); *Ҭырқәтәылаҟа иузықәгозар, уԥсы ҭанаҵы, уара ухаҭа удагьы, умаҭацәа, урт рматҭацәа ирызхаша ахьы уаҳҭоит ҳәа Кьарантыхә дхырхзар?* (Б.Шь.).

Аԥсуа бызшәаҿы азҵааратә интонациа анҵәамҭаҿы ихрыкәшам, иҿахҵәоуп, аха усҟан иаҳаракым, аурыс бызшәа аҟны еиԥш. Уи зыхҟьо азҵаара еиҳарак суффиксла иахьаарԥшу ауп.

Амапкратә ҵакы аҳәоу мариа аструктураҿы

Иҟоуп амапкратә ҵакы зыструктура иалоуи зыструктура иалами аҳәоуқәа. Амапкратә ҵакы зыструктура иалоу аҳәоуқәа ҩбаны ишоит: амапкратә ҳәоуқәа, амапкратә ҵакы зыструктура иалоу, аха амапкрадатәқәа рахь иаҵанакуа аҳәоуқәа. Амапкратә ҳәоуқәа рҟны амапкратә ҵакы аарԥшуп азҳәаҿы амапкратә аффикс **-м** ала. Аффикс **-м** аҟаҵарба-зҳәаҿы иалкааны аҭыԥ амаӡам. Уи ҳԥылоит ипрефиксны, исуффиксны, инфиксны. Астатикатә ҟаҵарба-зҳәаҿы аффикс **-м** еснагь исуффиксуп, аҟаҵарба ашьаҭа иашьҭанеиуеит.

Афиниттә форма **аинфиниттә форма**

уажәтәи аамҭа: *дтәам, дгылам* *итәам, игылам*

иасхь.еилкаам: *дтәамызт, дгыламызт* *итәамыз, игыламыз*

Адинамикатә ҟаҵарба афиниттә форма уажәтәи аамҭаҿы **-м** суффиксуп, аинфиниттә формаҿы – ипре-

фиксуп: *дцо-м, и-м-цо; иго-м, изы-м-го; иуиҭо-м, иузи-м-ҭо*.

Ииасхьоу инагӡоу (аорист), ииасхьоу еилкаам аамҭатә формақәа рҽы **-м** префиксуп: *ды-м-цеит, и-м-ца; и-м-геит, изы-м-га; иуи-м-ҭеит, иузы-м-ҭа; ды-м-цазт, и-м-цаз*.

Ииасхьоу инагӡам аамҭа афиниттә формаҽы **-м** суффиксуп: *дцо-м-ызт, иго-м-ызт;* аинфиниттә формаҽы **-м** префиксуп: *и-м-цоз, изы-м-гоз*.

Ииасхьоу акрызхыҵуеи ииасхьоу иаҧынгылои аамҭатә формақәа рҽы **-м** префиксуп: *дым-цацт, и-м-цац; и-м-гацт, изы-мгац*; *дым-цацызт, и-м-гацызт; им-цацыз, изы-м-гацыз*.

Иҟалаша актәи, аѡбатәи аамҭатә формақәа рҽы **-м** префиксуп: *сы-м-цап, и-м-цара, исы-м-гап, изы-м-гара; сым-цашт, и-м-цаша; исы-м-гап, изы-м-гаша*.

Хыхь ишаҳарбаз еиҧш, амапкратә ҳәоуқәа рҟны амапкратә ҵакы аарҧшуп азҳәаҽы амапкратә аффикс **-м** ала: *Уага ҳәара думышьҭын* (Ажәаҧҟа); *Уаҧхьа икаҳауа уихымыччан* (Ажәаҧҟа); *Цқьа иузымдыруа дагьумырҷьан, дагьумырҽхәан* (Ажәаҧҟа); *Ѡыҷьа зцомызт, аӡәк дрыхьӡомызт* (Д.Гә.); *Уара иушьуа анцәа дишьуам* (Ажәаҧҟа); *Ала аҳәаҧа зкуа уздырӡом* (Ажәаҧҟа); *Ҭакәажәык быжь-цуҭак лыгәхьаан, лара аӡәгьы дигәалашәомызт* (Ажәаҧҟа); *Иаҳхылаҧшу лахь сумҭан, абас сахьашшуа чҳарада* (Гь.Ч.); *Сразҟы, сразҟы, сқьаҧҭажәумтәын сара ѡныда, гәарада* (Гь.Ч.).

Амапкратә аффикс **-м** ҳҧылоит егьырҭ аҳәоу хәҭақәа ирыцынгьы. Иаҳҳәап, аҭагылазаашьа, ахарҭәаага, азхҳәаа, аинфиниттә еицааирақәа уб.иҵ.: *Зан* ***иацымныҟәаз*** *аҽӣыс абга иафеит* (Ажәаҧҟа); *Аибашьра* ***иа-***

қəымшəац *дхаҵа ғəғəоуп* (Ажəаԥҟа); *Аҽы* ***изымаиааиз*** *акəадыр дасуан* (Ажəаԥҟа); *Знык ажəшьа* ***ззымдырыз****, ҩыньə идыржəит* (Ажəаԥҟа); *Дыгə ижьира мыц* ***зымҳəо****, ғьычи-қəычи еилзырго ирасаҭраҵаҟа итəоуп иԥшуа* ( ); *Қыҭак аҿы* ***хар змамыз*** *хаҵа шьахəк дынхон, хаҭалагьы* ***цəгьара зламыз*** *уафыс дыршьон* (Б.Шь.).

Хыхь иаагоу аҿырԥштəқəа рструктураҿы мапкратə ҭакы шыҟоугьы, амапкратə ҳəоуқəа рахь иаҭанакуам, избан акəзар урҭ рызҳəақəа рҿы мапкратə ҭакы арбаҙам.

Иҟоуп амапкратə ҭакы аҳəоу аѳнуҭҟа ѳыцьара-хыцьара ианаҳԥыло, азҳəагьы налаҭаны.

Абла ***ахыҭам алаҕырҙ аауам*** (Ажəаԥҟа); *Ууа* ***иумҭаз ухаҳауам*** (Ажəаԥҟа); *Аҭаҳмада иҭакəажə* ***дицымкəа, инапы лкымкəа*** *ашəхымс* ***дызхыцуамызт*** (Аԥс.л.); *Цқьа* ***иузымдыруа дагьумырԥьан, дагьумырҽхəан*** (Ажəаԥҟа); *Зина лылча-лыхəмар* ***ыҟамкəа****, лаҳаитқəитқ* ***ыҟамкəа димбацызт*** (И.П.); *Мыкыч иқəыз аҿҳəара* ***ихимгакəа доурмышьҭит*** (И.П.).

Амапкратə ҭакы рымоуп ҳəа ирыԥхьаҙоит амапкратə хьыҙцынхəрақəа ҳəа изышьҭоу **акгьы, аҙəгьы**. Арҭ шьақəгылоуп ахыԥхьаҙаратə ԥхьаҙара хьыҙқəа **ак**-и **аҙə**-и аидҳəалага -**гьы** рыцҭарала. Урҭ реилазараҿы иҟаҙам амапкратə ҭакы аазырԥшуа елементк. Аха дара ирыцаауеит азҳəа еиҳарак амапкратə аформаҿы: *Аҙəгьы дмааит; Акгьы ҟамлеит; Уи аус акгьы рзалымхит.* Убри аҟнытə абас еилоу аҳəоуқəа амапкратə ҳəоуқəа ирхырыԥхьаҙалоит. Ус егьа иҟазаргьы, ҳзыхцəажəо ахьыҙцынхəрақəа мапкрадатə ҭакы рыҭаны ҳхы иаҳархəаргьы ҟалоит: *Шəара ишəыҙбаз азəгьы иди-*

кылап, аҙәгьы идикыларым; *Зегьы еизаны иҟан,* ***аҙәгьы*** *аганахьшәа дгылан; Зыкәыри сареи аколнхара аҧыхәала ҳаилацәажәеит, аха* ***акагьы*** *аҧы ҳзышьаҟәибамыргылеит* (И.П.).

Абарҭ ахьыҙцынхәрақәа ирызкны Кумахов М.А. иҩуеит: «Адыга бызшәақәа рырҭага шәыҟәқәа рҟны иалыркааyеит амапкратә хьыҙцынхәрақәа, аха урҭ мапкратә хьыҙцынхәрақәаҙам, аҟатцарба амапкратә форма иацааиуа ахыԥхьаҙаратә ԥхьаҙара хьыҙқәа -**зи** -**зыри** роуп. Арҭ шьақәгылоуп ахыԥхьаҙаратә ԥхьаҙара хьҙы зы (акы) аффикс -**и** ацҭарала – **зи, зыри.** Иаҳҳәап: **зи слъэгъуырэп «акгьы (аҙәгьы) збаҙом».** Амапкратә форма **-зи, -зыри** ирымаҙам, аҟатцарбаҽоуп амапкра ахьаарԥшу – **слъэгъуырэп «я не вижу»[1].**

Аԥсуа бызшәа арҭага шәҟәқәа рҟынгьы иалыркааyеит амапкратә хьыҙцынхәрақәа ҳәа **акгьы, аҙәгьы**. Арҭгьы ирымаҙам амапкратә форма адыга бызшәақәа рыҟны еиԥш, аҟатцарбаҽоуп амапкратә форма ахьаарԥшу: ***Акгьы*** *сымбеит,* ***аҙәгьы*** *дсымбеит; Аха уи зеиԥшра усыз* ***аҙәгьы*** *издыруамызт* (И.П.); *Ԥытрак* ***аҙәгьы*** *ҽитуамызт* (И.П.); *Уаҳа иҟаҳԥо* ***акгьы*** *ыҟам! – рҳәан изқәынхоз адгьыл иахаҩауа иалагеит* (Ацынҭәарах). Арҭ ахьыҙцынхәрақәа аҟатцарба амапкрадатә формагьы иацааиуеит: *Зегьы еизаны иҟан, аҙәгьы аганахьшәа дгылан; Зыкәыри сареи аколнхара аҧыхәала ҳаилацәажәеит, аха* ***акагьы*** *аҧы ҳзышьаҟәибамыргылеит* (И.П.).

Амапкратә хьыҙцынхәрақәа ирхыԥхьаҙалазар иҟалоит **акымзарак // акымзаракгьы, аҙәымзарак // аҙәымзаракгьы**. Арҭ, ишаабо еиԥш, амапкратә форма

[1]Кумахов М.А. Морфология адыгских языков. Синхронно-диахроническая характеристика. Москва-Майкоп, 1964, стр. 212-213

рымоуп, амапкратә ҟатцарба иацааиуеит, амапкрадатә ҟатцарба иацааиҙом, ирҳәом **аҙәымзарак дааит** ҳәа. Ҳзыхцәажәо амапкратә хьыҙцынхәарақәа еиҳарак ацәажәаратә бызшәа иазҵыдароуп, иара уагьы имаҷны иаҳпылоит.

Амапкратә ҳәоуқәа реквивалентқәа ҳәа ирыпхьаҙоит аиҿцәажәара аан иаҳпыло амапкратә ажәақәа **мап, мамоу**:

–Иахьа сара гәаҟрак сымоуп, Сааит иуасҳәарц сеиханы, Ууаи са сышҟа улбааны

*–**Мап**, сахьықәтәоу са испырхагам, Ицәыргала, сара сдагәам, Кыр умазар нас ҳәатәыс,–аҳәеит хыхьтә аҟармаҷыс* (Б.Шь.);

–Улапшцәозар ҟалап, уи ауп иухь!–даахыхәмарны, дында-ччо ҿааитцит Миха.

*–**Мап**, уи сыздырҙом сара, апҳәысаагара сашьтам* (И.П.);

–Сара избахьеит, уамажә дук ауп уи атрақтор,–иҳәеит Зыкәыр (И.П.).

*–**Мап**, атрақтор усҟакҷәҟьа идум, уара ишуҳәо еипш* (И.П.);

–Астол изахатәоузеи аҩы ржәуашәа?

*–**Мап**, Арсана, уа ҩыжәра ыҟоу џьумшьан* (И.П.).

Иашатцәҟьаны **мап, мамоу** зхала иҟоу ҳәоуқәоуп ҳәа иупхьаҙо иҟам. Урт аҳәоу ҳәоуны иҟазцо асинтаксистә категориақәа – амодальтә, аамтатә, ахаҿытә – рымаҙам, аконтекст рыцымкәа аинформациагьы рзаарпшуам.

Апсуа бызшәаҟны иаҳпылоит амапкратә, азцааратә цакқәа еицны ииазырпшуа аҳәоуқәагьы: *Арсана Аҟәаҟа **дымцеи,** иудыруеи, иҩызеи иареи уа еиқәшәаргьы*; *Сынтәа*

аарԥара ***ҟамлеи****, аҽаԥра иаԥырхагахозар акәхап*; *Згәы шьҭыӡуа ацәқәырԥақәа уа урӡысуа* ***урымами****, Аԥша уныр-доит аԥра шлақәа, аимӡәаԥ иҩба* ***угарами*** (Б.Шь.). Абас иҟоу аҳәоуқәа шьаҭас ирымоу аҟаҵарба амапкратә-азҵааратә формақәа еицны иахьышьҭнахуа ауп: *дымцеи, имҳәеи, иҟаимӡеи, иааимхәеи* уб.итц.

Абас ишьақәгылоу аҳәоуқәа ҷыдарас ирымоу убри ауп, амапкратә ҵакгьы иашаҵәҟьаны иаадырԥшуам, азҵааратә ҵакгьы аҭак зҭаху зҵаарам, ариторикатә зҵааратә ҳәоуқәа рахьгьы иаҵанакуам.

Аҳәоу *Арсана Аҟәаҟа дымцеи* иаанагом *Арсана Аҟәаҟа дымцеит*, уимоу *Арсана Аҟәаҟа дцеит* ҳәа ауп иаанаго. Азҵааратә формагьы азҵаара аҭира иазкҙам, избан акәзар ажәаҳәаԥ идыруеит *Арсана Аҟәаҟа дышцаз*. Убри аҟнытә абас еилоу аҳәоуқәа амапкрадатә, азҵаарадатә ҳәоуқәа еиҳа ирзааигәоуп ҵакыла.

АҲӘОУ ХӘҬАҚӘА

Азххәаа. Азххәаа азҳәа арҿиара зхылҵуа, уи хаҧылеи, хыԥхьаҙаралеи, класслеи хадара азҵо, апредикативтә ҵакы ашьақәгылара иалахәу ҳәоу хәҭа хадоуп.

Ахаҧы азххәааҧы. Азххәаа апозициа аанызкыло ажәа лексикалагьы, морфологиалагьы ахаҧытә ҵакы амамзаргьы, азҳәаҧы морфологиала асубиекттә хаҧытә ԥынгылақәа рыла иарбахоит.

Ҵакылагьы морфологиалагьы ахаҧытә ҵакы рымаҙам ахьыҙкақәа, арбагатә хьыҙцынхәарақәа уҳәа убас иҵегьгьы, аха урҭ аҳәоу аҧы азххәаа апозициа ана-

аныркыло, ирауеит синтаксисла ахаҧытә ҭакы, убри аҭакы ироуз ала азҳәа хадара арҭоит. Иаҳҳәап: ***Алиас д-цәаҕәоит***. Ари аҳәоу аҧы ахатәы хьзы ***Алиас*** ахпатәи ахаҧытә ҭакы шьҭнахуеит, избан акәзар уи ҳахцәажәоит. Абри ишьҭнахыз ахаҧытә ҭакы ала синтаксисла азҳәа хадара анаҭоит, убри аҟнытә азҳәаҧы уи арбоуп ахпатәи ахаҧы азаҭа хыԥхьаҙара арбага, ахаҧытә ԥынгыла -**д** ала. Абас аҳәоу аҧы ахаҧытә ҭакы синтаксисла изоуз ажәа аҳәоу ианалҳхлак ахаҧытә ҭакы ацәыҙуеит.

Убас иҟоуп арбагатә хьыҙцынхәрақәагьы: *Уи аԥышәара иҧазыҟаиҵоит*. Ара арбагатә хьыҙцынхәра **уи** ахаҧытә ҭакы амаҙам, аха аҳәоу аҧы, азххәаа апозициаҧы уи ишьҭнахуеит ахпатәи ахаҧытә ҭакы, азҳәаҧы уи арбоуп ахаҧытә ԥынгыла -**и** ала.

Убас жәарлагьы морфологиалагьы ахаҧытә ҭакы змам ажәақәа аҳәоу аҧы азххәаа апозициаҧы иалкаау ахаҧытә ҭакы роуеит.

Жәартә ҭакыла ахаҧы аазырԥшуа ажәақәа, ахаҧытә хьыҙцынхәрақәа, азххәаа апозициаҧы ианыҟоу ахаҧытә ҭакы ирымоу ала азҳәа хадара арҭоит: *Сара с-захуеит; уара у-захуеит; бара б-захуеит; иара (лара) д-захуеит*.

Имаԥны, аха иара усгьы иаҳԥылоит ахаҧы морфологиала ианарбоу азххәааҧгьы азҳәаҧгьы*: С-хаҭа с-цеит; у-хаҭа у-цеит; и-хаҭа д-цеит*... Ара ажәа ашьаҭа хаҭа «Л» ариад иатәу ахаҧытә ԥынгылақәа ацланы ахаҧы аадырԥшуеит.

Азҳәа хыԥхьаҙаралагьы, класслагьы (аҩбатәи, ахпатәи ахаҧқәа азаҭа хыԥхьаҙараҧы) азххәаа аҿакәнаршәоит. Аха урҭ предикативтә формақәаҙам: *Лара иаа-л-хәеит; иара иаа-и-хәеит*.

Азҳәеи азххәааи рыбжьара ишьақәгыло асинтаксистә еизыҟазаашьақәа хыхь иаҳарбаз азххәаа аҟнытә азҳәа ашҟа уи ганкалатәи аизыҟазаашьа ауп. Аизыҟазаашьа ыҟоуп азҳәа аҟнытә азххәаа ашҟагьы. Аха уи ападежкәа ахьыҟам аҟнытә азххәаа ианыԥшуам. Азҳәа аҟнытә азххәаа ашҟа ицо аизыҟазаашьа аарԥшуп «Д» ариад иатәуи «Л» ариад иатәуи асубиекттә хаҷытә ԥынгылақәа ралкаареи урҭ рпозициақәа рышьақәыргылареи зыбзоуроу аҟатцарба-зҳәа ауп. Азҳәа еиҭамҵуа ҟатцарбала иаарԥшызар, азххәаа арбага «Д» ариад ала иарбоуп, насгьы актәи апозициаҷы игылоуп, еиҭатцуа аҟатцарбала иаарԥшызар, азххәаа азҳәаҷы иарбахоит «Л» ариад иатәу асубиекттә рбагақәа рыла иаарԥшуп, насгьы урҭ иааныркылоит аѡбатәи апозиция (аҟатцарба-зҳәа ѡ-хаҷык амазар) ма ахԥатәи апозициаҷы (аҟатцарба-зҳәа х-хаҷык амазар).

Ара ишаабо еиԥш, азххәаа арбагеи уи иааннакыло апозициеи зыбзоуроу аҟатцарба-зҳәа ауп. Ус анакәха азххәааи азҳәеи рыбжьара ишьақәгылоит наҟ-ааҟтәи азыҟазаашьа, даҽеакала иаҳҳәозар, акоординациа.

Иҟоуп, азҳәаҷы асубиект рбага анбыжьшәо. Уи ҟалоит алкаа змам ԥҟарала. Асубиект рбага быжьшәоит уи азҳәа еиҭатцуа ҟатцарбала иаарԥшызар, насгьы адцаратә ркьынаа амапкрадатәи аформа азатцә хыԥхьаӡараҷы: *ашәҟәы аахә: ааухә, аабхә* ацынхәрас. Асубиект рбага быжьшәаӡом мапкратәи аформаҷы, насгьы арацәа хыԥхьаӡараҷы: *ашәҟәы ааумхәан (аабымхәан), ашәҟәы аашәхә, ашәҟәы аашәымхәан*.

Асубиект рбага **и** быжьшәоит азҳәа еиҭамҵуа ҟатцарбала иаарԥшызар, насгьы азххәаа азҳәа иаԥын-

гылазар: *Аӣыс шәаҳәоит; ала шуеит; аҽеы ҳәуеит; ахәыҷқәа хәмаруеит*. Азххәаа азҳәа иашьҭанеиуазар, асубиект рбага быжьшәаҙом: *Ихәмаруеит ахәыҷқәа; ишәаҳәоит аӣыс*... Асубиект рбага абыжьшшәара акгьы иаԥырхагаҙам, ибыжьшәаз асубиект рбага, насгьы уи збыжьшәаз аҳәоу асистема иҳанаҳәоит.

Асубиект рбага иамоуп даҽа позициакгьы. Еиҭатцуа зышьаҭа еилоу аҟатцарбақәа рҽы уи ашьаҭа агәҭа иалалоит: *ихы-с-уеит, иҽы-с-хуеит, иԥы-с-ҟоит, иав-с-хуеит*.

Азххәаа аарԥшышьақәа

Азххәаа апозициаҽы иаҳԥылоит еиҳарак ахьыҙҟақәа, ахьыҙцынхәрақәа, иара убас аматәартә цакы зҭаны ахархәара змоу ажәаҳәа хәҭақәа, аҟазшьарбагьы убрахь иналатцаны. Ара иаҳԥылоит иара убас азххәаатә инфиниттә еицааира.

Ахьыҙҟа азххәаа апозициаҽы

Азххәаа апозициҽы иаҳԥылоит азеиԥш хьыҙҟақәагьы ахатәы хьыҙҟақәагьы.

Ара иаҳԥылом ахьыҙҟа аиагаратә формаҽы, иара убас ашьҭынгылақәа зцу ахьыҙҟагьы. Азххәаа апозициаҽы иаҳԥылоит ахьыҙҟа азеиԥш, еилкаам, адхаларатә формақәа рҽы. Ара иаҳԥылоит азеиԥш хьыҙҟақәа реиԥш ахатәы хьыҙҟақәагьы.

Иаҳҳәап: 1) **ахьыҙҟа азеиԥш формаҽы**: *Аарҩареи аҙысаамҭеи ҳаурақәа аныкәырхуаз ыҟан* (Б.Шь.); ***Аҽқәа*** *аҙы ирны наҟ адәы иқәлеит* (Б.Шь., Ахь.); ***Адауцәа***

анааӈш, иҟалаз рбеит (Б.Шь., Ахьр.); *Ҟәубина нырцә* ***адауцәа*** *нхон, аарцә – Нарҭаа* (Б.Шь., Ахьр.); ***Абз*** *бжьграк хнаҿоит* (Ажәаӈҟа); ***Ала*** *бзиа аӈҳәыс илеишуам* (Ажәаӈҟа); ***Асыс*** *зыбз хааз ианызгьы иацәеит ианымызгьы иацәеит* (Ажәаӈҟа); ***Ала*** *егьзымфаз ахаҿ шьала иҭәуп* (Ажәаӈҟа); ***Аҳәа*** *аӈышә ахькылсыз иаргьы кылсуеит* (Ажәаӈҟа); ***Амҟәыб*** *енагь аӡы аанагом* (Ажәаӈҟа); *Аӈсы ихәы абза ифоит* (Ажәаӈҟа); *Ҭырқәтәылантәи* ***аиҳабыра*** *заманалаӣәҟьа ирдыруан аӈсуаа рҿы ҭауадиаамсҭеи анхацәеи уалаҭахыла, еибааӡарала еилысны ишыҟаз* (Б.Шь.); ***Ҟамлаҭ*** *иусқәа ишакәым еилахәеит* (Б.ШЬ.); ***Аҳәынаӈ*** *акылаара изкылсуамызт, амҟәыб ацраҳәан* (Ажәаӈҟа); *Уара угәы ишаанаго еиӈш, ус ирласны абызшәа бжьаӡуам* (Б.Шь.); *Аублаақәа иҿҟазацәан наӵьнатә аахысгьы* (Б.ШЬ.).

2) Ахьыӡҟа еилкаам аформаҿы: ***Ҟармаӣыск*** *шәаҳәоит, абжьы ҳаракы, аҟарма ҭиаар ҳәа ишәошәа аҟырҟы* (Б.ШЬ.); *Шьаруанааи ҳареи иҳабжьысны илеиуан* ***ӡиаск*** (Б.Шь.); ***Ҭакәажәык*** *жьак ахьылбаз есымша дцон* (Ажәаӈҟа); ***Ҿуаҿык*** *дкәаша-кәашо днеиуан бнак аҿы* (Б.Шь.); ***Қыҭак*** *аҿы инхон ҭакәажәыки лыгажәыки* (Аӈс.л.); *Ус даацәырӣит ҿыӵьа ахацәа наҟ-ааҟ извагылаз* ***ҭаҳмадак*** (Б.Шь.); ***Ҭакәажәы*** *шәпа-жәпак аҿны дааҿныӣын аҭаҳмада днеиӈылеит* (Б.Шь.).

3) Ахьыӡҟа адхаларатә формаҿы: ***Саб Ҳамырза*** *адгьыл қәаарыхра нап аиркит* (Б.Шь.); *Сызхылӣыз* ***сабацәа*** *нхацәан* (Б.Шь.); *Иҟьаҟьаӡа иаартын аӵьаама ашә* (Б.ШЬ.); ***Саб*** *иӡбеит Сҭампылынӡа дцарц* (Б.Шь.); ***Сани саҳәшьцәеи*** *хҭацәыха рымамкәа ауҭраҭых ларӣон* (Б.ШЬ.); *Уи* ***иабацәа*** *иарҳәахьан ҿык иадамхаргьы Ҟәбина*

ианыр, адауцәа ишыршьуаз (Б.Шь., Ахь.); ***Сабду*** *сихьҙаанҙа дыԥсхьан* (Б.ШЬ.); *Мҩада шьҭрада ишьҭхысаа инеиуеит са* ***срашь*** *саманы* (А.К.).

Ахатәы хьыҙҟа азхҳәаа апозициаҿы. ***Хсаутҵи Гәытҵсакьеи*** *аҩныҟа ихынҳәит* (Б.Шь., Ахь.); ***Сасрыҟәа*** *днықәаҩын, геи-шьхеи дрыбжьан* (Б.Шь., Ахь.); ***Нартҵ Гәытҵсакьа*** *иашьцәа иреиҳәеит Хсаутҵ иҟаиҵаз ахаҵара* (Б.ШЬ., Ахь.); ***Заурҟан*** *макьана анеиааира даҽын* (Б.Шь.); *Саб* ***Ҳамырза*** *адгьыл қәаарыхра нап аиркит* (Б.Шь.); *Аублаақәа иҿҟазацәан наԥьнатә аахысгьы* (Б.Шь.); ***Алоу-иԥа Шьардын*** *аҳҭныҟа дцеит* (Б.Шь.); *Урҭ раҳ ду Ерцахә шла ахара Ирхагылоуп урҭ ҷаԥшьауа* (Б.Шь.); *Абас дхәыцуа днеиуан* ***Сатҵанеи Гәашьа*** *Нартәаа рашҭа еиужь дықәланы* (Аԥс.л.); ***Сатҵанеи Гәашьа*** *лгәы ртынчны дхынҳәит аҩныҟа* (Аԥс.л.); *Даазқәлаз аҟазшьа ҷыдақәа ҵиго далагеит* ***Шьааб*** (Ԥь.Аҳә.); *Дал ажәытәан* ***Суҟадла*** *ҳәа ҭауадк дыҟазаарын…* (Ԥь.Аҳә.); *Иара убра дышгылаз ажәцәеимаақәа наишьеиҵан ахҭырԥа неихеиҵазаап* ***Манча*** (Ԥь.Аҳә.).

Ахьыҙцынхәарақәа азхҳәаа апозициаҿы. ***Уи*** *дышқәыԥшызгьы Нартәаа руахьад дрыцын* (Б.Шь., Ахь.); ***Шәара*** *шәыблала ижәбоит Баҙ Кьағәсеи Рыд Уахситҵи жәацгьы ҳаизара иалахәымызт, иахьагьы икылымсит* (Б.Шь.); ***Иареи сареи*** *ҳаимҩалацәахеит*…(Б.Шь.); ***Урҭ*** *аҙәгьы игәра ргаҙом* (Б.Шь.); *Хатҵала* ***дареи ҳареи*** *ҳаибамбацызт* (Б.Шь.); ***Зегьы*** *неиқәшаҳатҳеит* (Б.Шь.); ***Уи*** *иами нас ацынҵәарахгьы* (Б.Шь.); ***Уи*** *Қарбеии сареи ҳаҵкыс хәбаҟа шықәса деиҳабын* (Б.Шь.); ***Урҭ*** *тәуп, иԥхоуп, сыгәхьаа рымам,* ***Урҭ*** *ирфоит акәац, акәтыжь,* ***сара*** *сзыҳәа акгьы аанмыжь* (Б.Шь.).

Ахьыʒцынхәра лассы-лассы ибжьажьуп азҳәаҽы рбагала иахьарбоу азы: *Аҽыуардын сахьаақәцыз сгылоуп* (Б.Шь.); *Сгылоуп ахаан сахьымнеиц, сахьазымдыруа тәым тәылак аҽы* (Б.Шь.); *Сыбла тҵраа сылаҧшуеит иҟьаҟьаза иаарту аҩнашә* (Б.Шь.).

Аҟазшьарба азхҳәаа апозициаҽы. Аҟазшьарба азхҳәаа апозициаҽы амаҭәартә ҵакы шьҭнахуеит: ***Цәҳәы*** *итәы* ***ҟьантаз*** *игон* (Ажәаԥҟа); ***Агәаҟ*** *дажәаҳәаҩуп* (Ажәаԥҟа); ***Агаʒагьы*** *ажәа ҟәышк аниҳәо ыҟоуп* (Ажәаԥҟа); ***Ашкәакәа*** *ашәыга акуеит*. ***Ацәгьа*** *ацәгьа арҳауеит* (Ажәаԥҟа); ***Амш цәгьа*** *шыбзиахарыз, ауаҩыцәгьа дыбзиахонда* (Ажәаԥҟа).

Амасдар азхҳәаа апозициаҽы. ***Ҵаара*** *ԥхашьарам* (Ажәаԥҟа); *Аҵара лашароуп,* ***аҵарадара*** *лашьцароуп* (Ажәаԥҟа); ***Хырԥьара*** *хырҿхәара иатәуп* (Ажәаԥҟа); ***Лымшара*** *қьиароуп* (Ажәаԥҟа).

Аԥхьаʒара хьʒы азхҳәаа апозициаҽы. *Ҩыцьа зцомызт, азәк дрыхьʒомызт* (Д.Гә.); *Ҩыцьа сара сахь иаагаз амҩахәастҵа ианыланы рҽааархеит* (Б.Шь.); *Хәба ҩынтә ишаʒом*.

Аинфиниттә еицааира азхҳәаа апозициаҽы. Азхҳәаа апозициаҽы лассы-лассы иаҳԥылоит алахәыратә инфиниттә еицааира. Усҟан аицааира неидкыланы амаҭәартә ҵакы шьҭнахуеит, зҵаарак аҭак анаҭоит. Азхҳәааташ инфиниттә еицааира азхҳәаа аҷыдарақәа зегьы аныԥшуеит: 1) Азҳәа иаанарԥшуа арҿиара иара иахылҵуеит: *Сҿара зымбаз сажәрагьы имбандаз* (Ажәаԥҟа);

2) Азҳәаҽы субиект рбагала иарбоуп: ***Аца иаблыз*** *ахьшәашәа д-аҭәҳәон* (Ажәаԥҟа);

3) Аицааира неидкыланы азхҳәаа апозициаҿы ишьҭнахуеит асинтаксистә хаҿытә, акласстә, ахыԥхьаӡаратә ҭакқәа. Убарҭ акатегориақәа рыла азҳәа хадара анаҭоит: ***Ар ирнымиац*** *д-хаҵа ғәғәоуп* (Ажәаԥҟа**);** ***Шьежьы игылаз*** *иҷан аҷеаб аҵе-и-кит* (Ажәаԥҟа); ***Аҳәа зшьыз*** *итыше-и-ҳәалеит* (Ажәаԥҟа); ***Аҷеы иазымииааиз*** *акәадыр дасуан* (Ажәаԥҟа); ***Шьежьы ишьацәхныслаз*** *шьыбжьаанӡа дшьацәхныслоит*. ***Ахра иалиааз*** *ахреиԥш иғәғәоуп* (Б.Шь.); ***Саҳ ҳәа зоуҳәаз*** *стәы уе-и-ҳәоит* (Ажәаԥҟа); ***Ачуан итҭаз*** *зымфашаз аца итҭоу дахыбаауан* (Ажәаԥҟа); ***Забраа ааигәаз*** *амшын дакәшон* (Ажәаԥҟа); ***Аӡы иаанахәаз*** *атәыц дахьынҳалоит* (Ажәаԥҟа); ***Аӡыршы иацәшәаз*** *амца дақәпалт* (Ажәаԥҟа); ***Ахы зымҵарҵаз*** *алымҳа ифеит* (Ажәаԥҟа);

4) Азхҳәаатә инфиниттә еицааира аҳәоу апредикативтә ҭакы ашьақәгылара иалахәуп, иҳәоу хәҭа хадоуп.

Азҳәа

Азҳәа аҳәоу ашьаҭа еидкылага хадас иамоу, апредикативтә ҭакы ашьақәгылараҿы хадара зуа, азхҳәаа иахылҵуа арҿиара аазырԥшуа ихадоу ҳәоу хәҭоуп.

Азҳәа шоит ѡбаны: имариоу азҳәа, еилоу азҳәа. Еилоу азҳәагьы шоит ѡбаны: еилоу аҟаҵарбатә зҳәа, еилоу ахьыӡтә зҳәа.

Имариоу азҳәа. Имариоу азҳәа шьақәгылоуп ҟаҵарбатә формак ала. Уи еиҳарак афиниттә форма змоу ҟаҵарбоуп, аха иаҳԥылоит аинфиниттә форма змоу аҟаҵарбагьы.

Афиниттә форма змоу аҟатцарба азҳәа апозициаҽы. Афиниттә форма змоу аҟатцарба ҳҧылоит азҳәа апозициаҽы аамҭатә формақәа зегьы рҟны.

Уажәтәи аамҭа: *Аҧыс **шәаҳәоит**; Аҽы **ҳәуеит**; Ахәыҷқәа ашколахь **ицоит**; Адунеи хызфаахьоу аҳәгьы дыҟам* (Ажәаҧҟа); *Сахьырааҙаз ашьха қытҳахь са **сцоит** ҧсшьара, Адгьыл ссирқәа саҧхьа, сышьҭахь **избоит** сгәазхара* (Б.Шь.); *Аҽуардын сахьаныҧыз **сгылоуп** снаҧшы-ааҧшуа* (Б.Шь.); ***Сгылоуп** ахаан сахьымнеиц, сахьазымдыруа тәым тәылак аҽы* (Б.Шь.); ***Иҧьасшьоит**, сахәаҧшуеит, сеитҳәаҧшуеит сзықәгылоу адгьыл* (Б.Шь.).

Уажәтәи аамҭатә форма лассы-лассы ҳҳы иаҳархәоит иҟалаша асинтаксистә аамҭатә цакы аҭаны. Усҟан уи еилкаахоит аконтекст ацхыраарала: *Уаҧәы сара Аҟәаҟа **сцоит;** Амш ааилшәар, ахацәа аҽеафра атҭагалара **иалагоит**; Ашкол салгар, аинститут **стҭалоит**; Алмасраа рҟнынҙа **снеиуеит**; Ари аҙҕаб даҳгәаҧхеит азы Аҧандараҟа **даагоит**.*

Ажәахырҽиааратә морф -**ха** аҟатцарба ианацлалак, уажәтәи аамҭатә форма шьҭнахуеит иҟалаша асинтаксистә аамҭатә цакы: *Ари ахәыҷы дымҧсыр дуафхоит; Аҳауа гәатҭафцәа изларҳәо ала, амш бзиахоит; Ираны иҟоу Нартҭаа рашьа Нартҭаа аҳәгьы диеиҧшхом, уи иишьа уаф иишьа еиҧшхом, изҳашьа зҳашьа еиҧшхом, ихаҧашьа хаҧашьа еиҧшхом* (Б.Шь., Ахь.).

Уажәтәи аамҭатә форма ахархәара амоуп иара убас ииасхьоу асинтаксистә аамҭа аарҧшразы: ***Дцоит – даауеит, дцоит – даауеит**, ииго ыҟам, иааиго ыҟам; Саазқәылаз хыхь бааҧсык сызҧысын **сагоит*** (Б.Шь.); *Цәашьыда, цәымзада аҳҭны зегьы **лырлашоит**, амала шәымбара*

хьаас ишьҭылхит, ***шәыгәхьаалгоит*** (Б.Шь.); *Зны-зынла адәы сықәлан сышнеиуа, сахьыќоу* ***аасхашҭуеит****. Анкьа сахьынхоз Гагра Абаҭаа сыќоушәа* ***саакалоит,*** *ахьхьаҳәа Жәкәара азиас хәыцы абжьы* ***саҳауеит****, уи иацдырғызуеит ахьырчҳәа амшын ацәқәырпақәагьы* (Б.Шь.); *Уаха шаанза сбарԥьеиуа аиарҭа* ***сылоуп****, сылацәа неихьысшьыргьы, сашьцәа роуп ԥхыз избо, сааҧыхаргьы урҭ уажәы-уажәы сылаԥш* ***ицашәоит****, сааигәара игылан ицәажәошәа рыбжьы* ***саҳауеит*** (Б.Шь.); *Аџеи дызмам, иқәрахь даннеилак, еиҳа-еиҳа игәы ԥшааua* ***далагоит*** (Аԥс.л.); *Ара ицоу збап ҳәа дынкылсызар, ҳәагәыжьла дԥах* ***дҧаҳәоуп*** *зғаб ссирк* (Аԥс.л.); *–Ибзиоуп, бара ишыбҳәо* ***сныкәоит****, –иҳәеит Қәаблыхә* (Аԥс.л.); *Азғаб агәлымџәах ззырҳәо лоуп, лыхцәы шьқьыруа асаара* ***ишьҭасуеит*** (Аԥс.л.).

Уажәтәи аамҭатә форма ҳхы ианаҳархәо ыќоуп иԥкым асинтаксистә аамҭатә ҭакы аҭаны. Усҟан уи иаанарԥшуеит азанаат ма аԥсабараҧы аҭыԥ змоу еилкаарак: *Зина* ***дсоит, дзахуеит****; Баҭал ашкол аҧы рџаҩыс* ***аус иуеит****; Азы иаанаго аԥша* ***иагоит*** (Ажәаԥҟа); *Анацәа ахәыцқәа* ***рааҙоит****; Агаҙа уиабжьар* ***дуағахоит*** (Ажәаԥҟа); *Азынра ашьҭахь аапынра* ***ааиуеит****; Ауаа иреицәоу даҳәа* ***чаԥаҩуп*** (Ажәаԥҟа); *Ажьра иара ахала* ***аҿадыруеит*** (Ажәаԥҟа); *Акрыздыруа* ***акричҳауеит*** (Ажәаԥҟа); *Саҳ ҳәа зоуҳәаз стәы ҳәа* ***уеиҳәоит*** (Ажәаԥҟа).

Аҟаҵарба иасхьоу инагҙоу (аорист) азҳәа апозициаҧы. Азҳәа апозициаҧы имаҷымкәа иаҳԥылоит аҟаҵарба иасхьоу инагҙоу асинтаксистә аамҭатә форма: *Амҩа* ***ҳнеицықәлеит****, хыхь-хыхь акәзаргьы* ***ҳаибадырит*** (Б.Шь.); *Ҳшынеицәажәоз-ааицәажәоз уи ахә ғьаш алтԥаџәарҭа* ***ҳнаџагылеит*** (Б.Шь.); ***Снаԥшит****,*

аха хыбра ҳәа акгьы ***сылапҵш иҵамшәеит*** (Б.Шь.); *Авараҿ ишьҭаз ахаҳә ду снықәтәан, сыкәша-мыкәша сылапҵш* ***нахызгеит*** (Б.Шь.); *Иҭеиспыҳә* ***неиҵәахит****, сара стәанаҵы дацәыпхашьазшәа уаҳагь* ***ицәырымгеит****, илабашьа* ***аакыдихит*** (Б.Шь.); *Аҩны дныҩналан ацәашьы* ***аиркит****, амцагьы ахы* ***неихәлеиҵеит****, саргьы даасыпхьан уахь* ***сныҩнеигалеит*** (Б.Шь.); *Зоурҟан* ***алаҷимҭит*** (Б.Шь.); *Даара* ***сҿеысшәеит****, аха* ***дсызмыртәеит*** (Б.Шь.); *Абар* ***иааргеит*** *алҩаҵә рхьыкәкәо абыстеи акәаци* (Б.Шь.); *Ауха лацәааихьшь* ***сзыҟамҵеит*** (Б.Шь.); *Абас еипҵш анасып* ***сгәыдҳалеит*** *саргьы* (Б.Шь.); *Сабгьы, сашьагьы, саргьы абџьар* ***шьҭаҳхит*** (Б.Шь.); *Нас аешьцәа Уахситҵ еигәырғьан ачара* ***изыруит****, жәра* ***изыруит*** (Б.Шь.).

Аорист ҳхы ианаҳархәо ыҟоуп иҟалаша асинтаксистә ҭакы аҭаны: *Шәымш аабзиахааит, сара* ***сцеит***!

Аҟаҵарба иасхьоу инагӡам аамҭатә форма азҳәа апозициаҷы. Иасхьоу инагӡам аамҭатә формаҷы аҟаҵарба иаанарҧшуеит ихрыкәшам, зынҵәамҭа арбам арҷиара: *Ага ирыпҟаз ашьха* ***дҵәыуон*** (Ажәаҧҟа); *Абнатә рбагь ааины аҩнатә рбагь* ***дәылнацон*** (Ажәаҧҟа); *Абзамыҟә* ***икеиҧсон****, аҟәыш* ***иҟәшәон*** (Ажәаҧҟа); *Абеиа данҕарха, арыцҳа* ***дигәалашәон*** (Ажәаҧҟа); *Абгахәычы акәтыжь уфарыма анырҳәа, ачча* ***иакуан*** (Ажәаҧҟа); *Аашьаҩ аигәышә аҧынҵала азы ахьшәашәара* ***гәеиҭон*** (Ажәаҧҟа); *Схәыцуа* ***схыҧшылон*** *игәааз амшын* (Т.Аџь.); *Сышьҭа ихыршәалаҵәҟьан* ***даауан*** (Т.Аџь.); *Шәартҵ шәеилаххаа ирашь ахыпша* ***шәканажьуан*** (Нартҵ С.); *Ауарбажә тәаны* ***ирыхәапшуан*** *акыраамтҵа* (Нартҵ С.); *Атҳаҳмада енагь Нартҵаа рабџьар* ***ирыцқьон*** (Нартҵ С.); *Лылапҵш дацәыӡаанӡа дгыланы* ***дизыпҵшуан****, иаргьы*

уажәы-уажә ***дхьаҧшуан*** (Нарҭ С.); *Уи* ***иҟаиӣон*** *иираны иҟоу асаби игара* (Нарҭ С.); *Уи шьахәла* ***еиликаауан*** *ҳара ҳар рхада Ҳаӥьы Кьарантыхәгьы* (Б.Шь.); *Аамҭа-аамҭала урҭ рхырҕәҕәарҭаҟәа* ***дрыҟәлон****, ар ҿыц рыӡхыӣра* ***даҧырхагахон*** (Б.Шь.); *Ар рҧыза* ***иҧиӣәон*** *аҿҳәара* (Б.Шь.); *Ибжьы мацара соуп зҳәо аӡәы анышә* ***дыӣанацалон,*** *илакҭа ҭахәлакуан* (Б.Шь.); *Аамысҭцәа рыхшара ааӡара анхацәа* ***иргон*** (Б.Шь.); *Амҿангьы уи ислырӣаз абызшәала* ***сцәажәон*** (Б.Шь.); *Уантәи амӡырха* ***даақәлон****, аӣлаҟәа днарыдгылан инапы* ***нарыкәиршон*** (Б.Шь.); *Аӡәы инапы наргӡаны дикьысыргьы* ***изычҳауамызт*** (Б.Шь., Ахь.).

Аҟаҭарба ииасхьоу еилкаам аамҭатә форма азҳәа апозициаҿы. Адинамикатә ҟаҭарба ииасхьоу еилкаам аамҭатә форма азҳәа аанарҧшуеит уи иашьҭанеиуа инагӡаны еилкаау арҿиара аазырҧшуа аҟаҭарба хада. Уи еиҳарак ииасхьоу инагӡоу аамҭатә формаҿы иаҳҧылоит: *Сывараҿ ишьҭаз ахаҳә ду* ***сныҟәтәан,*** *сыкәша-мыкәша сылаҧш нахызгеит* (Б.Шь.); *Аҿны аҧхьа Бирам ҳнапҟәа* ***ааҳирӡәӡәан****, астол еицарса лаҟә ҳнахатәеит* (Б.Шь.); *Анышә мардуан ала* ***ҳаҿхалан,*** *аҿны аҧхьа ҳаагылт* (Б.Шь.); *Лажәа ааҿбамтәкәа* ***сынҿыжәлан,*** *ирҕәҕәа амҿа сныҟәлеит* (Нарҭ С.).

Астатикатә ҟаҭарба ииасхьоу еилкаам аамҭатә формаҿы иара ахала азҳәа аанарҧшыр алшоит: *Иара дҭахәхәа* ***дыцәан****, арахь азҳара* ***даҿын*** (Нарҭ С.); *Сара саӣкьыс иара* ***деиҳан*** (Т.Аӥь.); *Сышьҭахьҟа ашьхаҟәа аҧҭа* ***рхачын*** (Т.Аӥь.); *Убри ахы исхагылаз еснагь адгьыл ахь* ***ихан*** (Т.Аӥь.); *Амаҟеи аҟамеи иара* ***ихатәын*** (Б.Шь.); *Ажәҿан даӣаҧшуа, инапҟәагьы уахь ирханы* ***дгылан*** (Б.Шь.); *Нарҭҟыҭ инхоз ауаа зегьы уи ауха ргәы рҭынчны*

ицәан (Нарҭ С.); *Иарґьа напы* ***иакын*** *аиха ӷар зхарсыз лабашьак* (Б.Шь.); *Иахьа цәгьаҙа* ***ишоуран*** (Б.Шь.).

Аҟаҵарба ииасхьоу иаԥынгылоу аамҭатә форма азҳәа апозициаҿы. Аҟаҵарба ииасхьоу иаԥынгылоу аамҭатә форма имаԥымкәа иаҳԥылоит азҳәа апозициаҿы. Уи иаанарԥшуеит даҽа рҽиарак иаԥынгыланы иҟало акрызхыҵуа арҽира: *Аҧш шьыбжьышьҭахьрахь* ***инеихьан****, аҽены ашоура цәгьа иҟаз маԥк аҟара* ***ихҽехьан*** (Б.Шь.); *…Қыцә-мыцәқәак рыда аҳаскьынӷәкьагьы узықәбаауамызт, амра цаҳә-цаҳә* ***иабылхьан****, аҙын иԥжәаны ианӷаауаз, апша ӷәыӷәы* ***иархәашахьан*** (Б.Шь.); *Адәахьы ишылашьцара илашьцахьан, аеӷәақәа кәал-кәаџьо ажәфан ӷамӷам* ***дырхиахьан****, иҭынчран* (Б.Шь.); *Аҙын ӷхқәа раан инеимда-ааимдо ажәала ишеисоз мацара егьараан иҟьаҟьаҙа* ***иаадыршахьан*** (Б.Шь.); *Егьараан ҳабацәа ирҳәоны* ***саҳахьан*** (Б.Шь.); *Абна бызшәа заа* ***иаҳирӷахьан*** (Б.Шь.); *Уи усҟан адагьы ҩынтә-хынтә* ***дызбахьан*** (Б.Шь.); *Аҽыбҕа иалаз* ***ԥысшәахьан****, егьараан Ашәтәылан аназарантәи ауахьад ԥӷәаны* ***иаасцахьан****, аибашьра аҟынгьы ашәақьымца ихатәалоз салсны егьарааны саҳәа тқәыцәаа ажәыларахь* ***снеихьан*** (Б.Шь.); *Аублаатәыла аусҷәа рзы* ***днеихьан*** *Лондон, Петербург* (Б.Шь.); *Аҩада иахьаауазгьы акырџьара ахьшьцәа рааԥҭрақәа* ***рбахьан****, акырџьарагьы агәгәаҳәа ӷҩа змам аԥсаса, ашьамаҟа* ***рԥылахьан****, дара ахьшьцәа рбыжьқәагьы рлымҳа* ***итасхьан****, аккаҳәа аӷәӷәабжьқәагьы* ***раҳахьан*** (В. Ам.); *Дара ахазарцәа рымшын аладахьтәи аҳәаақәа рнаҩс акырынтә ӷҩа змам арабцәеи аџьамкәеи рыр хыӷны* ***ижәылахьан****, игәы* ***кыдырххьан****, акырынтәгьы аԥсра дахыԥеит уҳәартә* ***дырхәахьан*** (В.Ам.); *Уи знапы иа-*

ныз иахәҭаз зегьы ***еиҧыркаахьан****, иатҭахыз зегьы уаҩ дзавамло* ***идырмазеихьан*** (В.Ам.); *Амаалықь макьана* ***дрымныҳәацызт****, аҳыпҵьа* ***дҳаарымхыцызт*** (В.Ам.); *Аҧсҳа асаби дахьгароу знызаҵәыкгьы* ***дымнеицызт*** (В.Ам.); *Ҟәбина ахаҳә цҳа ахьху данааиуаз аамҭазы аҵх агәы* ***еиҩнашахьан*** (Б.Шь., Ахь.); *Уара уиаанҳагьы угара* ***ҟаҳҵахьан*** (Б.Шь., Ахь.); *Уи аҧҳәыс 99-ҩык ауаа* ***лыхшахьан****, аха абысҟак гәамҵреи гәырҩеи* ***лымбацызт*** (Б.Шь., Ахь.); *Хатҭала дареи ҳареи* ***ҳаибамбацызт*** (Б.Шь.); *Хырпҭашьа змамыз Аублаатәыла аусҭәа рзы акырынтә Асултҭан* ***дитҭаахьан****, иара ишитҳахыз аусҭәа рҭыпҵ иқәҵаны* ***дхынҳәхьан*** (Б.Шь.); *Ҳаидтәала аахыс* ***игәастҭахьан****, иагьцьасшьахьан Заурҟан иара дызлахәыз, иблала иибаз ртәы ансеиҳәауаз игәалашәара тҭашәарак ақәмызт* (Б.Шь.); *Егьараан Ҟәбина ма Бзыпҵ дыҟепынгыланы лпацәа рыматҭаақәа* ***лызәзәахьан****,* ***илрышҳахьан*** (Нартҭ С.); *Уи аҧҳәыс 99-ҩык ауаа* ***лыхшаахьан*** (Нартҭ С.); *Усҟан Нартҭаа зегьы крыфа-крыжә* ***игылахьан*** (Нартҭ С.); *Уара уиаанҳагьы угара* ***ҟаҳҵахьан*** (Б.Шь., Ахь.).

Аҟатцарба ииасхьоу акрызхытцуа аамҭатә форма азҳәа апозициаҩы.

Ииасхьоу акрызхытцуа азҳәа апозициаҩы иаҳпылоит, иаанарпшуеит иҟалеижьҭеи акрызхытцуа арҿиара: *Кавказтәык абас ҳаҩны ашә дхыҵны данықала, ҳаиқәшәараны* ***еибаҳҳәахьеит*** *дареи сареи* (Б.Шь.); ***Улеихьоума*** *уара Аублаатәыла?* (Б.Шь.); *Арахьгьы даара* ***ҳаимдахьеит****, аха уи здыруа уда уаҩ* ***дсыҟәымшәацт*** (Б.Шь.); *Ҳаҕацәа рабашьра аан афырхаҵара дуқәагь* ***аадырпшхьеит*** (В.Ам.); *Уи адырра* ***илтҭахьеит****, уаха аҩныҟа днаргоит ҳәа иалҳәеит* (В. Ам.); *Дали Ҵабали*

ашьаҙа-гәаҙа тҵыркьасо ***утҵысхьеит***(Б.Шь.); *Уда хаҵа дыҟоу дыҟаму иацаахыс* ***иудырхьеит*** *ҳәа сыҟоуп* (Нарҭ С.); *Ахьҭа, аҵаа* ***сыҟәнакхьеит****, аха, мап, сазымгаҙеит, афыртҵынгьы* ***сыжәлахьеит****, аха сгылоуп, скамҳаҙеит* (Т.Аҧь.); *Ацәқәырпҳа дуқәа анхалаҙоз, Амшынгьы зны* ***сыххалахьеит*** (Т.Аҧь.); *Сара агәаҟра* ***сақәшәахьеит****, аха сыбҕа азмырхәеит* (Т.Аҧь.); *Зегь* ***анырҵахьеит*** *ашәҟәы* (Т.Аҧь.); *Адунеи уаароуп, егьаҩы* ***аҩнахкьеит*** (Ажәаԥҟа); *Адунеи* ***хызфаахьада!*** (Ажәаԥҟа); Иара акырынтә урҭ **дрыцхраахьеит**, акырынтә иара иҩгьы раҕацәа рҟнытә рхы **ԥхьаркхьеит** (В.Ам.); Избанзар **исаҳахьеит** урҭ рыҙбахәқәа, **иаҳахьеит** итәыла мраҭашәара-аҩадатәи аҳәаақәа рҩы ишакәым ацәырҵра **иалагахьеит** (В.Ам.).

Аҟаҵарба иҟалаша І-тәи аамҵатә форма азҳәа апозициаҿы

Аҟаҵарба иҟалаша І-тәи аамҵатә форма азҳәа апозициаҿы хымԥадатәи аҵакы амоуп, иаҳԥылоит имаҷымкәа: *Сашьцәа роуп, акы рҳәазаргьы* ***ирхаштҵып****, ахаҵара ахьыҟарҵо саргьы* ***срывагылазаап*** (Б.Шь., Ахь.); *Имахцәа снамҵасны* ***дааныскылап*** (Б.Шь., Ахь.); *Уалага, нас иулшалак* ***збап*** (Б.Шь., Ахь.*); Уи еиԥш иҟоу агара аҟаҵара сара* ***сҿазыскып*** (Б.Шь., Ахь.); *Изакәызеи, аарҩара ҳзыҟалама ҳәа ауаа* ***еизҵаалап*** (Б.Шь., Ахь.); *Закәызеи Аинар-жьи узҽу ҳәа илаусны* ***уркып*** (Б.Шь., Ахь.); *Аҩны иазааигәахо ианалага ҳан ҳашнеиуа* ***алалдырып*** *рҳәан Нартаа рашәа аацәырыргеит* (Б.Шь., Ахь.); *Уажәыҵәкьа ауаа дәықәсҵоит, икәадырны арахь* ***иузааргап*** (Б.Шь., Ахь.); *Уқәлацәа хәычқәа рнапы уқәыргыла, рхы уқәыргыла уҩны* ***уааргап*** (Б.Шь., Ахь.); *Уханы сцауа, ушьапаны саауа сыԥхамшьакәа* ***усҵәуалап****. Уи нахысгьы уԥьанатҭ* ***уаҩхап***

(Б.Шь., Ахь.); *Ҭыси ҳәыҳәи* ***ушәаӥьҳәаҽцәаха****п, рашәа уалаӣаны аҷҷаҳәа ухьӡ* ***рҳәалап*** (Б.Шь., Ахь.); *Амаалықь хәыҷы дганы* ***дышәнаҭып****, аӡыҧшьа* ***дӡаашәхып****, Лӡааныхаҽы* ***дыжәгап*** (В.Ам.).

Аҟаҭарба иҟалаша II-тәи аамҭатә форма азҳәа апозициаҽы

Иҟалаша II-тәи аамҭатә форма еиҳа имаҷны иаҳҧылоит азҳәа апозициаҽы: *Аҳы,* ***сылухәаҧшышт*** (Б.Шь., Ахь.); *Асӣәҟьа инҳажьыр,* ***ҧхашьарахашт*** (Б.Шь., Ахь.); *Адоуцәа хала ирушам, ара* ***еибашьрахашт*** (Б.Шь., Ахь.); *Адауқәа угәарҭар,* ***иҳәҳәашт, иҟаашт****, ашәи-ҧшьира* ***иалагашт*** (Аҧс.л.); *Сашьцәа аасҧымлар* ***ҟалашам*** (Б.Шь., Ахь.); *Саҭанеи-Гәашь лгәы* ***ҧнажәашт****, лхы* ***ҧнажәашт*** (Б.Шь., Ахь.); *Агара ҟасӣоит ҳәа ажьира уалагар, уахгьы-ҽынгьы хәажжаӡа* ***иакызаашт****, иҭыӣуа аҧсыҧ ари аҧшаҳәа* ***ианыслашт*** (Аҧс.л.); *Уантәи аҧсуа аҳцәа имҽаҧырго аполитика иабзоураны, маҷ-маҷ аманцәа ртәыла ахадараҽ игылоу зегь ақьырсианра* ***рыдыркылашт****, хәыҷы-хәыҷла уи ажәлар рылаӣәара* ***иалагашт****, ус-ус* ***иааишт*** *гәыннаа рҟнынӡагьы* (В.Ам.); *Шьҭа лажәрахьгьы* ***днықәлаӡашт****. Уи лдунеи анылҧсахлак, Барӥьиль иани уи вартәас дызмази лҭыҧ* ***рзеимакырахашт****, аха иара иан аиааира лымгар* ***лушам*** (В.Ам.).

Азҳәа апозициаҽы иаҳҧылоит асуффикс -**р** ала ишьақәгылоуаҟаҭарба ахьыҧшратә форма ацхыраагӡатә ҟаҭарба акәзаара ацны иҟалаша хымҧадатәи аҭакы аманы (усҟан ацхыраагӡатә ҟаҭарба ашьаҭа быжьшәоит, иаанхоит анҭәамҭа -**уп**: *сцар акәуп сцароуп*): *Уи агара гара* ***еиҧшымзароуп****, агәыдыҳәа иара ахала* ***иӣысуазароуп*** (Аҧс.л.); *Хазартәыла ду аҳакан иаҭәам уаҽы иудиба-*

ло ***уҟамлароуп*** (В.Ам.); *Уи агара аихартҭаа* ***иалхзароуп*** (Аҧс.л.); *Уанҙа амбатә бжьоуп, аҽыуардынқәа рыла* ***ицароуп*** (В.Ам.).

Аҟатцарба аинфиниттә форма азҳәа аарԥшраҿы. Азҳәа апозициаҿы игылоу аҟатцарба аинфиниттә форма азтцааратә ҳәоу аҿы ихьыԥшу аамҭа ацынхәрас ишьҭнахуеит абсолиуттә аамҭатә тцакы. Убри абзоурала уи азҳәа афункциа анагҙара алшо иҟалоит. Аха иара усгьы аҳәоу атцаки атцабырги рыбжьара ишьақәгылаҙом ашьақәыргәгәааратә тцакы, ара ишьақәгылоит азтцааратә еизыҟазаашьа: *Ианбаҟалахьоу Сатҭанеи-Гәашьа, сара бара ибҳәо смаҳауа?* (Б.Шь., Ахь.); *Асаби аҽы аҩәра дацаланы дахьнеиуа жәбома? Заҟаҿы ахацәа* ***хьзы ргазеи****? Заҟаҿ сабицәа* ***абыда инхазеи****? Заҟа ҿнатҭа* ***ҵеида инхазеи****? Заҟа ҳәса* ***еибацәахазеи****?* (Б.Шь., Ахь.); *Шәҿагәаҿасуа* ***ишәҳәашьоузеи****? Иаалырҟьаны* ***изсашәымҳәазеи****? Уаа,* ***иухьзузеи*** *жәларык ршәаиьхәаҿ? Уаа, шәгәы итҭоузеи,* ***шәахыҵуоу ҳаибашьуоу****?* (Б.Шь., Ахь.); *Ҳамҙырха атҭыԥ иқәызәзәаашәа изboит,* ***иҟалазеи****?* (Б.Шь., Ахь.); *Ибуазеи Иатҭыр,* ***бысныччома****?* (Б.Шь., Ахь.); ***Шәабаҟаз****, аҳәыҳәқәа, ара* ***шәысзаазгазеи****?* (Б.Шь., Ахь.); *Уа саҳәашьа, саҳәашьа,* ***сыԥсы баԥшәымахама****? Хьзыда-цәада Сасрыҟәа* ***дахьтазуа ббома****?* (Б.Шь., Ахь.); *Уаа, Зартытә мыжда, ашьана исурбаз* ***аныхшьасгьы иастахуазеи****?* (Б.Шь., Ахь.); *Уара Нартҭ Ситҭ-иԥа Хсаутҭ* ***уоума****?* (Б.Шь., Ахь.); *Сахьнеиуа сан* ***иласҳәарызеи****, сашьцәа рҿы сыбла* ***злацәырызгарызеи****?* (Б.Шь., Ахь.); *Уаҳа* ***хаҵашьас иудыруазеи****, Сасрыҟәа?* ***Иууазеи, узынхьуазеи****, Бзоу?* (Б.Шь., Ахь.); *Сан, сыда хаҵа* ***дыҟоума*** *адунеиаҿы?* (Б.Шь., Ахь.); ***Ишԥаҳаури*** *данымаагьы лассы?* (Т.Аҧь.); ***Ҳабаҟоу, ҳабантәааи****, ҳазҿузеи абра?*

(Т.Аҧь.); ***Сышҧаҡаз*** *иахьанӡа абартқәа чҳауа?* (Т.Аҧь.); ***Ҳашҧазныҡәо*** *ҳлахьынӷа, нас, ҳнап иаку?* (Т.Аҧь.); *Сыбла* ***шҧатқыбымх*** *бынтқасны?* (Т.Аҧь.); *Ас аҧынышқәа ртәыҩақәа хны?* ***Иабыкәу*** *сахьыкнарҳауа сара схы ларханы?* (Т.Аҧь.); *Уи аҧхьагьы ашьтахьгьы уа заҡантә* ***деибашьхьоузеи*** *заҡантәгьы заҡаҧьара* ***дырхәхьоузеи!*** (В.Ам.).

Абламбаратә ркьынаатә форма азҳәа апозициаҿы

Абламбаратә ркьынаатә форма арбагақәа -**заап**, -**заарын** обиектив модальтә ҵакы инаҧынҵаны иаадырҧшуеит асубиективтә модальтә ҵакгьы. Уи иамоуп ихьыҧшым аамҭатә ҵакы. Азҳәа апозициаҿы иаҳҧылоит: *Артқ ахьцаз даара* ***иманшәалахазаап*** (Б.Шь., Ахь.); *Иаргьы* ***дцозаарын*** *сара сыззаауаз Заурҟан Зоулак иахь* (Б.Шь., Ацын.); *Цутқак зқәынхоз* ***жәҩашьаҡазаарын*** (Б.Шь., Ахь.); *Сасрыҡәа ибла ихшәылазгьы иара уи* ***акәзаарын****, уи зыжәҩашәаҡьазгьы, ауарбажә иафоз уи аӡыс* ***акәзаарын*** (Б.Шь., Ахь.); *Аҩнқәа мратқашәара аҟнытәи мрагыларахь ихо* ***иалагазаарын*** (Б.Шь., Ахь.); *Анцәа ишиҳәара шәыҡазаап, шәмаӷурта, шәкәаскьа, шәырахә-шәышәахә зегь рыла* ***шәеибытқазаап****, анцәа иҧьшьоуп* (Аҧс.л.); *Ҳамаҳә уаҩы хазынак* ***иакәзаап*** (Аҧс.л.); *Шәынхашьа-шәынӷышьа* ***бзиазаап*** (Аҧс.л.); *Абри ахәыҷы уара уаҳәшьаҧа* ***иакәзаап*** (Аҧс.л.); *Лыҧсы* ***тқагәышьазаап*** *сыгәлымӷәах Фелдышь* (Б.Шь.); *Аҿӷыс дара анца аштқа итқагьежьуа, зынӡа аҿашьуа* ***иалагазаап****, аҳтқырҧарцәа уиазы иҳарҳәалак ҳарҳәалааит ҳәа аушьтра* ***ргәагьызаап*** (В.Ам.); *Ауаҩы мыжда имоу пату* ***изақәымӷозаап****, ахә*

ашьарагьы ***илымшозаап*** (Б.Шь.); *Иԥҳаыс аҳкәажә лакәзар, лыҷкәын Мансоу длыманы ныҟәара Францызтәылаҟа* ***дыҟазаарын*** (Б.Шь.); *Асултԥанԥҳаыс Шьаида лыхшараура аамтԥа* ***ааигәахахьазаап*** (Б.Шь.); *Абри аҳ имаӷуцәа рап хаӷак* ***дрылазаарын*** *ԥҳаыс матԥаала деилаҳәаны, дышхаӷоу уафы изымдырӡо* ***дыҟазаап****, убри иакәзаап аӷыхәтәанынӡа имааизгьы* (Аԥс.л.); *Уажәоуп иангәастԥа, иарма шьапы акыр* ***иӷишьуазаап*** (Б.Шь.); *Абри иԥсны акәыба итԥоу аҳ иԥа* ***иакәзаап*** (Аԥс.л.); *Иусуф иԥҳаиӷбы ԥа* ***длоузаап*** (В.Ам.); *Араҟагьы* ***сманшәаламхозаап****, – иҳәан Сасрыҟәа дхынҳәны ддәықәлеит* (Б.Шь., Ахь.).

Аҟатԥарба адтԥаратә ркьынаа азҳәа апозициаҿы

Аҟатԥарба адтԥаратә ркьынаа афиниттә форма амазам, аха уи ашьатԥ иалазам аинфиниттә форма ҳазтԥ аелементқәа, ишьақәгылоуп аҟатԥарба ашьатԥ цқьала, иамоуп инагӡаны еилкаау атԥакы, иара убас ихьыԥшым абсолиуттә иҟалаша асинтаксистә аамтԥа мапкратәи аформаҿы иацлоит асуффикс -**н**. Убартқәа ирыбзоураны азҳәа иара ахала аарԥшра алшоит: *О сыԥшалас са исызгәыку, аанҽасрада амҩа иқәу, Инумҩатәны Сыԥсны* ***ункыдгыл****, саҳәшьа хәыҷы* ***дгәыдкыл-дхыдкыл****, Башьазаӷә деибгоуп ҳәа* ***сызҳәа****, Ихәра шәартԥам, даауеит ҳәа* ***сызҳәа****. О сыԥшалас насгьы суҳәоит саб* ***ицәумӡан*** *сыштахазгьы* (Б.Шь.); *Ацәгьара уны аӷәы иахаӷа, , абзиара уны азы* ***иатԥ*** (Ажәаԥҟа); *Уаԥхьа икаҳауа* ***уихымыччан*** (Ажәаԥҟа); *Агәылаԥҳаыс улабжьошәа уҳәыс* ***дыбжьа*** (Ажәаԥҟа); *Цқьа иузымдыруа* ***дагьумырԥьан, дагьумырҽхәан*** (Ажәаԥҟа); *Азәы изы* ***иҟаӷа****, ухазы* ***иӷа***

(Ажәаԥҟа); *Умҳаԥ злам умҳәаҷә* ***алоумҷан*** (Ажәаԥҟа); ***Сумшьын****, сышьҭахьҟа* ***сдәықәҷа****, иудыруази ԥьара акы сухәар.*

Адҵаратә ҵакы арԥсыҿразы ахәҭаҷ -**ишь** анацло ыҟоуп: ***Бнеишь*** *бара, быԥҳа дырҿеишәа* ***баалыԥхьеишь*** (Аԥс.л.); - ***Уааишь,*** *нан, - лҳәан лыҷкәын дналыртәан акакала иалҳәеит* (Б.Шь., Ахь.); Ҳаихәызаа *дреиуамкәа дыҟам,* ***шәнеиԥылеишь*** (Б.Шь., Ахь).

Аҟаҵарба азоужьратә ркьынаатә форма азҳәа апозициаҿы

Аҟаҵарба азоужьратә ркьынаатә форма азҳәа апозициаҿы рацәак иҭбаааны ахархәара амам: *Абра иааины ҳара ҳсаркьа згаз дхаҷазар,* ***дыԥҳәысхааит****, дыԥҳәысзар* ***дхаҷахааит*** (Аԥс.л.); *«Нан, ааҙатәыс* ***усоуаа-ит****» ҳәагьы днеиқәныҳәеит* (Б.Шь., Ахь.); *Изжәуа рылԥха* ***уоуааит****, изымжәуа рырахә* ***уоуааит*** (Б.Шь., Ахь.); *Абри сажәа* ***бдыруазааит****, Уаҳа гәхашҭрагь* ***ақәымзааит****. Уааҧзагь быми* ***бзиахааит*** (Б.Шь., Ахь.); *Уаха зынасыԥ ҳшо ачкәын убас лахьынҷас* ***имазааит****... Иҟалалак ҟалаа-ит* (Б.Шь.).

Аҟаҵарба азоужьратә ркьынаатә форма ахархәара анамоу ыҟоуп алабжьаразы: *Уахь уахьцо машәырк* ***умы-хьааит****.*

Ахархәара амоуп иара убас ашәи-ԥшьиразы: *Ҽааны* ***умнеиааит****!; Ҽашәа* ***умоуааит****!; Афаха ажәха* ***умоуаа-ит****! Абгақәа* ***урыхәхааит****! Аԥсны ҽааҳәыра* ***умоуааит****! Иагьаҽы ирызхымгакәа иԥсхьеит, рыԥсаҭа* ***бзиахааит*** (Б.Шь., Ахь.); *Уаргьы ушҭадырхо* ***удыруазааит****!* (Б.Шь., Ахь.); Диааит*, ахәыҷы дырбааит ахәыҷы!* (Б.Шь., Ахь.).

Аҟаҵарба азоужьратә форма ҳхы иаҳархәоит адныҳәаларақәа, ашәиԥшьирақәа раан: *Ҽаанбзиала* ***шәнеиааит****! Агәабзиара* ***шәыгымзааит****!; Ашықәс ҷыц агәыргьара* ***шәзааанагааит****!; – Уԥьабаа ада ари наахысгьы анцәа хашәала* ***уимҭааит****, – иҳәан анхаҩы аҩыстаа дишәиит* (Аԥс.л.); *Шәжьицәа заманақәаны шәсымоуп, анцәа* ***шәсыгимырхааит*** (Аԥс.л.); *Аait инҵәара* ***ҟалаait****, ари еитах дысзаама!* (Аԥс.л.); *Убри аԥсангьери ажәҩанахь иаха иршәны изышьҭуа убри аиааира* ***имазааит****, амалгьы* ***имазааит*** (Аԥс.л.); *Ныркә акыҙгы иаҷоу са* ***исымазааит****, – иҳәеит аҩстаа. Ибзиоуп,* ***иумазааит****, – иҳәеит анхаҩы* (Аԥс.л.); *Урҭ ирыцыз аҿцыс жәла ссиргьы ихьҙала* ***ираазааит****, ԁеыжәлартә даныҩеидаслак, иара ада даҿа ҿык* ***ԁеыжәрымцаait*** (В.Ам.); *Уара уда урҭ рыԥсы ҷызхуа тынха* ***дырмоуааит*** (Б.Шь., Ахь.); *Адау ихы инаркны ишьапы аҟнынза аца* ***иагәылашәааait*** (Б.Шь., Ахь.); *Абарҭ зегьы адунеи* ***иахьҙааит****, урҭ аҙәаҙәала милатк милатк* ***рхылцаait*** (Б.Шь., Ахь.); *Абарҭ исхылцыз сара исызныкәгом усгьы, зегьы рхы ахьынахо* ***ицааит****, бызшәалагьы еибамкуа* ***иҟалаait*** (Б.Шь., Ахь.); *Узқәымгәыгуа агәыргьара ду уаԥхьаҟа анцәа* ***иуԥигалаait*** (В.Ам.); *Рамзытҭ ишьтахькагьы ԥьара ак* ***ҟамлазааит*** *ҳәагьы иаагәхьаагеит* (В.Ам.).

Агәаԥхаратә ркьынаатә форма азҳәа апозициаҩы

Агәаԥхаратә формагьы афиниттә форма амаҙам, аха аинфиниттә шьаҭагьы амаҙам, аинфиниттә форма ҳазҵо аффиксқәа уи ашьаҭа иалаҙам. Иамоуп ихьыԥшым абсолиуттә аамҭатә цакы, абарҵқәа ирыбзоу-

раны уи азҳәа аарԥшра алшоит*: Акрыздыруа* ***дагьуанда, дагьуаҕанда*** (Ажәаԥҟа); *Амшцәгьа шыбзиахарыз ауаҩыцәгьа* ***дыбзиахонда*** (Ажәаԥҟа); *Сҩара зымбаз сажәрагьы* ***имбанда*** (Ажәаԥҟа); *Уӷагьы сыӷагьы зӷызгара* ***дсыманда*** (Ажәаԥҟа); *Аԥхьа иуӡбо уара* ***иуманда****, ашьтахь иуӡбо сара* ***исыманда*** *(*Ажәаԥҟа); *Ҳаи, аԥсра* ***соундаз****, иҟасцазеи иҳәан арԥ дылҷеыжәԥеит* (Б.Шь., Ахь.).

Архьыԥшратә ркьынаатә форма азҳәа апозициаҿы

Аусҳәартҭа аҟнынӡа ***снабжьысрын****, аизараҿы излацәажәогьы* ***еилыскаарын****; Сара сакәзар иҟасцара* ***здыррын****; Сара сцьазшьаз уара Аҷаԥа Цьамхәыхә дубар, егьа* ***дцьоушьарын*** (Аԥс.л.); *Цлакашәараамрааныҩхалалак,* ***сгылаларын****, сҷеилаҳәаны, ԥшак аасҿарсны шьыбжьхьа* ***сфалаларын****, шьыбжьышьтахь – уаххьа, нас* ***сышьҭалалаларын*** (Б.Шь.); *Агәыларанӡа* ***снеирын****,* ***ирыдысныҳәаларын*** *Ашықәс ҿыц; Зны дышиашоу аҩны* ***ддәылцларын****, зны арымӡаа тәазшәа ак* ***нареиҳәаларын*** (Б.Шь.); *Ақытҭа сынрылалон сҟьрааныцьуа, аӡәы амҿы* ***изԥысҟаларын****, егьи ирахә рхәы* ***изаазгаларын****, иборақәа* ***срыцқьаларын,*** *ҟарышьқәак* ***аасымцарԥсаларын****, акрысҿаҵаны уца ҳәа насазҳәозгьы* ***дубарын*** (Б.Шь.); *Уи уаҩ ихаштуа акы акәзар, иахьанӡа сыхшыҩ хәарҿ* ***иазынкыларымызт*** (Б.Шь.); *Асцәкьа* ***ҟаларымызт****, ԥьара зеилибамкаарак ҟалеит акәымзар* (Б.Шь.); *Убысҟак аҩнқәа еизааигәан игылан иахьатәи ҳақалақьқәа* ***угәаладыршәарын*** (В.Ам.); *Уажәы асеиԥш игәышьтыхгоу ажәабжь ашьха кацәарақәа ирхыцны арахь амҩа иаанықәу, уаҩы ишимбац иԥьахәха ицәалашәарақәа* ***ишԥамырҿыхарыз*** (В.Ам.);

Усҟантәи аамҭазы апатреҭ ҭыхра захьӡу адунеи иаздыруамызт акәымзар, абарҭ ауаа раҳҭынра ду агәҭаны рысаби дрыгәҭылак аҽӣыси дареи аныҳәаҽ дрықәныҳәо иахьгылаз асахьа ҭыхызҭгьы, иахьа заҟа иҵьашьаны ***иахәаҧшларызи****! (В.Ам.); Ллымҳарыҽқәеи, лмацәазқәеи, лыхәдахаӣа еимхәыцқәеи рымацара уаҽ ихлахаӣ* ***дыргьежьрын*** (В.Ам.); *Бирам изааигаз аҭаҭын ихы* ***адырҧсыланы*** *аххра даҽын. Ус акәын есқьынгьы: ацигара иаманшәалахартә* ***ирыгәӡаларын****, нас ҕәыцәмаҟьала амра ицәӣаны* ***ирҽаларын****, иара инапала акәын ҳәа аӡә иихxуаз игәаҧхомызт* (Б.Шь.).

Еилоу азҳәа

Еилоу азҳәа шьақәгылоуп ажәартә ҭакы хада аазырҧшуа ахәҭеи ацхыраатә ҟаҭарбеи рыла. Ацхыраатә ҟаҭарба иаанарҧшуеит асинтаксистә категориақәа: амодальтә, аамҭатә, ахаҽытә.

Еилоу азҳәа шоит ҽбаны: еилоу аҟаҭарбатә зҳәеи, еилоу ахьӡтә зҳәеи.

Еилоу аҟаҭарбатә зҳәа шьақәгылоуп аҟаҭарбатә хәҭеи ацхыраатә ҟаҭарбеи рыла, еилоу ахьӡтә зҳәа шьақәгылоуп ахьӡтә хәҭеи ацхыраатә ҟаҭарбеи рыла.

Еилоу аҟаҭарбатә зҳәа

Еилоу аҟаҭарбатә зҳәа аҟаҭарба хәҭаҽы иаҳҧылоит амасдар, ахьыҧшратә, ахьыҧшратә-зкратә, азааигәаратә ркьынаатә формақәа, арлахәыратә формақәа уб. иҭ. Ацхыраагӡатә хәҭаҽы иаҳҧылоит ацхыраагӡатә ҟаҭарбақәа *аҟазаара, амазаара, алагара, акәзаара*; ац-

хыраагҙатә ҟатцарбақәа рпозициаҿы иаҳпылоит иара убас аҟатцарбақәа *ақәкра, аҽазкра, атҵаххара, аҿызаара, агәаҧхара…*

Амасдари ацхыраагҙатә ҟатцарбеи рыла ишьақәгылоу еилоу аҟатцарбатә зҳәа

Амасдар иацны иаҳпылоит ацхыраагҙатә ҟатцарбақәа: *алагара, алгара, ақәкра, аҿызаара*, насгьы ацхыраагҙатә ҟатцарбақәа рфункциа назыгҙо егьырҭ аҟатцарбақәагьы: *алшара–алымшара, агәаҧхара–агәамҧхара, аҽазкра–аҽазыҟаҷара, аҧшьгара–ақәкра.*

Амасдари ацхыраагҙатә ҟатцарба алагареи рыла ишьақәгылоу еилоу аҟатцарбатә зҳәа

Амасдар ара арҿиара хада аанарҧшуеит, ацхыраагҙатә ҟатцарба иаанарҧшуеит асинтаксистә категориақәа: амодальтә, аамҭатә, ахаҿытә. Иара убас амасдар арҿиара алагамҭа, иаҳпылоит еиҳарак ииасхьоу инагҙоу аамҭатә формаҿы. Уи еиҳарак амасдар иашьҭанеиуеит, аха ианаҧынгылоугьы ыҟоуп.

Нарҭаа аишьцәа латәан ***акрыфара иалагеит*** (Аҧс.л.); *Сасрыҟәеи иареи* ***аиқәпара иалагеит*** (Б.Шь.,Ахь.); *Убри аамҭа инаркны* ***иалагеит ауаатәыҩса рира*** (Б.Шь., Ахь.); *Ашәа хаа* ***аҳәара иналагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Агара ахала* ***аҷысра иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Алеи-ҧси рыбжьара рҽаадырхиан Сасрыҟәа* ***иабашьра иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Адәқьанхьшьцәа рышәқәа лыҷарҟаца иаркны рхы ахьынахо иқәҷны* ***ацара иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Аҧьықәреи*

еимҭаыцә ***агара иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Анхаҩ рыцҳа иҵкәын дызлеишьышаз иаҳәызба* ***ахра далагеит*** (Аҧс.л.); *Аб ацә ҳшьып аниҳәа ахәыҵы акьажыҳәа* ***аҷәуара далагеит*** (Аҧс.л.); *Урҭгьы хазы ицан* ***анхара иалагеит*** (Аҧс.л.); *Сасрыҟәа иаҳәа тҷәыцәаа даақәгьежьын агәылшьапи иареи* ***аиқәпҳара иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Уара уаҳәа кьачала сыхәда* ***ахҷәара уаламган*** (Б.Шь., Ахь.); Шәара ишәылшоит абарҭ рахцара (Б.Шь.).

Амасдари ацхыраагҙатә ҟатцарба аҿызаареи рыла ишьақәгылоу еилоу аҟатцарбатә зҳәа

Ацхыраагҙатә ҟатцарба **аҿызаара** амасдар арҿиара алагамҭеи алгамҭеи амырбакәа иаанарҧшуеит. Уи иамоуп астатикатә форма, иаҳҧылоит уажәтәи, ииасхьоу еилкаам аамҭатә формақәа рҿы: *Аҳәызба* ***ахра даҿуп*** *ашьашәыр аҿы дтәаны* (Аҧс.л.); *Ақәаҧсата* ***аура иаҿын*** (Б.Шь., Ахь.); *Ашәаҧыцьаҧ зегьы еилажьуп, амца рыцроуп,* ***абылра иаҿуп*** (Б.Шь., Ахь.); *Иашьцәа ашьха цәҳәырак иқәнакын, аҷаа цәгьа рысын* ***аҧсра иаҿын*** (Б.Шь., Ахь.); *Иара дҭахәхәа дыцәан, арахь* ***азҳара даҿын*** (Б.Шь., Ахь.); *Заурҟан макьана* ***алеи-ҩеира даҿын*** (Б.Шь., Ахь.); *Кыраамҭа акыр-кырҳәа* ***аччара иаҿын*** *Нартаа* (Б.Шь., Ахь.); *Сасрыҟәа тәамҩахә имамкәа* ***аныҟәара даҿуп****, аха иарбанзаалак шәарахк ахабар ибом* (Б.Шь., Ахь.); *Арахә* ***агәарлара иаҿуп*** (Б.Шь., Ахь.).

Амасдари ацхыраагҙатә ҟатцарба аҟәыцреи

Ацхыраагҙатә ҟатцарба иаанарҧшуеит амасдар арҿиара анцәамҭа. Иаҳҧылоит еиҳарак аорист аформаҿы:

Ныгәгьы дгәырҕьаӣәа даагылан, иҽырпын даҟәыӣит арҳәара (Б.Шь.); *Ахәыҷы иан даниба,* ***даҟәыӣит аӣәуара*** (Аӣс.л.); *Ахәыҷы игәамбзиара иахҟьаны ашколахь* ***аныҟәара даҟәыӣит****; Асы* ***алеира иаҟәыӣит****; Лабгьы* ***аҕьра даҟәыӣит****; Ҳаазқәылаз ауаа* ***анхара иаҟәыӣит****.*

Асинтаксистә амодальтә, аамҭатә, ахаҽытә ҭакқәа рыдагьы ацхыраагӡатә ҟаҭарба афункциа назыгӡо егьырҭ аҟаҭарбақәа иаадырӣшуеит еиуеиӣшым асубиективтә цәаныррақәа.

Ахәыҷы иахьа ашколахь ***ацара игәамӣхеит****; Ахәыҷы иан данимба* ***аӣәуара, аҽшьра иақәикит****; Абар, амра* ***аҭашәара аҽазнакит****; Ар* ***аибашьра рҽазыҟарӣон****; Нарҭаа Сасрыҟәа рыӣсы шеиқәирхаз* ***арӡара рҭахымызт*** (Б.Шь., Ахь); *Нарҭааи дареи* ***аибашьра иақәыркит*** (Б.Шь., Ахь.); *Даргьы леин убра* ***анхара ҟарӣеит, анӣыра ҟарӣеит*** (Аӣс.л.); *Саб Ҳамырза* ***адгьыл қәаарыхра нап аиркит*** (Б.Шь.); *Уи аӣҳәыс 99-ҩык ауаа лыхшахьан, аха* ***абысҟак гәамӣра лымбацызт*** (Б.Шь., Ахь).

Аҟаҭарба ахьӣшратә формеи ацхыраагӡатә ҟаҭарбеи: *Убри зыӡбахә рҳәо аҳәынҭқар иӣҳа* ***дсымгар зуам****!* (Аӣс.л.); *Аӣан ус ҟазшьас ирыман, ихьчозаргьы зегьы* ***еицыхьчозар акәын****, аус руазаргьы, зегьы* ***еицыруазар акәын*** (Б.Шь., Ахь.); *Ибыз* ***ҭимхыр ҟамлеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Уахь шәызгаргьы* ***шәҭахар ҟалоит*** (Б.Шь., Ахь.); *Иаҳәшьа еиҳабгьы дхәыҷын, аха иара дахьгараз* ***длырӣыслартә дыҟан*** (Аӣс.л.); *Уигьы иӣҳәыс* ***лҳәатәы хеимӣар ҟамлеит*** (Аӣс.л.); *Абас аҭаҳмада хшыҩла* ***иҷкәынцәа дныҟәыргартә иҟаиӣеит*** (Аӣс.л.); *Уҩызцәа урцрыӣны* ***уаауазар акәхап*** (Б.Шь., Ахь.); *Аҩысҭаа анҭ акыӡҕы иаҽаз арахә дуқәа* ***игар иҭаххеит*** (Аӣс.л.); *Шьыбжьон ҳәа* ***рыӣсы ршьозар*** *акәхарын* (Б.Шь., Ахь.); *Иҷкәын*

аиҳабы ***ԥҳәыс дааигартә*** *дҟалеит* (Аԥс.л.); *Ԥшькаҿ-иԥа Манча хаӷа иибаз* ***дикыр акәын****, иикыз* ***дишьыр акәын*** (Аԥс.жәл.рп.).

Ахьԥшратә-зкратә формеи ацхыраагӡатә ҟатцарбақәеи

Аҟатцарба ахьԥшратә-зкратә аркьынаатә форма иацны иаҳԥылоит цхыраагӡатә ҟатцарбақәаны **аҭахра, аӡбара, ақәкра**.

Урҭ иаадырԥшуеит асинтаксистә категориақәа рыдагьы асубиективтә цәаныррақәа – ауаҩы иҟаитцар ииҭаху, иҩыззикуа уҳәа уб.итц. *Амца* ***иацәцарц атҵахуп*** *(амаҵ)* (Б.Шь., Ахь.); *Диааит, ахәыҷы дырбашт, уанӡа* ***исырӡарц сҵахым*** (Б.Шь., Ахь.); *Аҳәынтқар еиҳәеит абригь-абригь ауаҩ уԥха* ***дигарц итҵахуп*** *ҳәа* (Аԥс.л.); *Мамышь аӷан раҳәшьа* ***дигарц иӡбеит*** (Б.Шь., Ахь); *Ари еиԥш абзиара рзыӡуз ԥьара акы* ***иртҵарц иақәыркит*** (Б.Шь., Ахь.); *Усҟан Нартҵаа иааԥсаха иҟаз* ***рыԥсы ааитҵаркырц иақәыркит*** (Б.Шь., Ахь.); *Ԥҳәыс* ***дизырҳәарц ртҵахын*** (Б.Шь., Ахь.); *Сымҩа ақьыра* ***сыртҵарц сҵахуп*** (Аԥс.л.); *Рхәы аҟаӷара* ***сҿазыскырц сҵахуп*** (Б.Шь., Ахь.); *Аинар-жьи, сара даҿеакгьы* ***уасҳәарц сҵахуп*** (Б.Шь., Ахь.); *Сан, сҿы абаҟоу, уажәшьҭа* ***сҿыжәларц сҵахуп*** (Б.Шь., Ахь.).

Архьыԥшратә формеи ацхыраагӡатә ҟатцарбеи: *Бзоу сақәтәаны снеиуазар* ***исылымшарыз*** *иҟазеи?* (Б.Шь.).

Амҳаԥьыр ԥыӷәӷа-ԥыӷәӷәаны атәыла иахьабалак ***иахьырыгӡарц иақәыркит*** (Б.Шь.); *Саб* ***иӡбеит*** *Сҵампылынӡа* ***дцарц*** (Б.Шь.); *Усҟан* ***иатҵаххеит*** *амрагылара* ***даннаҟьарц*** (Б.Шь., Ахь.); *Усҟан* ***иатҵаххеит*** *ҩаԥхьа ажәҩан ахь* ***дагарц, ажәҩан иаӷәара данҟьаны дашьырц***

(Б.Шь., Ахь.); *Нас иаалаган абгахәыҷы ацәа* ***ахырхырц рызбеит*** (Б.Шь., Ахь.).

Арлахәыратә формақәеи ацхыраагзатә ҟатцарбақәеи рыла ишьақәгылоу аҟатцарбатә зхәа

Арлахәыратә формақәа ирыцны иаҳпылоит ацхыраагзатә ҟатцарбақәа **алагара, аҟазаара, аҟалара**.

Арлахәыратә формақәа ара иаадырпшуеит азхәа ажәартә цакы хада, ацхыраагзатә ҟатцарбақәа – асинтаксистә категориақәа. Ара асинтаксистә хаҷытә категориа арбоуп арлахәыратә формаҷгьы ацхыраагзатә ҟатцарбаҷгьы.

Нартцаа аазқәылаз есыуаха бжьба-бжьба ҷы ***рцәызуа иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Шьамханынза анышә* ***ицало иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Иашьцәа* ***дрыдрымкыло иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Ауахьад шәан ацҳа* ***иқәымло иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Сасрыҟәа адауцәа* ***драбашьуа далагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Аҵаагьы иаҳа-иаҳа* ***иаргьеиҩуа иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Ҷлоу аҳапы итыҵыз арҩаш ауац* ***аанаго иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Аҵеи дызмам иқәрахь даннеилак иаҳаа-иаҳа игәы* ***цшаауа далагоит*** (Апс.л.); *Цытрак ашытахь имаҳәгьы инҳагьы* ***дыгәцарарымкәа иалагеит*** (Апс.л.); *Сасрыҟәа иашьцәа* ***дрыдрымкыло иалагеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Ҳаи, Сасрыҟәа цәгьарак* ***уақәымшәакәа уҟам*** (Б.Шь., Ахь.); *Ҳаихәызаа* ***дреиуамкәа дыҟам****, шәнеиҵылеишь!* (Б.Шь., Ахь.); *Ахныҟәгартца* ***ҳамамкәа ҳаҟоуп*** (Апс.л.); *Ишыббо еицш, аҧхзы* ***саганы сыҟоуп*** (Апс.л.); *Ари даҩыстцаазар ҳәа* ***дицәшәаны дыҟоуп*** (Апс.л.); *Аҳ, уанаҵьалбеит, иахьак* ***иуқәшәацәгьаны уҟоуп*** (Апс.л.); *Азҵаб лыҩны ааигәара* ***инеины иҟазаап*** (Апс.л.); *Арабцәа Хазартәыла иахьа-*

башьуаз иабзоураны Византиа урҭ рганахь уажәазы маҷк еиҳа ***аҧсеивгарҭа амашәа иҟан*** (В.Ам.); *Урҭ гәырҙшашәарҙ иаразнак рыҽҧхьаркит,* ***агәҷыҷь иагозшәа, ишыҧшыз икарахазшәа*** (В.Ам.); *Аринахысгьы аибашьра акәымкәа гәеизыразла аицынхарахь* ***ирыҧхьазшәа аарбеит*** (В.Ам.); *Раҧхьа-раҧхьақәа* ***дыбнакәшәа дыҟан****, аха нас ланду Барсбиҭ-ҳаным леиҧшҿаҟьа ланхәа бзиа дылбо далагеит* (В.Ам.); *Иаҳәашьцәа руаҙәк еиҳа игәы* ***лызҭынчшәа дыҟоуп*** (В.Ам.); *Уи аамҭаз Ҳамидгьы уи дааивагылеит игәалаҟазаара зеиҧшроу дырны* ***дицхраарц иҭахызшәа****; Саида зназы дааигәырҷьеит аҭаҳмада илеиҳәаз ажәа, аха нас деиқәырпшьыхаа акы* ***деиқәнаҳәалазшәа дааҟалеит*** (И.П.); *Урҭ* ***ирымбаҙошәа ҟарҿоит*** (А.Б.); *Анышәынтрақәа ирывсны рҽанынарха, Иаса* ***даатҵгылашәа иуит*** (Алашара).

Азааигәаратә ркьынаатә формеи ацхыраагҙатә ҟаҵарбеи

Азааигәаратә ркьынаатә форма иара ахала азҳәа азаарҧшуам, ацхыраагҙатә ҟаҵарба ацымкәа. Абас ишьақәгылоу еилоу аҟаҵарбатә зҳәаҽы азааигәаратә форма иаанарҧшуеит арҽиара хада, насгьы асубиективтә модальтә ҵакы. Асубиективтә модальтә ҵакала иаарҧшхоит ажәаҳәаѡ аҳәоу аҵаки аҵабырги реизыҟазаашьа цқьа инагҙаны ишизымдыруа. Ацхыраагҙатә ҟаҵарба иаанарҧшуеит амодальтә, аамҭатә, асинтаксистә ҵакқәа.

Арабцәа Хазартәыла иахьабашьуаз иабзоураны Византиа урҭ рганахь уажәада маҷк ***еиҳа аҧсеивгара амашәа иҟан*** (В.Ам.); *Урҭ гәырыҙ-шашәыҙ иаразнак рыҽҧхьаркит,*

агәҷыҕь иагазшәа, ***ишыԥшыз икарахазшәа*** (В.Ам.); *Аринахысгьы* ***аибашьра акәымкәа****, гәеизыразла аицынхарахь ирыԥхьаҙазшәа аарбеит* (В.Ам.); *Раԥхьа* ***дыбнеикәшәа дыҟан****, аха нас ланду Барбит-ҳаным леиԥшцәкьа ланхәа бзиа дылбо даақалеит* (В.Ам.); *Иаҳәашьцәа руаҙәк иаҳа* ***игәылызԥынчхазшәа дыҟоуп*** (В.Ам.); *Уи аамҭаз Ҳамидгьы уи дааивагылеит игәалақазаара зеиԥшроу дырны* ***дицхраарц иҭахызшәа*** (В.Ам.); *Саида зназы дааигәырҕьеит аҭаҳмада илеиҳәаз, аха нас деиқәырпшьыхаа акы* ***деиқәнаҳәалазшәа даақалеит*** (В.Ам.); *Урҭ* ***ирымбазшәа ҟарҵеит*** (А.Гогәуа); *Анышәынтрахь ирывсны рҷанынарха Ираса* ***даатҵылашәа иуит*** (Алашара); *Урҭ рыччабжь уажәы* ***иаҳауашәа игәы иабоит*** *Сасрыҟәа* (Б.Шь. Ахь.).

Еилоу ахьыҙтә зҳәа

Еилоу ахьыҙтә зҳәа шьақәгылоуп ахьыҙтә хәҭеи ацхыраагҙатә ҟаҵарбақәеи рыла. Ахьыҙтә хәҭа иаанарԥшуеит азҳәа ажәартә ҵакы хада, ацхыраагҙатә ҟаҵарба – асинтаксистә категориақәа. Еилоу ахьыҙтә ҳәоу ахьыҙтә хәҭаҷы иаҳԥылоит ахьыҙҟатә формақәа, аҟазшьарба, ахьыҙцынхәра, аԥхьаҙара хьҙы уб.иҵ. Цхыраагҙатә ҟаҵарбақәаны урҭ ирыцлоит **аҟазаара, акәзаара, амазара, аҟалара, аҟаҵара**. Ара асинтаксистә категориақәа ацхыраагҙатә ҟаҵарба аҟны мацара иаарԥшуп.

Ахьҙ аиагаратә формеи ацхыраагҙатә ҟаҵарбеи: *Абартҭ аԥсыҙкцәа* ***хылаԥшҩыс дрыман*** *аҳәынтқар иҧа* (Аԥс.л.); *Аҭакәажә амреи амзеи реиԥш дкаҳхо арԥыс данылба,* ***ԥьашьахәыс иҟалҵеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Ахәыҷы*

иарбанзаалакгьы акгьы ***хьаас иҟаимӣеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Ашьҭахь даҽаӡәы* ***ҧҳәысс дааигеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Сара абри ақалақь иаланхо зегьы* ***гәрагас срымоуп*** (Аҧс.л.); *Уара уқәра маҷуп, аха* ***еицырдыруа хаӣаны уҟалеит*** (Б.Шь., Ахь.); *Нарҭаа рҭаца Зылҳа лцара зназы уиаҟара* ***хьаас ирымкит****, аха данцаӡа* ***хьымӡҕыс ирыҧхьаӡеит*** (Аҧс.л.); *Ианду* ***ахаӣамҧҳәыс еиҽамс ззырҳәо*** *Барсбиҭҳаным лоуп* (В.Ам.); *Уи аҧҳәыс аҳҭынраҽы* ***маӣуҩыс дҟарӣеит*** (Аҧс.л.); *Ақыҭарахь шәкылыргар,* ***хәмаргас шәҟарӣап*** (Б.Шь.); *Кадыр ижәқәа руакы* ***ӡатәс иман*** (Аҧс.л.); *Аӣыхәтәаны даагылт хьӡык аҽы, уи Сасрыҟәа акәын* (Б.Шь., Ахь.); *Нарҭқыҭ инхоз ауаа зегьы уи ауха ргәы рҭынчны ицәан. Ҩыцьа ауаа лацәеихьшь ҟарӣомызт, урҭ Саҭанеи-Гәашьеи Аинар-жьии ракәын* (Б.Шь., Ахь.).

Ахьӡи ацхыраагӡатә ҟаҭарба **акәзаареи**: *Иара уаҩ гәаҟк, уаҩ ҕарк иакәын* (Аҧ.л.); *Санду ҧҳәыс шәпа-шәпакы лакәын* (Б.Шь.); *Сан Саҭанеи-Гәашьа лакәын* (Б.Шь.., Ахь.); *Нхаҩ ҕарк иакәын Қәаса* (Аҧс.л.); *Аҳ иҧҳа* ***сирӡак лакәын*** (Аҧс.л.); ***Уи акәын*** *Сасрыҟәа гәыршшагас имаз* (Аҧс.л.); *Аӡҕаб* ***гәлымӣәахк лакәын*** (Аҧс.л.); *Анцәа ишиҳәара* ***дыбзиахәха дыҟоуп*** (Аҧс.л.); *Лыгажәыки ҭакәажәыки ыҟан,* ***хҩык аҧацәа рыман*** (Аҧс.л.); *Агәыбжьанытә* ***уаҩ аашьак иакәын****, аиҳабы* ***ҷкәына еиламгылак иакәын*** (Аҧс.л.); *Уи* ***ҭаҳмада кьаҽк, еихасыҟәк иакәын*** (И.П.); *Соҟар Андарбуа макьана иуаҩыбжарагьы дымнеицызт,* ***уаҩы лахҽыхк иакәын*** (И.П.).

Еилоу азҳәа шьақәгылазар ҟалоит ацынгылеи ацхыраагӡатә ҟаҭарбеи рыла: *Иубап ҭаацәаракгьы зҳәатәы еиқәымшәо, еиқәгәамӣуа, ари аҭаацәара* ***ус иҟамызт***

(И.П.); *Алхаз изырҳәаз аҽхәаҧхьыӡ дааигәырҕьан длахҽыхӡа даак̄алеит* (И.П.); *Арахь сара аҽакала сык̄ан* (И.П.); *Иӡамҩа иадкылаз ичабра к̄аҧшьӡа ик̄алахьан* (И.П.).

Атрибутивтә жәеидҳәала еилоу ахьӡтә зҳәа апозициаҽы ианаҳҧыло ык̄оуп: *Аҧсны иааӡаз Абаҭаа* ***дхаӣа ҕьеҩын*** *иаамҭала* (И.К.); *Урҭқәа зегьы башоуп, уи* ***дуаҩ қьиоуп*** (Аҧс.л.); *Ажәлар рзы* ***иаамҭа цәгьан*** (Аҧс.л.).

Азырха

Азырха азҳәа хаҽыла, хыҧхьаӡарала, классла хадара азҭо, аҳәоу ашьаҭа иахәҭаку, азҳәаҽы обиект хаҽытә ҧынгылала иарбоу ихадоу ҳәоу хәҭоуп. Азҳәаҽы арбашьала ик̄оуп иҧиоу азырха, иҧиам азырха. Иҧиоу азырха азҳәаҽы иарбоуп «Д» ариад иатәу обиект рбагала, насгьы уи арбага иаанакылоит актәи апозициа: *Ан ахәыҷы д-лааӡоит*. Иҧиам азырха азҳәаҽы иарбоуп «Л» ариад иатәу обиект рбагала, иааннакылоит уи аҩбатәи апозициа. Иҧиоу азырха ҳҧылоит азҳәа еиҭаҵуа ак̄аҵарбала ианаарҧшу, иҧиам азырха – азҳәа ахаҽырацәа змоу еиҭамҵуа ма еиҭаҵуа х-хаҽык змоу ак̄аҵарбала ианаарҧшу: *Сара Фатима с-л-а-цәажәоит*. Азҳәа ак̄аҵарба еиҭамҵуа х-хаҽык змоу ак̄аҵарбала иаарҧшызар, иҧиам азырха обиекттә рбага ианнакылоит аҩбатәи ахҧатәи апозициагьы: *с-у-з-а-ҧхьоит; с-у-з-л-ацәажәоит*.

Азырха аарҧшхоит хьыӡк̄ала, хьыӡцынхәрала, иара убас иарбанзаалак амаҭәартә ҵакы зҭаны ахархәара змоу ажәала: *Анхацәа иҭаргалоит* ***аҽаҩра****; Зина и-л-рашәоит* ***аҭаҭын****; Алоу-иҧа Шьардын иҩны иаанкыла-*

ны иман хәҩык-ҩҩык ***амаӷуцәа*** (Б.Шь.); *Ара иҟоу збап ҳәа дынкылсзар, ҳәагәыжьла дҧах дҩаҳәоуп зҩаб ссирк* (Аҧс.л.); *Уи иҟаиӷон иираны иҟаз асаби* ***игара*** (Б.Шь., Ахь.); *Уаха иираны иҟаз* ***асаби*** *зынзаск даҽеакала дылбон Сатҧанеи-Гәашьа* (Б.Шь., Ахь.); *Лымз ааигәахо ианалага, Сатҧанеи-Гәашьа иираны иҟаз лыҷкәын хәыҷ* ***иматҧәа*** *лырхиеит, изылзахит акәымжәы,* ***астәы*** *лсит, илгыбт, илхәеит* (Б.Шь., Ахь.); *Лыҷкәын* ***иматҧәа*** *захны акакала ишьҭылхуан. Рацәак дадымхалакәа изынматҧа еиқәҷаб изахны иныкналҳаит* (Б.Шь., Ахь.); *Аинар-жьи* ***имахәҧа*** *деигзом,* ***ижьаҳәа*** *деигзом* (Б.Шь., Ахь.); *Аҳаҳ,* ***иуусым*** *уаламцәажәанишь*! (В.Ам.); *Аслан баҩыш иалхыз* ***аҟәардә*** *ҳарак дықәтәан аҳкәажә* (В.Ам.); *Игараз рысабигьы дааизхәыцит* (В.Ам.); ***Асасцәа*** *шәырҧыл,* ***асасцәа****, – аҳҭынра аҩнуӷҟа азәы ибжьы ӷарыхәӷәаза иаагеит* (В.Ам.); *Агәашәхьшьцәа* ***агәашә*** *дуқәа наҟ-ааҟ иаадыртит* (В.Ам.); *Аҧсышәа раҳауама уара? – ираҧгыланы иааз* ***ачкәын*** *азә диазӷааит* (В.Ам.); *Ҳара* ***ҳбызшәа*** *зегьы иреиҧьуп* (В.Ам.); *Маҳәра зуаз иашьеиӷыбгьы аҩны ашьҭахьтәи ауадаҧы* ***иҩызцәа, иқәлацәа*** *икәаҧга иацәажәо дрылатәан* (В.Ам.).

Аҳәоу ашьаҧа аиҵыхразы, аинформациа арбаразы ҳхы иаҳархәо аҳәоу хәҭақәа

Аҳәоу ашьаҧа аиҵыхразы, аинформациа арҭбаразы ҳхы иаҳархәоит ахарҭәаага, аҳәаақәҵа, аҧагылазаашьақәа. Арҭ зегьы досу рхатәы синтаксистә ҵакқәа раарҧшраҧы хадара руеит, еибаҧсахзом.

Ахарҭәаага

Ахарҭәаага азҳәа арҿиара зызхоу, излаҟало, иззыҟало, иахьынтә ҟало уҳәа реиԥш иҟоу асинтаксистә ҭакқәа назыгӡо, азҳәаҿы обиекттә хаҿытә ԥынгылала иарбам, азҳәа аидыларатә жәеибаркырала иадҳәалоу ҳәоу хәҭоуп. Ахарҭәаага енагь ашьҭынгылақәа ацаауеит.

Анаџьалбеит, изакәытә гәырғьара дуузеи уажә иахьнеиуа аҳҭынраҿы иҟалараны иҟоу – еиҳарак иины игароу аҿеи иаб иашьа – аԥсҳа ***Леуан изы*** (В.Ам.); *Иааз* ***асасцәа дахьқәа раҳатҭыр азы*** *аныҳәа ду ҟалараны иҟан* (В.Ам.); *Аԥшәмацәа еилыркаашаз* ***бырзен бызшәала*** *ацәажәара дналагеит* (В.Ам.); *Иара иааӡараҿ* ***аџьабаа збо*** *рзы жәаҿык ааигеит* (В.Ам.); *Уи иҳәеит...жәларык заазахьоу* ***агарала*** *изҳарц ранду Барсбиҭ-ҳаным ишылҭаху* (В.Ам.); *Иубартә иҟан* ***ицьымшь*** *хәыҷқәа,* ***иԥынҵа****, аиқәара ааазхылоз рыла иабацәа, иабдуцәа рахь еиҳа дшыҟаз* (В.Ам.); *Иаҳәшьа лабхәа* ***ацҳаражәаҳәацәа рыла*** *ууанӡагьы акырынтә изааицҳахьан, ууаир, ҳаибабар цәгьам ҳәа* (В.Ам.); *Барџьил-хан зеиԥш ҟамло егьыҟам ҳәа ишьҭихыз* ***аибашьцәа рыдагьы*** *бжьҩыуаак иарґьажәацәа ицуп* (В. Ам.); *Ишәыз ашәарахцәақәагьы еиҳа аҳәса рыматҭәа еиԥшын,* ***џьаз ҟәынала*** *ирхиан имаҟа ҟьаҟьак иҟәныз* (В.Ам.); *Иара ахан-иԥа ихатҭагьы усшәа деилаҳәоуп, аха* ***хьыла-раӡныла*** *еилыбзаауеит, еилакәалкәаџьуеит ицыҕцәа хылпа...*; *Аԥша еиԥхьбаны иҟан, уи адагьы шьҭа* ***аԥрақәа рыла*** *ацара атҭахымызт* (В.Ам.); *Цабыргны* ***уи азы*** *дагьааит иара* (В.Ам.); *Адәахьынтә* ***ҳазар бызшәала*** *аицәажәашьҭыбжьқәа илымҳа иаатҭасит* (В.Ам.); *Дара рҿы ус абаҟақәа рыргылара* ***асыпхаҳә иалхыз*** *рыда усҟак иаԥшьрымгацызт* (В.Ам.); *Дара зегьы* ***кыц ҟаԥшьыла***

ихыбын (В.Ам.); *Рыбла иабаз рҽы ирзарҳәомызт, убысҟак зегьы ҽыцбарахын* ***дара рзыҳәа*** (В.Ам.); *Аибашьра иҟаз* ***Мата ида*** *атҵаацәа зегьы аҩны ҳаҟан* (Б.Шь.); ***Ҳҵаацәа зегьы рзы*** *имышмыждаеиқәаиҩаахеит уи амш* (Б.Шь.); *Ҳашҵаҽы уара уҽыжәиҩра* ***абартҵ зегьы ҳзы*** *насыпуп* (Б.Шь.); *Уи аҽны* ***уск змаз ида*** *амца аҽҳәыиҩра уадаҩын* (Б.Шь.); ***Шәара шәҟнытә*** *сара акымзарак стахым* (Апс.л.).

Аҳәаақәҵа

Аҳәаақәҵа азххәааи, азырхеи, ахарҵәаагеи злаарԥшу амаҭәарқәеи амаҭәартә ҵакы злоу аилкаарақәеи рҟазшьақәа аазырԥшуа аҳәоу ашьаҵа иалам, аҳәоу иаанарԥшуа аинформациа арҵбааразы ҳхы иаҳархәо ихадам ҳәоу хәҵоуп.[1] Аҳәаақәҵа иаанарԥшуа аҟазшьа иаҵанакуа акыр иҵбаауп. Уахь иаҵанакуеит амаҭәар аԥшшәы; агьама (ахаа, аша, аҵәыҵәы); аԥшʒара; иахьатәиу, иныкәтәиу, иара убас амаҭәар афизикатә ҟазшьақәа: ау, акьаҽ, ажәпа, аҵаҷа, акьакьа, атата, аҟьаҟьа, акәымпыл, ашәпа, насгьы, амаҭәар злыху, изтәу, иара убас ирацәаны аилкаарақәа.

Абарҵ аҷыдарақәа раарԥшразы ахархәара амоуп аҟазшьарба, аха ахархәара роуеит егьырҵ ажәаҳәа

[1]Аҳәаақәҵа аҳәоу ахадаратә хәҭа анаѳсгьы иаҳԥылоит аинфиниттә еицааирақәа реилазаараҽгьы, аха уа уи хазы ҳәоу хәҭаны иԥхьаʒаʒам, избан акәзар аинфиниттә еицааира ҳәоуʒам, аҳәоу ахьыҟам аҳәоу хәҭагьы зыҟалом. Ишдыру еиԥш, аинфиниттә еицааира ишеизаку ҳәоу хәҭак афункциа нанагʒоит. Иаҳҳәап, *Ааигәа идыргылаз аѳн ҽыц аҽы саннеи ишылашьцара илашьцахьан*. Ари аҳәоу аҽы аҳәаақәҵа ҽыц (*аѳн ҽыц*) хазы ҳәоу хәҭаны иԥхьаʒаʒам, иара злоу аицааира ишеизаку аамҭарбагатә инфиниттә еицааироуп. Зҵаарак аҭак анаҭоит – *Ишылашьцара илашьцахьан* **ианба?** *Ааигәа идыргылаз аѳн ҽыц аҟны саннеи*.

хәҭақәагьы: ахьыӡҟа, ахьыӡцынхәра, аԥхьаӡара хьӡы, алахәыра уб.итц.

Аҳәаақәҭа иҳәаақәнатцо ажәеи иареи еидҳәалоуп еиҳарак апозициатә жәеибаркырала. Убри иаҷыргшны аҳәаақәҭа шоит ѡбаны: иаԥынгылоу аҳәаақәҭа, иашьҭанеиуа аҳәаақәҭа.

Иаԥынгылоу аҳәаақәҭа иҳәаақәнатцо ажәа иаԥынгылоуп; иашьҭанеиуа аҳәаақәҭа иҳәаақәнатцо ажәа иашьҭанеиуеит.

Иаԥынгылоу аҳәаақәҭа аарԥшхоит азыҟашьатә ҟазшьарбақәа рыла, хьыӡҟала, хьыӡцынхәрала, алахәырақәа рыла уб.итц. Иашьҭанеиуа аҳәаақәҭа аарԥшуп еиҳарак ахаҭашьатә ҟазшьарбала. Ара ҳхы иаҳархәоит иара убас аҟаҵарбатә шьаҭақәагьы.

Аҳәаақәҭа аарԥшышьақәа
Иаԥынгылоу аҳәаақәҭа.

Иаԥынгылоу аҳәаақәҭа аарԥшхоит: 1. Азыҟашьатә ҟазшьарбала: *Заурҟан цәгьа дааԥсаны дызлаҟаз ала* ***иахьатәи*** *ҳаицәажәара маншәалахоит ҳәа сыҟамызт* (Б.Шь.); *Ихәда иахарҧаз* ***ахьтәы*** *ԥьар,* ***ахьтәы*** *ҧгагьы иаргьы инапала иаагәеитҵеит* (В.Ам.); *Абар* ***иахатәи*** *сыԥхыӡ, – иҳәеит гәаныла Рамзыц* (Б.Шь.); ***Анкьатәи*** *сѳыза Дырсын аибашьрахьтә деибганы дхынҳәызар?* (Б.Шь.); *Убри ҳазлацәажәо аамта атоурых анысҧоз,* ***Аԥснытәи*** *аҳ* ***усҟантәи*** *итагылазаашьа аилкаара иахәоз сҧыхьашәеит* ***лондонтәи*** *агазеҭ «Таимс» аҟныҧәҟьагьы* (Б.Шь.); ***Аԥснытәи*** *аҳ иҷынӡа иааѳуан абартҵ ажәабжь бааԥсҟәа* (Б.Шь.); ***Анкьатәи*** *сылшара сымам, сажәит, уажәшьта схәарҿехеит* (Б.Шь.); *Ԥьоукы-*

џьоукы ***аҭыԥантәи*** *аамстцәа хазы-хазы аҳрақәа ирымаз рцәыӡыр ҳәа ишәон* (Б.Шь.); *Абас стаацәа маҷсаҷк ирзаанханы иҟаз* ***аҧыхәтәантәи*** *русқәа ирҽын* (Б.Шь.); *Аублаақәа рыԥстазаараҿы уи* ***ажәытәзатәи*** *адин иацыҟан ақьырсианрагьы* (Б.Шь.); *Аԥсуаа ирыман* ***ажәытәзатәи*** *анцәаҳәқәа* (Б.Шь.); *Аԥсуа ажәа «аныха» ақьырсиантә динхаҧара афункциақәагьы шьҭнахит* (Б.Шь.); *Уаскьаны урыхәаԥшишь саҳкәажә ҳамҭас илзааиҭиқәаз: аа,* ***џьаамтәылатәи*** *ауарҳал хәбабақәа,* ***ахьтәы*** *лымҳарыҩқәа,* ***араӡынтә*** *напхаҧақәа!* (Б.Шь.); *Уардаа аԥылон* ***аапынтәи*** *аџьажәлар рныҳәа – Маи акы* (Б.Шь.); *Аиҳабыра реилатәараҿы* ***Галтәи*** *ача зауади,* ***Аҟәатәи*** *аконсервтә цехи,* ***Гәдоуҭатәи*** *амашьынақәа* ***рыгхаҟаҧартҭатә*** *зауади рҟны иажәыз амаругақәа ашәҟәы раныхразы азин ҟарҧеит* (Аԥсны); *Аҭаҳмада иаԥхьа иаагылт ҩ-уадак аманы, ашьаҟа кьаҿқәа зҧагылаз* ***аҩәтәы*** *ҩны* (Б.Шь.); *Заур икаба зҭакнаҳаз* ***асаркьатә*** *шьқап дынҭаԥшын аџьыба иаатиҳит Саида лпатретҭ* (И.П.); *Алоу-иԥа Шьардынгьы* ***баатәы*** *ҩнык изгыламызт,* ***ахьатә*** *ҷәы иалхын исасааирҭа кәасқьа* (Б.Шь.); *Анышә иҧкәрааны азҳара иаҿын* ***аԥхьаӡатәи*** *ааԥын шәҭышкакаҷқәа* (Б.Шь.).

2. Ахьыӡцынхәарала иаарԥшу: ***Уи ижакьа*** *инаџакьарақәа алархәмаруа иаԥхьа атӡыварахь џьара иблақәа кыдхалон* (Б.Шь.); ***Артҭ адгьылқәа*** *иахьагьы аԥсуатә-асаӡтә-абазатә-аубыхтә-адыгатә ржәытә хылҧшьтрақәа рыжәлатә хьыӡқәагьы рыххаланы иҟоуп* (Аԥсны); *Иазгәартахьеит* ***уи азакәан*** *еилазго... административтә ҭакԥхықәарақәа ишрықәыршәахо* (Аԥсны); ***Уи ахәы ԥшӡа*** *азганк аҿы улаԥш адымхалар залшомызт ажәытәзатәи баа хыфҩырак* (Б.Шь.); ***Урт***

абарелиефқәа *Севастопольтәи аурыс драматә театр атҙамицқәа дырпшҙоит иахьагьы* (Аҧсны); ***Ари ашәҟәы*** *Патыхә уажәраанҙатәи ипланқәа зегьы еиланагазшәа ибеит* (И.П.); ***Абартҵ ажәақәа*** *мыткәман иҳәозшәа акәын ишсаҳауаз* (Б.Шь.); ***Убри ахьатә ҕәтәы ҩны*** *аҧы ауп иахьымфаҧысуаз аҵыхәтәантәи аублаақәа реизара* (Б.Шь.); ***Артҵ атҵыпҟәа*** *рҧы Селим-ҧашьа уажәадагьы даиихьан* (Б.Шь.); ***Уи ақалақь*** *ду аҧы суа дыҟамызт, стахы дыҟамызт* (Б.Шь.); ***Сара сгара*** *гара еиҧшымзароуп* (Б.Шь., Ахь.); ***Џьоукы-џьоукы арҧарцәа*** *ибзиан рҽанеиларҳәалак, аҽы бзиа ианақәтәалак рҟазшьақәа хәыҷык иахнаҧаауан* (И.П.).

3. Хьыҙҟала иаарҧшу. Ишдыру еиҧш, аҟазшьарба ажәытәҙа ажәахырҧиааратә суффиксқәа амаҙамызт, иахьагьы ахаҵашьатәқәа ирымаҙам, ахьыҙҟа ажәеидҳәалаҧы аҳәаақәҵа апозициа аннакылон, уиала инанагҙон, иаҳҳәап, азыҟашьатә ҟазшьарба афукнциа. Иахьагьы иаҳҧылоит ахьыҙҟа азыҟашьатә ҟазшьарба апозициаҧы рбагада: *абырфын касы, аласа қлаҧад, акәмызцәа хылпа, ақьармыт ҩны*. Абас ишьақәгылаз ажәеидҳәалақәа (аҳәаақәҵатәқәа) еилаланы еилоу ажәақәа анҳарҵозгьы ыҟан: *аихамфа, адәыҕба…*

Ачаландар иаанагоз аидара ***ерманы тҵуџьарк*** *итәызаарын* (Б.Шь.); ***Ачашә дгьыл*** *шәаҳҵоит ҳәа џьоук ржьеит* (Б.Шь.); ***Ҳчаландар ҧыза*** *џьара дыррак имазар акәхарын* (Б.Шь.); ***Аххьа кәадырқәа*** *кажьны ишьҭаҳхит акьахь* (Б.Шь.); ***Атәым дгьыл*** *аҧы анҵәара рзыпшын* (Б.Шь.*)*; ***Атырқә султан*** *хрыцҳаишьоит…* (Б.Шь.).

4. Аҧхьаҙара хьҙала иаарҧшу: *Аҩбатәи ашкол, ахәбатәи аҩны, ажәабатәи акласс*.

Быжьҩык аишьцәа, *ӣабалтәи саншьцәа рыӈсы ҭагәышьазаап* (Б.Шь.); ***Ҩыӵьа арӈарцәа*** *ааҳадгылан, дҩадыргылан, дыргәагәо агәарабжьара дныбжьаргалт* (Б.Шь.).

5. Адхаларатә еизыҟазаашьала. (Ара адхаларатә ҭакы аарӈшхоит «Л» ариад иатәу ахаҿытә ӈынгылақәа рыла. Урҭ ҭакыла аҳәаақәҭа иадҳәалоуп, аха иарбоуп аҳәаақәнаҭаҿы): ***Сара сҿеиқәа*** *цырцыр аҕәра нахаӣаны иааҭызгеит* (Б.Шь.); *Издыруада,* ***сара рабацәа, урҭ рабацәа*** *ирызхымхуа гәнаҳа дук рухьазҭгьы* (Б.Шь.); *Сашьеи сареи ҳхы ақәаҳӣарц ҳаʒбеит* ***Ӵьунеи Кәынеи*** *рлахьынӣа* (Б.Шь.); *Ҳамырза илықәыршәны* ***Алоу-иӈа Шьардын*** *иаҳҭныҟа дцеит* (Б.Шь.); *Сара* ***Дыргәын иаб иашьа иӈа*** *соуп* (Б.Шь.); *Уара узусҭада,* ***Маанаа рхәаша*** *икарӈсоз иааʒаз арыцҳа* (Б.Шь.); *Уи изымхеит меигʒарах икаиршхьаз* ***ажәлар ршьа*** (Б.ШЬ.); *Иааит зегьы ҳаззыӈшыз* ***ахаӣа иаамҭа*** (Б.Шь.); *Абар ҩынҩажәа шықәса инреиҳауп лахьынӣала* ***сабацәа ртәылаҿы*** *аҳра снапы ианижьҭеи* (Б.Шь.); *Абас далгеит* ***Ҳамыҭбеи Чачба иажәабжь*** (Б.Шь.); ***Алоу-иӈа Шьардын иӵьыба*** *иааҭигеит еиқәаӣәаʒа цигар рҳәык* (Б.Шь.); ***Аҳәынҭқар иеинралцәа*** *араҟа уаҳа нхашьа ҳарҭом* (Б.Шь.); ***Асулҭан иҕба*** *еиҕрыкка дуқәа аублаақәеи, асаʒқәеи, аҳчыӈсааи Ҭырқәтәыла агаҿахь иʒхыргеит* (Б.Шь.. «Асар рымҩа»).

6. Алахәырала иаарӈшу (Алахәыра иҳәаақәнаҭо ажәа ианаӈынгылоу еиҳа иӈсабаратәуп, аха уи иашьҭанеиуазаргьы ҟалоит): *Рамзыц иҩызцәа ирзымбатәбароуп* ***инымӣәаʒо акаршәра*** *иқәланы иахьцо* (Б.Шь.); *Саб иʒбеит ҳахәыӈҳа илымҳа аҟнынʒа инеигарц* ***ҳзықәшәаз арыцҳара*** (Б.Шь.); *Ишәзалырхырц рҭахуп*

иреиҕьу адгьыл (Б.Шь.); *Абас* ***сахьнанамгацыз ақалақь*** *саалахеит* (Б.Шь.); ***Еилыблаа-еилыблааузаз*** *амра акыр интҭагьалахьан* (Б.Шь.); *Ажәа «Бытҳа» иахьа иаҳнарбоит жәларак зцаныҳәоз анцәахәы, нас уи ахьтәаз* ***итҭамбазо азыхь*** *азааигәа ахәы ԥшзаа – ацқьа тыԥ* (Б.Шь.); *Ирҳәоит* ***еилкаам ԥстәык*** *асахьа амазшәа* (Б.Шь.); *Бытҳа* ***иреиҕьу хәы ԥшзак*** *аҽы иртәаны ирымоуп* (Б.Шь.); *Уаԥхьаҟа* ***умҩа узқәыло*** *анузымдыруа дышԥарыцҳахо ауаҩы мыжда?* (Б.Шь.); *Ҳшьапы ныкәҳаргылеит* ***иаҳзыԥшымыз агаҽа*** (Б.Шь.); *Ҳашьтахь* ***изхыцыз асазқәа*** *ирыхьыз уасҳәап, дад, Шәарах* (Б.Шь.); *Илыкәшәоу сеидру Ленинграднтәи* ***аса-лам илзызҩыз*** (Б.Шь.); *Аублаа тәыла еиуаз ауаа наҙақәа* ***ар рашәа*** *ҳәо иааиуан* (Б.Шь.); ***Асыс зыбыз хааз*** *ианызгьы иацәеит, ианымызгьы иацәеит* (Ажәаԥҟа); ***Ала имтәаз*** *фатә ԥхак иахаҳаит* (Ажәаԥҟа).

7. Асуффикс -га ала ишьақәгылоу хьыҙҟала иаарԥшу: ***Аибашьыга машьынақәа*** *еишьтагыла ирывсны ицон* (Аԥсны); *Аҵаҩцәа ирыртеит* ***арҵага шәҟәқәа*** (Аԥсны).

Иашьтанеиуа аҳәаақәтца

Иашьтанеиуа аҳәаақәтца аарԥшхоит:

1. Хатҭашьатә ҟазшьарбала: *Алага-ҩага* ***агьама хаа*** *икызар акәхап* (Б.Шь.); *Уи Каир ақалақь иаланхоз,* ***амал ғәгәа*** *зымпыцакыз Қьерым ефенди иакәын* (Б.Шь.); *Слахьынҵа* ***алаҳәа еиқәаҵәа*** *иаҩызаха саашьтԥааны Ҭырқәтәыла снанагеит* (Б.Шь.); *Иагьараан сыԥсраны сыхдырԥахьан уртԥ* ***аҳаиуан гәытбаақәа*** (Б.Шь.); *Ус иатҭаххеит* ***слахьынҵа лахьеиқәаҵәа*** (Б.Шь.); *Ихылеит* ***аԥтә еиқәаҵәа*** *дуқәа, Амра мҵарс ирыма ицеит* (М.Лак.); ***Агәырҩа баапс*** *иман Ислам* (Б.Шь.); *Аха уи атәартҭахь*

имнеикәа ижжаҙа ***аштҵа еиужь*** *ахь аҽаанахеит (аныха)* (Б.Шь.); *Рацәак набжьамкәа* ***ҽыхәа иаҧәак****, ашьхынгылара дуны, аҙара еиҩҳаҳа анаара дәы иаҧәа иаҽагыланы аҳәра ишаҽыз ибеит* (Б.Шь.); *Иҧашашо* ***ҽыхәа иаҧәа ҳаракык*** *иакәыз акәадыр ашькылкәа ркьаҽны дынтәалан,* ***иҳазыртҵра хышқәа*** *хьашаҧаша* ***акәымжәы шкәакәа*** *ишәын, абырфын* ***хтҵырҧа шкәакәагьы*** *изқәа икыдыршәылан* (Б.Шь.); *Гыргәал Чачба дцәажәаҩ ҟазан, иаацәыригеит* ***амҩа ркьаҽга*** *ажәабжь лахҽых* (Б.Шь.); ***Ижакьа еиқәаҧәа*** *игәышҧы илыкәсуан* (Б.Шь.); ***Ҳахәыпҳа бзиахә, ҳгәыгыртҵа ду*** *уара адунеи ушыкәу сара сыпсааит* (Б.Шь.); ***Аамтҵа бааҧсык*** *ҳтҵалеит* (Б.Шь.); ***Аҳтҵын дуззаа*** *уаҩ дахҙамкәа ишпаҟалеит?! Базхәыцишь, да,* ***ҳарҩаш ссирқәа****,* ***ҳабна ҧшҙакәа****,* ***ҳашьха еилаарцырқәа*** *абартҵ зегьы кажьны ҳазлацарызеит?* (Б.Шь.); *Ҳанынаҧш хараҙа амшын агәы еиҩыцәуа х-еибашьыга* ***ҕба дуқәак*** *алада ишцоз аабеит* (Б.Шь.); *Иаахтны иҳаиҳәеит уи уажәы ааигәа Родос* ***еидыслара ҕәҕәак*** *шыҟалаз,* ***авизир ду*** *идҧала* ***адгьыл дуи адгьыл бжьахеи*** *реитҵанеиааира шаанкылахаз* (Б.Шь.); *Афаитонхьча иааигеит* ***чыҟьмаҷьа ҧшҙак*** (Б.Шь.); *Аҟармаҷысгьы абра изаҳәарызеи* ***ашәа хаа*** (Б.Шь.).

Имаԥны, аха знызынла ахаҭашьатә ҟазшьарба иҳәаақәнатɔо ажәа иаԥынгыланы ианхԥыло ыҟоуп: *Аҩныҟа рҽаархеит* ***еиқәаҧәа матҭаала*** *еилаҳәаз ҩыцьа аҳәсақәа* (Б.Шь.); *Ашьыбжь агәазы хәыц еиқәаҧәа зламыз аԥьма шьтәақәа шьны, ргәи ргәаҧәеи арасаҧәы иахаҧаны,* ***шкәакәа матҭаала*** *еилаҳәаз ҳныхаҧааҩ Соулаҳ иаанкыланы ҳаҧхьа дааины даагылеит* (Б.Шь.); *Абас еиҧш* ***аҽыц мҩа*** *анылара ианакәызаалак имариам* (И.П.).

Зынʒа имаҷны, аха иара усгьы аҳәаақәҵа аҭыҧтә ҭагылазаашьа анҳәаақәнаҵо ыҟоуп: *Барӥьиль Барӥьигиусҭен иарҕьажәҩацәагь иаргьы* ***ахьнаргаз аҩны*** *амшын ахықәанӣәҟьа игылан* (В.Ам.).

2. Ҟаҵарбатә шьаҭала: *Асыс мҟаа, ауаҩы ааҧса, ажә кша, аҿ кәар, амгьал мӣаа, абысҭа хьаса, аӣла еицаҟьа, ауаҩы гәца, анхаҩы нанамга.*

Аҧшьы

Аҳәаақәҵа изыдҳәалоу ахьʒи иареи еилкаарак аадырҧшуазар, ахьʒ, азанааҭ, аҟазшьақәа, еиуеиҧшым аизыҟазаашьа ҳнарбозар аҧшьы ҳәа иашьҭоуп: *аʒлагарахьча Басиаҭ, ауасахьча Еснаҭ, ааʒаҩ Мариам, ашәаҳәаҩ Баҭал, Алиас иҧҳа Камаҷыҷ, ауаҩы лахҿых, агазеҭ «Еӣәаӥьаа», аишьцәа Ӥьаҭи Ӥьанҳәаҭи; Барсбиҭ-ҳаным аҳакан* ***хаӣамҧҳәыс еиҿамс*** *лоуп* (В.Ам.); *Дара зегьы ирдыруан* ***абла шамшам, ахцәы қамыз Ӥьарымхан*** *дыбналаны лхаӣацара*...(В.Ам.); *Ҳазартәыла ду* ***аҳҭнықалақь Итиль*** *ахы-аӣыхәа зегьы иналаҩит раҳ-рҳакан Барӥьил Барӥьигиусҭан нхыӣҟа имӣарсны иргаз иаҳәшьа Ӥьарымхан ҧа длоуит ҳәа* (В.Ам.); *Иахьа ашьыжьʒа* ***аҳакан-аҳкәажә Барсбиҭ-ҳаным*** *раҳҭынра ду дныҩныс-ааҩнысны ишабаку зегьы еимылдеит* (В.Ам.); *Ҳаскьынк ӥьара имырқәацакәа,* ***ани агызмал*** *анс имцакәа* (Б.Шь.); *Иҩызцәа има храк днаҿалеит* ***Хмыҷ шәарыцаҩныҟәаҩы*** (И.К.); ***Ҕьыч имҟаз*** *аҕьычцәа дрылабжьон* (Ажәаҧҟа).

Аҭагылазаашьа

Аҭагылазаашьа еиуеиҧшым аҭагылазаашьатә еилкаарақәа рыла азҳәа ҳәаақәызҵо, аҳәоу ашьаҭа иалахәым,

аҳәоу ашьаҭа аитцыхразы ҳхы иаҳархәо ихадам ҳәоу хәҭоуп. Азҳәа арҽиара ҳәаақәнаҭоит уи аҟалашьала, иахьыҟало аҭып ала, иаиыҟало аамҭала, аҟалара мзызс иамоу ала, арҽиара шаҟа мчхара аманы иҟало ала уб. итц. Аҭагылазаашьа азҳәа иадҳәалоуп аидыларатә жәеибаркырала. Иаарԥшхоит уи цынгылала, хьыʒҟала, аԥхьаʒаратә хьʒала, лахәырала, арлахәырала уб. итц.

Аҟалашьатә ҭагылазаашьа

Аҟалашьатә ҭагылазаашьа иаанарԥшуеит азҳәа арҽиара амҩаԥысшьа ишыҟало, излаҟало. Зҵаарас иаанахәоит **ишԥа? изла?** *Еилаҳәоуп урҭ* ***кәымжәыла, кабала*** (Б.Шь.); ***Зны иаатҭгыло, зны иқәасқәасуа****, Аҧыхәа акәзар* ***саара ишьҭасуа****, Џьара ишнеиуаз бгахәыҷык, Абна ахьынтә иаҳаит бжьык* (Б.Шь.); *Абҕа па* ***ҭарпеиҭарпеиуа****, Абла цәгьа* ***кәеицеи-кәеицеиуа****, Абгахәыҷы* ***аԥсы ʒаны****, ал ахь ицоит* ***икәырны*** (Б.Шь.); *Урҭ аԥстәазаара бааԥс сызҭашәаз мчылаҧәкьа иснарҧоз роуп (абызшәақәа)* (Б.Шь.).

Аҟалашьатә ҭагылазаашьа аарԥшышьақәа

Аҟалашьатә ҭагылазаашьа аарԥшхоит аҟалашьатә цынгылақәа рыла, арлахәырақәа рыла, аелемент **-ш** ала ишьақәгылоу аҭагылазаашьатә (аинфиниттә) ҟатцарбала.

Аҽыҩеыҩҳәа иҽаага дәықәҧо, Ахәыжәхәыжәҳәа анышә рыгәʒо, Иаргыла иԥацәа хҩы *уа дҭарашәон анхаҩы* (Б.Шь.); ***Дук ҟамлазшәа, Ԥшьаала, ԥшьаала,*** *Иааит* ***лыԥхала*** *Амш ахала* (Т.Аҧь.); ***Мчыла*** *исмоушаз Соуит* ***хаала*** (Т.Аҧь.); ***Ахьхьаҳәа*** *иахьлеиуаз аʒыхьқәа, Ашәтқәа*

рыфҩы уахьашьуаз, Еилкаашьа змаʒамоуп шьҭазыҳәа Абраҟа зны абаҳча шышәҭуаз! (Т.Аҵь.); *Ауаҩы дахьынʒаҟоу* ***мраӣас*** *дыҧхозароуп, данҧсуагьы* ***мраӣас*** *дыҧсуазароуп* (Ал.Л.); *Ҭыс* ***иаӣәак*** *ҳәынӣәрак еиҳамкәа Ашәа аҳәоит иагәаҧханы* (Т.Аҵь.); *Иаур* ***хаала****, мамзар* ***мчыла*** *Ҳара иаагароуп ҳаʒҭачы* (Б.Шь.); ***Нхаҩӣас*** *кыру,* ***аамсҭаӣас*** *крыф* (Ажәаҧҟа); *Ачымазаҩ* ***ҳашидтәалаз акараҳәа*** *иааҳаршеит;* ***Цәгьала*** *иааиз* ***цәгьала*** *ицоит* (Ажәаҧҟа); *Амра ссируп аҭашәамҭаз, Абла ахьышәахәа ҭыҧхоит. Аҭашәамҭаз, аҭашәамҭаз Амра* ***акалашәа*** *игәыкхоит. Имариоума зегьы рзыҳәа Иахьа хәлаанʒа абылра? Имариоума нас* ***ашьшьыҳәа*** *Зегьы ааныжьны ацара?* (Т.Аҵь.); *Раҧхьа снагыланы сдәықәлеит сыҧсадгьыл ахь.* ***Хаала*** *иамур,* ***мчыла*** *ҳалагап* (Б.Шь.); *Аӣыхәтәантәи ахәылбыҽхаз урҭ снаргәыдҧшылеит* ***зынʒак даҽакала*** (Б.Шь.*);* ***Гәыҭыҕьҕьаала*** *дныҳәон ҳныхаҧааҩ* (Б.Шь.); *Аублаа ҭыҧҳацәа заҟаҩы* ***мчыла мшынгәыла*** *иааргахьааз арахь* (Б.Шь.); ***Шьапымшла*** *сшьаҽа еихызгон иахьа* (Б.Шь.); ***Хатә ӵьабаала*** *иааҳрыхуаз ҳхәы ҳахатәаны ифо ҳааиуан ҳара аҭаацәа* (Б.Шь.); ***Мҩада, шьҭрада ишьҭхысаа*** *инеиуеит са срашь саманы* (Н.Б.); *Нас* ***аʒәаʒәала, ҩыӵьаҩыӵьала, хҩыхҩыла*** *ҳныха ҳамӣагыланы ҭоуба аауеит* (Б.Шь.).

Аҭыҧрбагатә ҭагылазаашьа

Аҭыҧрбагатә ҭагылазаашьа иаанарҧшуеит азҳәа рҽиара ахьымҩаҧысуа аҭыҧ, ахырхарҭа аҳәаақәа. Зҭаарас иаанахәоит **Иаба? Иабанʒа? Иабантә?** Аҭыҧрбагатә ҭагылазаашьа аарҧшхоит аҭыҧрбагатә цынгылақәа рыла, хьыʒҟала, аҭыҧрбагатә елемент **ахь** ала ишьақәгылоу аҭагылазаашьатә (аинфиниттә) ҟаҭарбала.

Аӣлақәа руак ***ашьапаҽы*** *атәарҭа ҟаӣан* (Б.Шь.); *Анышә мардуан ала ҳаҿхалан* ***аҿны аҧхьа*** *ҳаагылт* (Б.Шь.); *Уажәааны ачаландарқәа* ***мрагылараҟа*** *ииасуеит* (Б.Шь.); *Алоу-иҧа Шьардын* ***иҿны*** *иаанкыланы иман хәҿык-фҿык раҟара амаӣуцәа* (Б.Шь.); *Сгылоуп ахаан* ***сахьымнеиц, сахьазымдыруа тәылак*** *аҽы* (Б.Шь.); ***Саҧхьаҟа*** *харацәамкәа қыҭак салаҧшуан,* ***сарҕьарахь*** *шәаҧыӵьаҧ зықәгылаʒамыз хәык саҽаҧшуан.* ***Егьирахьҟа*** *иааасыкәыршан ӣлақәак рыда шәаҧыӵьаҧ зықәгылаʒамыз каршәран* (Б.Шь.); *Аҽыуардын* ***сахьаҟәӣыз*** *сгылоуп* (Б.Шь.); *Иаргьы дцозаарынн аублаа ҭаҳмада* ***Зауркан иахь*** (Б.Шь.); *Аибашьра ицаз сашьа еиӣбы Маҭа ида аҭаацәа зегьы* ***аҿны ҳаҟан*** (Б.Шь.); ***Иааҳакәыршан*** *аибаашьра иаҽын* (Б.Шь.); *Ихылҧарчи иуапеи ааимсхын* ***аҭʒаҽы*** *инкнасҳаит* (Б.Шь.); *Ҽнак Дауҭи сареи ҳҽынаҳхеит аублаа Рахман* ***иҿныҟа*** (Б.Шь.); ***«Аныха амӣа»*** *аизара анҳамаз аухаӣәҟьа Рахман иматәа-иҿыҭәа ҽаҳәаны ҭаацәаныла дықәӣит* (Б.Шь.); *Тахир* ***Анкаранʒа*** *дзымнеиʒакәа дхынҳәит* (Б.Шь.); *Уаха амҿа сықәлоит* ***Францызтәылаҟа*** (Б.Шь.); ***Европа агәҭа, Париж ақалақь аҽы*** *иреиҕьу ӣәахырҭак аҽы иҟалоит Быҭҳа* (Б.Шь.); *Лаҕырʒыла дкәабаны Тахир даажит* ***«Аныха амӣа»*** *ахәы акәаҧраҽы* (Б.Шь.); *Аублаақәа аʒәгьы дагымкәа* ***аҧсраҽы*** *иҟан* (Б.Шь.); *Ҳара ҳхы ҳархеит* ***ажәытәтәи ҳаҧсадгьыл ахь, Кавказҟа*** (Б.Шь.); ***Ҳаҧхьаҟа*** *ицоит аҧшыхәцәа, шәарҭак шааҟалаз адырра ҳарҭоит* (Б.Шь.); *Адырҿаҽны* ***Аҧсҳа иаҳҭынра аҽаҧхьа*** *ажәлар еизеит* (В.Ам.); ***Уа дахьааиз*** *еиҳа ииҭахыз уаҿ диқәымшәеит* (В.Ам.); *Иахьа* ***Дгьылҧшʒа акаршәраҽы*** *жәлар реизара ду ҟалараны иҟоуп* (В.Ам.).

Аамҭарбагатә ҭагылазаашьа

Аамҭарбагатә ҭагылазаашьа азҳәа арҿиара анымԥаԥысуа аамҭа аазырԥшуа, аҳәоу ашьаҭа иалам, уи информациала арҭбааразы ҳхы иаҳархәо ихадам ҳәоу хәҭоуп. Аамҭарбагатә ҭагылазаашьа, егьырҭ ихадам аҳәоу хәҭақәа реиԥш, азҳәа иадҳәалоуп аидыларатә жәеибаркырала. Зҭаарас ииаанахәоит **Ианба? Ианбанза?**

Аамҭарбагатә ҭагылазаашьа аарԥшхоит аамҭарбагатә цынгылақәа рыла, аҟаҵарба аамҭатә шьаҭақәа рҟнытә ишьақәгылоу арлахәыратә формақәа рыла, аҭагылазаашьатә елемент **ан** ала ишьақәгылоу аҭагылазаашьатә (аинфиниттә) ҟаҵарбақәа рыла, асуффиксқәа **-ааны, -наҵы, -ижьҭеи, -цыԥхьаза** зцу аҟаҵарбақәа рыла.

*Абас **шааны** аб игәаҟуаз Иҿырпын ғызуан, Агәаҟашәа наҟ изҿаԥуаз абахәгьы гәынқьуан* (Б.Шь.); ***Шарԥазык** Алиас Ҭорҟанрааҿы дааит* (Д.Гә.); ***Шьежьы** игылаз иҿеан аҿеаб аҷеикит* (Ажәаԥҟа); *Амра **жәхьан** еиԥш иԥеихьан, Џьырхәа ақытҭан азаза бахьан. **Шьыбжьааны** саауеит, – иҳәан, дынҭыҷит Камсагә **шьыжьымҭан*** (Б.Шь.); ***Акыраамҭа** аҟырҟырҳәа аччара иаҿын нарҭаа* (Б.Шь., Ахь.); *Нарҭаа **иаазқәылаз** есыуаха быжьба-быжьба ҿы рцәыҕуа иалагеит* (Б.Шь., Ахь.); *–Ҳаи, абааԥсы, шәымшәан, **уажәыҷәҟьа** амца шәзеиқәысҷап, – иҳәеит Сасрыҟәа* (Б.Шь., Ахь.); ***Уаха шааны** сбарџьеиуа аиартә сылоуп* (Б.Шь.); ***Ашьыбжь агәазы** хәыц еиқәаҷәа зламыз аџьмашьтәа ршьит* (Б.Шь.); ***Иагьараан** сыԥсраны сахдырԥахьан урҭ аҳаиуан гәыҭбаақәа* (Б.Шь.); *Иаҳәшьа лабхәа ацҳаражәҳәацәа рыла **уанзагьы** акырынтә изааи-*

цҳахьан, ууаир ҳаибабар цәгьам ҳәа (В.Ам.); **Иахьанахыс** ус уҳәарым ҳәа сыԛоуп (Б.Шь., Ахь.); *Ҳаҕацәа* ***рабашьра аан*** *афырхаӡара дуқәагь аадырԥшхьеит* (В.Ам.); *Сеидроу сынтәа иауа март,* ***Цыԥх ианцозгьы*** *имақарт* (Б.Шь.); ***Лаӡан*** *иумҳәаз,* ***тҭагалан*** *иузҳәом* (Ажәаԥҟа); *Сатҭанеи Гәашьа* ***егьараан*** *дхахо артҭ азқәа рыԥшаҳәақәа дрывалахьан, егьараан азы дҭаланы лҷеылкәабахьан.* ***Егьараан*** *Ԛәубина ма Бзыԥ дыҷеԥынгыланы лԥацәа рыматҭәақәа лызәзәахьан* (Н.С.); ***Ҷенак*** *иахыԥаз* ***шәымш*** *иахыԥоит* (Ажәаԥҟа); *Аа,* ***иахьа*** *даара ишоуроуп сҳәеит саргьы иааркьаҷшәа* (Б.Шь.); *Аублаақәа ҟазацәан* ***наӡьнатә*** *аахысгьы* (Б.Шь.); ***Уи аҷены*** *адәныҟа уск змаз ида амца аҷеҳәыӡра уадаҩн* (Б.Шь.); ***Шьыжьы*** *инаркны* ***шьыбжьонза*** *иареи сареи аӡла хачахь ҳаӡатәоуп* (Б.Шь.); *Аурок* ***аанӡәоны*** *лылаҕырз лҷатата са сҟны дааит* (Амцабз); ***Агәашә аҟнынза*** *днаргоны иԥҳәыс лыбжьы неиқәлырган* (К.В.Л., Бессубъектные формы); *Асас* ***дындәылӡаанза*** *иҟалаша ҟалахьан. Еибашьра ицаз аибашьра ныӡәаны* ***дхынҳәаанза****, ныҟәара ицаз атәылақәа еимданы* ***дгьежьаанза*** *зыбаҩ зтәымыз аԥҳәыс ахшара* ***длоуаанза*** *ҳаҳәшьцәа зтҭашәаз аӡьаҳаным иамажьны, ҳнапы еиқәыԥса ҳазтәомызт, ҳхы ҳақәгәыҷны амҩа ҳақәлар акәын* (Б.Шь.); ***Март аналагамтҭа*** *акәын. Уи амза Аублаа тәылан ахьаҳәхьачарақәа адыруеит,* ***мышкы ала*** *ҩынтә-хынтә аҷеиҭанакуеит,* ***зны*** *амрахәага хаакәакәараза,* ***зных*** *апша ӡәыӡәы, нас ақәа ахаҷеаҳәа икыдӡәаны ацара иналагоит* (Б.Шь.); *Џьуна аҳҭныҟа* ***дыргеижытҵеи*** *лхабар ҳмаҳацызт* (Б.Шь.); *Митәыкгьы ӡуам, митәыкгьы бжьымсыц, Са сыхьчан, сыхьчан сара* (И.К.).

Ахықәкытә ҭагылазаашьа

Ахықәкырбагатә ҭагылазаашьа иаанарԥшуеит азҳәа арҿиара хықәкыс иамоу, изызку, зҵаарас иаанахәоит **Иззы? Хықәкыс иамоузеи?**

Ахықәкырбагатә ҭагылазаашьа аарԥшхоит еиҳарак аҟаҵарба ахьԥшратә-зкратә формала:

Саб избеит зегьы ҳитԥиуазаргьы Стәампылынза ***ҳцарц****, уахь нхара ицахьаз ҳахәыԥҳа илымҳа аҟынза* ***инеигарц*** *ҳзыкәшәаз арыцҳара* (Б.Шь.); *Сашьеи сареи* ***ҳхы ақәҳцарц*** *иҳазбеит Ԥьунеи Кәынеи рлахьынҵа* (Б.Шь.); *Кәына лаҳәшьа* ***дылдырбаразы*** *Езмыдҟа дыргеит* (Б.Шь.); *Фелдышь! – сҳәан снаскьеит сара* ***лнапы ааныскыларц*** (Б.Шь.); *Заурҟан мышқәак ихы дансыжьит* ***иԥсы ишьарц*** (Б.Шь.); *Ашьха ҿафа инаҿалеит, Даара* ***бзиа инаскьарцы*** (И.К.); *Абраҟа Есма* ***лбара ҳәа*** *дааит Қәаблыхәгьы* (Д.Гә.); *Аҳмат арахә* ***ҭаскуеит ҳәа*** *дындәылҵит* (Д.Гә.); *Хфык ашьхаруа хацәа ҳхы неилаҳҵан иҳазбеит: шьыбжьааира ԥытрак шагу Матеи сареи абаҳча агәашәахь* ***ҳнеирцы****, Мата нтыҵҟа* ***даагыларц****, сара сееибытаны абаҳча* ***сталарц.*** *Иманшәаланы Ԥьунеи Кәынеи срыниозар, исыманы ҳара ҳзын иаартыз аихатә гәашә* ***стыҵырц****. Нас Магометгьы дҳаманы акәыкәымдраҟәа ҳаҿерывазо агаҿахь* ***ҳкылсырц****. Уа даҳзыԥшын уанза ҳазлазахьаз атырҟә ԥсызкфы. Ишхәа ҳнақәтәаны, алада ҳхы рханы агаҿа* ***ҳаваларц****, такә ҳанынаскьалак,* ***ҳаитазхыҵырц****, нас бнала, рхала ашьхақәа рахь ҳнаскьаны ԥьара* ***ҳҿеаҳҵәахырц*** (Б.Шь.); *Уахь иаарыԥхьоит иҳәасақәагьы* ***иахәмарларц****, игәы* ***дырҿыхарц*** (Б.Шь.).

Амзызрбагатә ҭагылазаашьа

Амзызрбагатә ҭагылазаашьа иаанарԥшуеит азҳәа арҿиара мзызс иамоу, изхаԛало. Зҵаарас иаанахәоит **Избан? Иззы?**

Амзызрбагатә цынгылақәа аарԥшхоит амзыстә цынгылақәа рыла, аҭагылаззаашьатә елемент **ахь** ала ишьақәгылоу аҭагылазаашьатә (аинфиниттә) ҟаҵарбала, ашьҭынгылақәа **азы, аҟнытә** зцу ажәақәа рыла.

Манча ачараҿы дахьымааиз иуацәа ргәы иалсит. Аҿәаҿла аира иахьаҟәыҵыз азы ашьапы лыҵакны иԥырҟеит. Даур иҩыза ичарахь ааԥхьара ахьирымҭаз даара игәы иалсит. Мазлоу ацәгьара иҟаиҵаз азы хышықәса аҭакра иқәырҵеит. Хьрыԥс аԥышәарақәа дырзыҟаҵамызт аҟнытә аинститут ахь дрыдрымкылеит. Мура амхы иалаланы аԥш афоит ҳәа иаагәыдҵаны иршьит. Ҩырбашақә иҟаимҵеит уи иҟаиҵаз. Аҙәы дҳалалын азы ихьӡын Ҳалал, егьи дҳарамын азы ихьӡын Ҳарам (Аҧс. жәлар рҿаԥ.рҿиамҭақәа); *Знык изымжәит ҩынтә идыржәит* (Ажәаԥҟа).

Ашәага-загатә ҭагылазаашьа

Ашәага-загатә ҭагылазаашьа иаанарԥшуеит азҳәа арҿиара шаҟа мчхара аманы иҟало, шаҟантә иҟало уб. иҵ. *Амшә* ***ҿаҵак аҿы ианааи*** *иацәынхеит* (Ажәаԥҟа); *Шәҩык идырԥьо* ***шәҩык дрыԥсоуп*** (Ажәаԥҟа); *Ҭакәажәык жьак ахьылбаз* ***есымша*** *дцон* (Ажәаԥҟа); *Инаԥҳа Кьагәа ақәылацәа мышнықәара ицахьаны* ***шьыбжьааназа*** *дрыхьӡеит* (Аҧс.жәл.рп.); *Уи нашьҭархкны абырзен ғбақәагьы ааит анырҳәа, анаԥьалбеит* ***иаабахьоу еицәоу***

ҳбараны *ҳаҟоума рҳәан, зыҧсҭазаара оумеиқәаӣәас иҟоу зегьы зхызгахьаз аҭаҳмадцәагьы ргәы инҭахәуцит, уаҩы ишимбацгьы иаарцәымыҕхеит* (В.Ам.); *Леон Ҳазар арахь данааҧш, уаҩы* ***ишимбац*** *иӥьеишьеит ажәлар асҟак иахьырацәаҩыз* (В.Ам.); *Убри аҧсангьери ажәҩан ахь* ***иаҳа иршәны изышьҭуа*** *убри аиааира имазааит, амалгьы имазааит* (Аҧс.л.); *Анхаҩ рыцҳа* ***имч маҷзар*** *акәхарын* (Аҧс.л.); *Хаӣа бзиак дыҟан,* ***жәаҩантә ҧҳәыс дааигахьан****, аха ржәаҩаҩык рахьынтә игәы иахәоз ҳәа аӡәгьы дыҟамызт азы ишжәаҩаҩыкызгьы рыҩныҟа идәықәиӣахьан. – Сара ӡҕабк дсымоуп,* ***жәаҩантә*** *хаӣа дцахьеит,* ***жәаҩантәгьы*** *лхацәа дырмаабыкәа дхынҳәны даахьеит, шәеибаба, дугәаҧхозар, уаӣәыӣәҟьагьы дуаҳҭоит, – иҳәеит аҧшәма* (Аҧс.л.).

АЗХҲӘААДАТӘ ҲӘОУҚӘА

Аҧсуа бызшәаҟны, егьырҭ ҳбызшәақәа рҟны еиҧш, иаҳҧылоит азҳәа хазы ажәала иаарҧшны зеилазаара иалам аҳәоуқәа. Урҭ азхҳәаадатә ҳәоуқәа ҳәа ирышьҭоуп: *Ӡынроуп; Ҧхынроуп; Хьҭоуп; Шәаҳәароуп; Кәашароуп иахьа Алиас иҩнаҭаҿы.*

Азхҳәаадатә ҳәоуқәа зегьы структурала аиҧшымзаарақәа рымоуп. Иҟоуп иҟам азхҳәаа асинтаксистә позициа азҳәаҿы субиекттә хаҿытә ҧынгылала иарбоу: *Уаҧхьа икаҳауа уихымыччан* (Ажәаҧҟа); *Зҧа дымҧсыц уҧа диумырӣәуан* (Ажәаҧҟа); *Уӥьам злам умҳаӣә алоумӣан* (Ажәаҧҟа).

Азхҳәаа асинтаксистә позициа арбашьа иаҿырҧшны азхҳәаадатә ҳәоуқәа шоит абас:

1. Азеиԥш хаҽытә ҳәоуқәа;
2. Еилкаам хаҽытә ҳәоуқәа;
3. Ахаҽыдатә ҳәоуқәа.

Абарҭ аҳәоуқәа ирхырыԥхьаӡоит знызынла ахьыӡтә ҳәоуқәагьы, аха ахьыӡтә ҳәоуқәа азхҳәаадатә ҳәоуқәа излареиԥшым ыҟоуп (Уахә. ҵаҟа).

Азеиԥш хаҽытә ҳәоуқәа

Азеиԥш хаҽытә ҳәоуқәа рҟны азхҳәаа асинтаксистә позициа арбоуп асубиекттә хаҽытә ԥынгыла **у** ала, аха ари апозициаҽы асубиекттә хаҽытә ԥынгыла **у** иалкааӡ ахаҽы аарԥшра иазкӡам, азеиԥш хаҽытә ҵакы амоуп, хаҽыс издукылалак ҟалоит, акласстә ҵакгьы аанарԥшӡом. Аԥҳәыс лхы иалырхәозаргьы, *уаԥхьа икаҳауа уихымыччан* ҳәа ауп ишырҳәо, ирҳәаӡом *баԥхьа икаҳауа бихымыччан* ҳәа. Ирҳәаӡом *бхатәы ӡбаны ӡбара бца* ҳәа, *Ухатәы ӡбаны ӡбара уца* ҳәа ауп еснагь ишырҳәо.

Хыԥхьаӡаратә ҵакылагьы аҽееиҭанакуам асубиекттә хаҽытә ԥынгыла **у**: *Ухы иазумуа даҽеаӡәы изумун* (Ажәаԥҟа). Абри асубиект рбага азеиԥш, хаҽытә, класстә, хыԥхьаӡаратә зеиԥш ҵакылоуп ишаҳнарбо. Убри азоуп абас иҟоу аҳәоуқәа азеиԥш хаҽытә ҳәоуқәа ҳәа изрышьҭоу: *Агәыла ԥҳәыс улабжьошәа уԥҳәыс дыбжьа* (Ажәаԥҟа); *Нхаҩӡас кыру, аамстаӡас крыф* (Ажәаԥҟа); *Аԥҳәысгьы узлалықәгәыгрызеи, лхы иташәо иудыруеи* (В.Ам.); *Алықьса Гогәуа абас дирцәажәоит атаца раԥхьа аҩны даннарго: «...Уарҕьа шьапы нх-у-гоит ашәхымс... Нас – у-арма. Еизаашәшәо изахны и-у-шәу у-цкы ҟәашӡа у-ныҩналоит уи аҩны. Наӡаӡа. Атацаҩызцәагьы егьырҭ*

иԥналогьы иршәу шкәакәоушәа у-боит. Нас гәыблаак азна ашырʒ нау-дыркуеит. Ауадақәа акакала у-рыԥнысуа аҳәиҧә-аҳәиҧәҳәа и-у-ҟьоит. И-у-ҟьоит ашырʒ... Ус у-хы у-ԥахон и-у-ԥаршәу у-касы ҧаға у-алԥшны у-нарылаԥшхоит...».

Знызынла азххәаа аконтекст ала ашьақәыргылара аналшо ыҟоуп, аха усҟангьы аҳәоу аструктура иалалаʒом: *Астудентцәа чаихыхра идәықәырҧеит; Адгәыр аррахь ддәықәырҧеит.* Ара еиҳарак хшыԥзышьҭра зызуу азҳәа арҿиароуп.

Азеиԥш хаҿытә ҳәоуқәа итбааны ахархәара рымоуп абызшәаҿы. Лассы-лассы иаҳԥылоит ажәаԥҟақәа рҿы: Иажәаԥҟақәа урыхҟьашаны укаҳауеит (А.Г.); *Аʒәы изы иҟаҧа ухазы иҧа* (Ажәаԥҟа); *Аҧәуашьа ззымдырыз ихы ԥиҿеит* (Ажәаԥҟа); *Сах ҳәа зоуҳәаз атәы ҳәа уеиҳәоит* (Ажәаԥҟа); *Цқьа иузымдыруа дагьумырԥьан, дагьумырҽехәан* (Ажәаԥҟа).

Азҳәа еиҭатцуа аҟатцарба адҵаратә ркьынаа мапкрадатәи аформаҿы асубиект рбага **у** шбыжьшәо еиԥш, азеиԥш хаҿытә ҵакы змоу **у**-гьы быжьшәоит, аха аҳәоу зеиԥш хаҿытә ҳәоуны ишыҟоу иаанхоит: *Лахь уаԥшны ахәы ша* (Ажәаԥҟа); *Нхаҩҧас кыру, аамстаҧас крыф* (Ажәаԥҟа); *Уқәҧатәы гәатаны ушьапы еиҧых* (Ажәаԥҟа).

Азххәаатә ҳәоугьы зеиԥш хаҿытә ҳәоуны ианҳԥылогьы ыҟоуп. Усҟан азххәаа инфиниттә еицааирала иаарԥшуп. Субиекттә рбаганы ара иҟалоит ахаҿытә ԥынгылақәа **д, и, р**. Ари ҟалоит ажәаԥҟақәа рҟны: *Аибашьра иақәымшәац д-хаҧа ғәғәоуп* (Ажәаԥҟа); *Ахы зымҧарҧаз алымҳа (и)-ифеит* (Ажәаԥҟа); *Аʒы иаԥну аʒы аԥан (и)-идыруеит* (Ажәаԥҟа); *Аҧәуашьа ззымдруаз ихы ԥ-и-ҽеит* (Ажәаԥҟа); *Ала бзиа аԥҳәыс и-леишуам* (Ажәаԥҟа); *Аца*

иаблыз ахьшәашәа д-ацәшәон (Ажәаԥҟа); *Акы згыз игыз и-дыруан, ҩба згыз игыз и-здыруамызт* (Ажәаԥҟа); *Еиқәа зшьамыз зеиқәа кылҵәаз д-ихыччон* (Ажәаԥҟа); *Аҙыршы иацәшәаз амца д-ақәԥалт* (Ажәаԥҟа); *Амшә ахаҵа збази ашьҭа збази еима-р-куан* (Ажәаԥҟа). Абас иҟоу аҳәоуқәа азххәаатә ҳәоуқәа рахь иаҵанакуеит.

Даара имаԥны, аха азеиԥш хаҧытә ҳәоу аҟны азххәаа хазы ажәала иаанарԥшугьы ыҟоуп: *Ауаҩы, иԥсы ахьынҙаҭоу, зегьы д-реигәыҕларoуп* (Ажәаԥҟа).

Имаԥҙаны иаҳԥылоит иара убас азеиԥш хаҧытә ҳәоу аҟны асубиект ахаҧытә ԥынгыла -**ҳ** ала ианаарԥшу, азеиԥш хаҧытә ҵакы аманы: *Акрыфара уаҩ дзаҟәыҵуа иҟазар, егьараан ҳ-аҟәыҵхьазаарын* (Алашара).

Аобиекттә рбага **у** азеиԥш хаҧытә ҵакы аманы ианҳԥыло ыҟоуп: *Уеиҳа зымчу аанда у-алеишшуеит* (Ажәаԥҟа); *Иугу уазҳәо думанда* (Ажәаԥҟа); *Агаҙа уи-абжьар д-у-аҕахоит* (Ажәаԥҟа); *Ахәычы ушьамхы дықәуртәар, уԥаҵа дахьынҳалоит* (Ажәаԥҟа); *Акрыздыруа дагьууанда, дагьуаҕанда* (Ажәаԥҟа).

Еилкаам ахаҧытә ҳәоуқәа

Еилкаам ахаҧытә ҳәоуқәа рҟны асубиект рбага иамоуп еилкаам ахаҧытә ҵакы. Субиект рбагас ара иҟалоит ахԥатәи ахаҧы арацәа хыԥхьаҙара арбагақәа **р//д, и**: *Аҩны р-ҭиуеит; Батал ашкол д-тарҵеит; Ақалақь аҧы ахәычбаҳчақәа рыргылара и-алагеит.*

Азҳәа еиҭаҵуа ҟаҵарбазар субиектс иҟалоит «Л» ариад иатәу ахаҧытә ԥынгыла **р**: *Убри аамҭазы аҩны аԥхьаҟа абыжьқәа геит – атҵаца ҟадыҷь даа-р-гозар*

акәхарын (А.Г.); *Аԥсшьара мышқәа раан ашкол аҵафцәа ау-р-ышьҭит; И-р-ҳәоит «Аҟәа мра сасырҭоуп»* (Б.Шь.); *Махаз аусҳәарҭа ахантәафыс дҟа-р-ҵеит*.

Азҳәа еиҭамҵуа ҟаҵарбазар, субиектс иҟалоит «Д» ариад иатәу ахаҧытә ԥынгыла **и**: *Ақыҭаҧы аапынтәи ацәаҕәарақәа и-ры-лагеит; Аусҳәарҭа ҳанҭыҵуаны аараион аҟнытә атҵел и-асит* (И.П.); *Асуд аҧы ашаҳатцәа и-рацәажәеит*.

Еилкаам ахаҧытә ҳәоу ҳԥылазом адҵаратә ркьынааҧы, избан акәзар адҵаратә ркьынааҧы ахпатәи ахаҧы субиектс изыҟалазом.

Ахаҧыдатә ҳәоуқәа

Ахаҧыдатә ҳәоуқәа ҳәа изышьҭоу рҟны асубиекттә хаҧы морфологиала иаарԥшзам, ара инеидкыланы иҟазам ахаҧытә морфологиатә парадигма. Иаҳҳәап, *шеит, хәлеит, ԥынроуп, аапынроуп*. Ирҳәазом *с-шеит, у-шеит, б-шеит, д-шеит, ҳ-шеит, шә-шеит* уб.итц. Убри аҟнытә абас иҟоу аҳәоуқәа ахаҧыдатә ҳәоуқәа ҳәа ирышьҭоуп. Аха уи иаанагазом ара ахаҧытә еилкаара зынза иҟам ҳәа. Хаҧытә еилкаарада иарбанзаалак аҳәоу зышьақәгылазом. Ахаҧытә еилкаара ара синтаксисла иаарԥшуп. Ахаҧыдатә ҳәоуқәа рҟны еснагь ажәаҳәаѡ дзыхцәажәо ауп иарбоу. Ажәаҳәаѡ дзыхцәажәо еснагь ахпатәи ахаҧы иатҵанакуеит. Убри аҟнытә ахаҧыдатә ҳәоуқәа рҟны иҳамоуп ахпатәи ахаҧы, уи синтаксисла иаарԥшуп. Даҽакала иаҳҳәозар, аҳәоу аструктура иҳанаҳәоит, иарбан хаҧу ара иҳамоу. Ахаҧыдатә ҳәоу ашьаҭа еиҳарак азҳәа мацарала иаарԥшуп. Ара азххәаа

асинтаксистә позициаҿы иаҳпылар ҟалоит ахпатәи ахаҿы азатцә хыпхьазара арбага **и**: ***и****-шеит,* ***и****-хәлеит*...

Аха **и** ара ахаҿытә цакы амазам, ахаҿытә функциагьы нанагзазом. Убри аҟнытә асубиект позициаҿы **и** ҳхы иаҳархәаргьы ҟалоит, иаҳмырхәаргьы ҟалоит, избан акәзар уи цакылагьы функциалагьы, ишаҳҳәаз еипш, итацәуп: *и-шеит // шеит, и-лашьцеит // лашьцеит, и-шоуроуп // шоуроуп* уб.итц. Ахаҿыдатә ҳәоу ашьата злашьақәгылоу азҳәа иамоуп асинтаксистә аамтагьы, аркьынаагьы, убри азоуп азҳәа изалшо апредикативтә цакы аарпшра.

Ахаҿыдатә ҳәоуқәа ҳпылоит апсабаратә тагылазаашьақәа раарпшра аан, иара убас цьара тагылазаашьак аарпшра аангьы: *Иахьа шәаҳәароуп, Хәмарроуп; Ччароуп Алиас игәаратаҿы; Цаауеит еиҟәжәаны; Хьтоуп иааузымчҳаратәы*.

Иаҳпылоит ҩ-компонентк рыла ишьақәгылоу ахаҿыдатә ҳәоуқәа. Аҩбатәи акомпонент ара азырха акәхоит. Ари ҟалоит азҳәа злаарпшу аҟатцарба аиагаратә цакы змоу аффикс **тә** анацлалак: *Иҧсыҿу аҧаҩцәа и-рыцхраатәуп; Ахәычқәа и-р-ацәажәатәуп*. Арт аҳәоуқәа рҿы ажәақәа, ахәычқәа, атцаҩцәа зырхақәоуп, азҳәаҿы иарбоуп обиекттә рбагала. Аиагаратә цакы змоу аффиксқәа **тә, ха** еицны иаҳпыларгьы ҟалит. Усҟан азҳәа иҟалаша аамтатә цакы шьтнахуеит: *Ақалақь аҟнынза ицатәхоит; Аус збатәхоит; Арҧага шәҟәқәа аахәатәхоит*...

Ахаҿыдатә ҳәоуқәа рҟны иаҳпылар ҟалоит ихадам аҳәоу хәтақәагьы, еиҳарак еиуеиҧшым атагылазаашьақәа: *Ачымазаҩ ҳашидтәалаз акараҳәа иаа-*

шеит; Март азы иаалырҟьаны хьҭахеит; Ихәлеит абар илеихашәа (Б.Шь.).

Ахаҷыдатә ҳәоуқәа ахархәара рымоуп еиҳарак асинтаксистә ҭабыргылатәи аркьынаа уажәтәи аамҭаҷы. Аха ианаҳҧыло ыҟоуп егьырҭ аамҭатә формақәа рҷгьы: *Ишылашьцара лашьцахьан; Ашара ҽеазнакуан; Зынран. Асы аҳәалыҳәа илеиуан; Аапынран. Ахацәа аапынтәи аусҟәа ирылагахьан.*

Ахьыӡтә ҳәоуқәа

Ахьыӡтә формақәа рыла ишьақәгылоу, аинформациа азнагараз ҳхы иаҳархәо ажәа ма ажәеицааирақәа ахьыӡтә ҳәоуқәа ҳәа ирышьҭоуп. Урҭ итбааны ахархәара рымоуп аурыс бызшәаҟны, убрантә аҧсуа литературатә бызшәа иалалеит. Аха урҭ аҧсуа бызшәа иазҵыдараҙам. Аҧсуа бызшәаҷы аинформациа азнагараан урҭ ишьҭырхуеит аҳәоу иаҭаху аграмматикатә формақәа. Иаҳҳәап: *Аӡын – зынроуп, зынран; Аҧхын - ҧхынроуп, ҧхынран; Ахьҭа – хьҭоуп, хьҭан* уб.итц. Аха аурысшәа аныррала аҧсуа шәҟәыҩцәа рхы ианадырхәо ыҟоуп, аха иара усгьы имаҷны иаҳҧылоит: *Ақытҭа Уарча. Аҕәтәы ҩны. Амшын ду. Диит ҷкәына хәыҷык аҧсуак итҭаацәараҷы* (Д.Гә.); *Аҧхын. Ашьыжь. Арбаҕь ҷыртуан, ҧшахьк аауан* (Б.Шь.).

Ахьыӡтә ҳәоуқәа ҳәа изышьҭоу ҳара аҳәоуқәа ирхаҳаҧхьаӡалаӡом, избан акәзар урҭ апредикативтә ҭакы рымаӡам, апредикативтә ҭакы аазырҧшуа аграмматикатә формақәа рымаӡам; рхала аконтекст рыцымкәа аинформациагьы рзеиҭагом, урҭ аҳәоу хәҭалагьы ишаӡом, иахьҳәоуқәам аҟнытә.

Аха урҭ, хыхь ишаабаз еиҧш, Д.Гәлиа, Б.Шьынқәба убас егьырҭгьы рхы иадырхәоит имаҷӡаны акәзаргьы:

Москва. Кремль. Абџьар палата. Лакәны имаҳацзар, еиԥш збахьада (В.Ам.); *Аштԥа ҟаԥшь. Даажуеит авожд* (С.Ҷ.).

Ахьыӡтә ҳәоуқәа рхы иадырхәоит аԥсабаратә ҭагылазаашьақәа рарбара аан, амаҭәар ма даҽа еилкаарак аҟазаара ашьақәырҕәҕәара аан, апиесақәа рремаркқәа рҟны: *Аԥсуа кәаскьа азал. Зосҳан икаба аҳәынӷәра ԥыртланы акаруатԥ дықәтәоуп* (З.Д.).

АҲӘОУ АСТРУҚТУРАТӘ СХЬЕМА

Аелементартә еилкаарақәа

Аҳәоу ажәаҳәаҧы ҳхы иаҳархәацыԥхьаӡа, иҧыцны еиҧаҳартәауоу ма асистема змоу, иалкааy схьемак ала еиқәҳаршәауоу?

Даҽеакала ҳҭаауазар, аҳәоу ажәаҳәа мацара иатәу иаку еилкаароу ма абызшәатә системагьы иадҳәалоу?

Абри азҭаара аҭак аҭара иабзоураны ишьақәгылеит аҭыхәтәантәи ажәашықәсақәа рзы аҳәоу иалкааy асистема змоу еилкаараны аҭҭаара. Аҳәоу асистема змоу еилкаараны аҭҭаара иахьагьы иаҧагыло абызшәадырѡцәа ыҟоуп, аха аҭарауаа еиҳарак ари рыдыркылеит. Ари азнеишьа анаука мацараҧы иаанымхакәа, аиҳабыра ҭара иазку арҭага шәыҟәқәа рҟынӡагьы инаӡахьеит. Макьана инагӡаны иҭҭаам апроблемақәагьы амоуп, аха аҳәоу атруктура аҭҭаараҧы алтҭшәа бзиақәа маҷымкәа иаадырԥшхьеит.

Абызшәадыррақәы аҳәоу аструқтуратә схьема ашьақәыргылараҧы иҟоуп ѡ-знеишьак. Актәи азнеишьа аан (ари еиҳарак Н.И. Шведова лазнеишьоуп) – аҳәоу

аструқтуратә схьема шьақәдыргылоит, уи апредикативтә ҭакы иқәныҟәаны. Аѡбатәи азнеишьаан – аҳәоу апредикативтә ҭакы адагьы, иазгәарҭоит ахшыѡзҭаратә еидарагьы. Актәи азнеишьала иҳауа ахәҭа аҳәоу **апредикативтә минимум** ҳәа иашьҭоуп, аѡбатәи азнеишьала иҳауа ахәҭа аҳәоу **аноминативтә минимум** ҳәа иашьҭоуп. Абарҭ асхьемақәа рыѡбагьы еиԥырхагам, ихеибарҭәаауеит ҳәа ирыԥхьаӡоит.

Аҳәоу аструқтуратә схьема иабстракттә еилкаароуп, еиднакылоит аҳәоу зда ихәарҭам акомпонентқәа.

Аҳәоу аминимальтә струқтуратә схьема

Аҳәоу аминимальтә струқтуратә схьема, ишаҳҳәааз еиԥш, еиднакылоит апредикативтә ҭакы ашьақәыргылареи аарԥшреи ирыдҳәалоу акомпонентқәа мацара.

Аԥсуа бызшәаҟны убарҭ рахь иаҭанакуеит азххәаа, азҳәа, азырха. Абарҭ акомпонентқәа асхьемаҿы асимволқәа рыла иарбахоит. Иаҳҳәап, ҳара иҳамоуп азххәааи азҳәеи рыла мацара ишьақәгылоу аҳәоу мариа: ***Аԥыс шәаҳәоит***. Асхьемала иаҳарбар, ари аҳәоу ҟалоит абас $\mathbf{N_1}$ $\mathbf{V_1}$ **f**. Асимвол $\mathbf{N_1}$, иаԥсахуеит ахьыӡ азеиԥштә, еилкаау, еилкаам, адхаларатә формақәа, иара убас иарбанзаалак ажәа ма ажәеицааира азххәаа апозициаҿы ахархәара змоу. Ус анакәха, асхьемаҿы асимвол $\mathbf{N_1}$ аҭып аҿы иҳаргылар ҟалоит азххәаа апозициаҿы игылар зылшо иарбанзаалак ажәа ма ажәеицааира.

Асимвол $\mathbf{V_1}$ **f** иаԥсахуеит иарбанзаалак хаҿык змоу аҟаҭарба афиниттә форма.

Асхьема $\mathbf{N_1\ V_1\ f}$ еиднакылоит абас еилоу аҳәоуқәа мацара:

Аҧыс шәаҳәоит; Ахәыҷы дҧәуоит; Ала шуеит; Ақәа леиуеит; Лымшара қьиароуп; Аҧара лашароуп; Аҧарадара лашьцароуп; Сара сҙахуеит; Уара урашәоит; Агәаҟ дажәаҳәаѳуп уб. итц.

Ишаабо еиҧш, аструқтуратә схьема $\mathbf{N_1\ V_1\ f}$ еиднакылоит азхҳәааи хаҷык змоу аҟатцарба афиниттә формала иаарҧшу азҳәеи рыла ишьақәгылоу аҳәоуқәа зегьы. Ус анакәха, абарҭ аҳәоуқәа зегьы ирымоуп еицырзеиҧшу модельк, схьемак, абри асхьема енагь ихианы иҟоу бызшәатә струқтуроуп. Уи ҳхы иаҳархәоит еснагь иара иақәшәо аҳәоуқәа раан.

Ҳазлацәажәо асхьемаҷы азҳәа аҟатцарба аинфиниттә формала ианаарҧшу ыҟоуп. Усҟан асхьема ҟалоит абас:

$\mathbf{N_1\ V_1}$ **inf.** Ари асхьема иақәшәоит: $\mathbf{N_1\ OV_1\ f;\ N_1\ OV_1}$ **inf.** *Аҧыс шәаҳәома?; Ачкәын дабацои?; Уара уанбацои?; Бара бҷаанкыл!* уб. итц.

Ѳ-компоненткны ишьақәгылоу аструқтуратә схьема иамоуп абарҭ авариантқәа: $\mathbf{N_1\ OV_1\ f;\ N_2\ OV_2}$ **inx**. Ари асхьемаҷы асимвол **N, O** ала иарбоуп иарбанзаалак азырха (иҧиоу, иҧиам).

Ари асхьема иақәшәоит абас ишьақәгылоу аҳәоуқәа:

Ахәыҷқәа ирыцхраатәуп; Ахәыҷқәа ирыцхраатәума?; Ахәыҷқәа ианбарыцхраатәу?; Уи дахнагеит ҷьара.

Азырхагьы аарҧшызар ҟалоит иарбан ҳәоузаалак аҟны ахьыҙ азеиҧштә, еилкаау, еилкаам, адхаларатә формақәа рыла, ма урҭ рхаҭыҧан иаҳҧыло ажәақәа рыла.

Х-компоненткны ишьақәгылоу аҳәоу иамоуп абарҭ аструқтуратә схьемақәа: $\mathbf{N_1\ N_1\ OV_2\ f;\ N_1\ N_1\ OV_2}$ **inf,** $\mathbf{N_1\ ON_1\ OV_2\ f;\ N_1\ ON_1\ OV_2}$ **inf.**

Актәи асхьема иаҭанакуеит абас иҟоу аструқтура змоу аҳәоуқәа:

Аӣаҩы ашәҟәы даӈхьоит; Арӣаҩы ашәҟәы ааихәеит; Сара сҩыза сиацәажәоит; Баҭал Кама длыцхраауеит.

Аҩбатәи асхьемаҿы азҳәа аҟаҭарба аинфиниттә формала иаарӈшуп:

Арӣаҩы ашәҟәы анбааихәеи?; Баҭал Кама длыцхраауама?; Уара ала ушӈасуаз?! уб. иҭ.

Ахӈатәи асхьемахь иаҭанакуеит абас еиӈш иҟоу аструқтура змоу аҳәоуқәа:

Ацҳа иавсыз ацҳа даӣнагеит; Ачымазаҩ аӈхӡы иқәнаҭәоит.

Аӈшьбатәи асхьемаҿы азҳәа аҟаҭарба аинфиниттә формала иаарӈшуп: *Ачымазаҩ аӈхӡы иқәнаҭәома?*

Ӈшь-компоненткны ишьақәгылоу аҳәоу иамоуп абарҭ асхьемақәа: : **N_1 N_1 OV_3 f; N_1 N_1 OV_3 inf.**

Абарҭ асхьемақәа ирықәшәоит аҳәоуқәа:

Сара сҩыза исҭоит ашәҟәы; Аҭеразы Гәында илзиӡахит аӣкы; Уара уҩыза ашәҟәы анбаиуҭеи?; Бара Есма ашәҟәы шӈалыбымҭоз!

Компоненткны ишьақәгылоу аҳәоу иамоуп абарҭ аструқтуратә схьемақәа: **Vf, Vinf, N_1.**

Абарҭ асхьемақәа ирықәшәоит абас иҟоу аструқтура змоу аҳәоуқәа: *Шеит. Ӡынроуп. Ҭынчроуп. Хьҭоуп. Аӡын. Ашьыжь. Ашҭа Ҟаӈшь. Ақыҭа Уарча. Ӡынроума? Хьҭоума?*

Ара ҳара иаҳарбеит ахадаратә схьемақәа. Аха, асхьемаҿы иарбазар ҟалоит аҳәоу егьырҭ аструқтуратә ҷыдарақәагьы, иаҳҳәап, еилоу азҳәа аструқтура. Усҟан асхьемақәа рхыӈхьаӡара еиҳахоит: **N_1 V_2 inf COP** (COP – ацхыраагӡатә ҟаҭарба).

Ари асхьема иақәшәоит азхҳәааи еилоу аҟатцарбатә зҳәеи рыла ишьақәгылоу аҳәоуқәа:

Ахәыҷы аӡәуара далагеит; Ахәыҷы дӡәуа далагеит; Ахәыҷы дӡәуара дыҟоуп; Ахәыҷы дӡәуар итҵахуп.

Ишаабо еиҧш, аҧсуа бызшәаҟны иаҳҧыло аҳәоуқәа зегьы схьемала еидкылазар ҟалоит. Урҭ рхыҧхьаӡара дааракгьы имыцхәӡам.

Аҳәоу инеиҵыху аструқтуратә схьема

Хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиҧш, инеиҵыху аструқтуратә схьемаҿы иазгәаҭоуп апредикативтә ҵакы иалахәу акомпонентқәа рыдагьы аҳәоу ахшыѡҵакытә структура иалахәу акомпонентқәагьы.

Еиҿхарҧшып абарҭ аҳәоуқәа:

1. *Алиас дынхоит.* 2. *Алиас дынхоит ақытҵаҿы.*

Аҳәоу аминимальтә-струқтуратә схьемала арҭ аѡхәоук еиҧшуп. Ари асхьемаҿы иарбоуп апредикативтә ҵакы иалахәым, аха ахшыѡзцаратә ҵакы иадҳәалоу акомпонент,аҵыпҵатә ҭагылазаашьа.Уи арбоуп ашьҭынгыла зцу хьыӡҟала. Асхьемаҿы иарбоуп асимвол $\mathbf{N}_2$ ала.

Инеиҵыху аструқтуратә схьема аҳәаақәа макьана цқьа ишьақәыргылам, убри аҟнытә уи макьана иамам иарку ахыҧхьаӡара.

ИРУАДАѠУ АҲӘОУ МАРИА

Аҳәоу мариа аилазаара дыруадаѡуеит аинфиниттә еицааирақәа, ажәалагалақәа, еижәлантәу аҳәоу хәҵақәа, ахазырха, алкаа. Абарҭ рҟынтә иҟоуп иҳәоу хәҵақәоу,

иҳәоу хәҭақәам. Аҳәоу хәҭақәа рахь иаҵанакуеит аинфиниттә еицааирақәа, еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа, алкаа. Иҳәоу хәҭам рахь иаҵанакуеит ажәалагалақәа, ахазырха...

АИНФИНИТТӘ ЕИЦААИРАҚӘА

Аԥсуа бызшәа асинтаксис егьырҭабызшәақәа, иаҳҳәап, европатәи абызшәақәа, ирҿырԥшны уахәаԥшуазар, ҭәҭәала ианыԥшуеит аҧыдарақәа. Ари зыбзоуроу еиҳарак аморфологиа аилазаашьа ауп. Аморфологиеи асинтаксиси рышьхәа еивҵоуп. Убри аҟнытә аморфологиа аилазааразҿы иҳамоу аҧыдарақәа асинтаксис аҟны ирыцааиуеит асинтаксистә еилазаара аҧыдарақәагьы. Еиҳарак ара аус ауеит аҟаҵарба афиниттә-аинфиниттә формақәа, еилазаашьала, функциала реиҿагыларақәа. Аинфиниттә форма иамоуп акымкәа аҟалашьақәа: уи шьақәгылоит азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбагақәа **и, з** рыла, аҭагылазаашьатә елементқәа **ан, ахь, ш** рыла, асуффиксқәа **-ааиӡа, -ижьҭеи, -наҵы, -цыԥхьаӡа** рыла. Иҟоуп иара убас аинфиниттә формахь иаҵанакуа аркьынаатә формақәа (ахьыԥшратә, ахьыԥшратә-зкратә, азааигәаратә), арлахәыратә формақәа. Арҭ зегьы асинтаксис аҿы ирымоуп рхатәы функциақәа. Морфологиала реилазаашьеи рҵакқәеи рылагьы ирымоуп ирзеиԥшу аҧыдарақәагьы, излеиҿагыло аҧыдарақәагьы.

Азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбагақәа иҳарҭоит алахәыра афункциа назыгӡо аинфиниттә форма. Урҭ иаанырқылоит аҟаҵарбаҿы асубиекттә-обиекттә хаҿытә ԥынгылақәа рпозициақәа. Азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбага **и** ииааннакылоит «Д» араид иатәу ахыҿытә

ԥынгылаҟәа рпозиция, азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбага **з** иианнакылоит «Л» ариад иатәу ахаҽытә ԥынгылаҟәа рпозиция. Ахаҽытә ԥынгылаҟәа изларҽагыло убри ауп, урҭ иаадырԥшуам ахаҽытә, акласстә, ахыԥхьаӡаратә ҭакҟәа. Ахаҽытә ԥынгылаҟәа рфункциаҟәа рҟнытә инарыгӡо асубиекттә-обиекттә ҭакҟәа роуп. Хаҽык змоу аҟаҵарба аинфиниттә форма анышьҭнахлак иацәыӡуеит ахаҽытә, ахьыӡцынхәратә, акласстә ҭакҟәа, избан акәзар азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбага **и** урҭ акатегориаҟәа аанарԥшӡом: **с-цәажәоит, и-цәажәоит**. Ԛ-хаҽык змоу аҟаҵарба иацәыӡуеит хаҽык, егьи ахаҽы ԥсахрада иаанхоит: **и-с-ҳәоит – и-с-ҳәо, и-з-ҳәо; и-с-рашәоит – и-с-рашәо, и-з-рашәо**. Х-хаҽык змоу аҟаҵарба аинфиниттә форма анышьҭнахлак, иацәыӡуеит хаҽык, егьырҭ ахаҽқәа ԥсахрада иаанхоит: **и-у-с-ҭоит – и-у-с-ҭо, и-у-з-ҭо**.

Аҟаҵарба аинфиниттә формахь ианиаслак, иацәыӡуеит иара убас абсолиуттә аамҭатә ҭакы, ишьҭнахуеит ихьыԥшу аамҭа. Аҟаҵарба иацәыӡуеит иара убас аркьынаатә еиҽагыларақәагьы.

Аҭагылазаашьатә елементқәа **ан, ахь, ш** рыла ишьақәгылоу аҟаҵарба аинфиниттә форма аҭагылазаашьатә аамҭатә, аҭыԥтә, аҟалашьатә ҭакҟәа шьҭнахуеит. Аҭагылазаашьатә елементқәа **ан, ахь, ш** аҟаҵарба ашьаҭа иаԥынгылоуп, ахаҽытә ԥынгылаҟәа ирылакьыс ӡом. Арагьы аҟаҵарба иацәыӡуеит абсолиуттә аамҭатә ҭакы, ишьҭнахуеит ихьыԥшу аамҭатә ҭакы, иацәыӡуеит иара убас аркьынаатә еиҽагыларақәа: **с-ан-цо, с-ахь-цо, с-ыш-цо**.

Асуффиксқәа рыла ишьақәгылоу аинфиниттә форма аангьы аҟаҵарба иацәыӡуеит абсолиуттә аамҭатә ҭакы,

ишьҭнахуеит ихьыԥшу аамҭа, ахаҽқәа ԥсахрада иаанхоит: **дц-еижьҭеи, дц-ааиҙа, дца-цыԥхьаҙа, дыҟанаҵы**.

Аҟаҵарба арлахәыратә формақәа аамҭатә, аркьынаатә категориақәа зынҙа ирымаҙам.

Ишаабо еиԥш, еиԥшым ашьақәгылашьақәа змоу аинфиниттә формақәа еицырзеиԥшу ҷыдароуп ихьыԥшу аамҭатә ҵакы ашьҭыхреи, аркьынаақәа рыла аиҽагылара рцәыҙреи.

Аҟаҵарба аинфиниттә форма аморфологиатә ҷыдарақәа ирыдхәалоу асинтаксистә ҷыдара хадақәа иреиуоуп аинфиниттә еицааирақәа.

Аинфиниттә еицааирақәа рпроблема аԥсуа-адыга бызшәақәа рҽы макьаназы иаку агәааанагарахь икылгам. Абызшәаҭҵааѽцәа ҷьоукы урҭ ҳәоу цылақәоуп ҳәа ирыԥхьаҙоит, даҽа ҷьоукых урҭ ҳәоуқәаҙам, аҳәоу мариа аструктура иалоуп ҳәа ирыԥхьаҙоит. Урҭ ҳәоу цылоуп ҳәа изыԥхьаҙо иаадырԥшуа аинформативтә ҵакы иқәныҟәоит. Ҵакыла иашаҵәҟьаны урҭ аҳәоу цылақәа ирықәшәоит. Аха рграмматикатә еилазаашьала урҭ аҳәоу цыла иацәыхароуп.

Ари апроблема инагҙаны аҙбаразы идыртәуп аҳәоу ҳәоуны иҟазҵо асинтаксистә ҷыдарақәа. Аҳәоу ҳәоуны иҟазҵо раԥхьаҙа иргыланы апредикативтә ҵакоуп. Апредикативтә ҵакы змам ҳәоуҙам. Ара абызшәаҭҵааѽцәа ргәааанагара еиқәшәоит. Аха апроблема аруадаѽуеит апредикативтә ҵакы шьақәзыргыло асинтаксистә категориақәа реилкааразы аҳәоу еиқәшәара нагҙаны иахьыҟам. Ҷьоукы ргәааанагарала апредикативтә ҵакы ашьақәгылара ахаҽытә категориа алахәҙам, уи шьақәзыргыло асинтаксистә аамҭатә амодальтә ҵакқәа роуп. Даҽа ҷьоукы уи хымԥада

иаҭахуп ҳәа ирыԥхьаӡоит.(Ари азҵаара инарҭбааны уахәаԥш ҵаҟа ад. 208).

Ишаабо еиԥш, ари аграмматикаҿы апредикативтә ҵакы шьақәзыргыло асинтаксистә категориақәа иалкааупхпа: асинтаксистә ихьыԥшым абсолиуттә аамҭа, амодальтә категориа, ахаҿытә категориа. Абарҭ ах-категориак рҟнытә акы агзаргьы апредикативтә ҵакы зышьақәгылом.

Иқәгылоит азҵаара: аинфиниттә еицааирақәа ирымоума абарҭ ах-категориак?

1. Аинфиниттә еицааира иамаӡам ихьыԥшым абсолиуттә аамҭатә ҵакы. Аинфиниттә еицааира еидкылага хадас иамоу аҟаҵарба инфиниттә форма иамоу ихьыԥшу аамҭатә ҵакы ауп. Ихьыԥшу аамҭатә апредикативтә ҵакы ашьақәгылара иалахәӡам.

2. Аинфиниттә еицааира иамаӡам ихьыԥшым амодальтә еиҿагылараҚәа.

3. Аинфиниттә еицааира иамоуп ахаҿытә еизыҟазаашьақәа, аха ахаҿытә категориа амацара иазышьақәыргылом апредикативтә ҵакы.

Ари зегьы зыхҟьо, аинфиниттә еицааира еидкылага хадас иамоу аҟаҵарба аинфиниттә форма иазаарԥшуам ихьыԥшым аамҭа, амодальтә еиҿагылараҚәа, иара ахаҿытә асубиекттә-обиекттә еизыҟазаашьақәагьы ихьыԥшу еилкаарақәаноуп ишыҟоу.

Иаахҵәаны иаҳҳәозар, иахьа аграмматикатә теориа ахьааихьоу ала аинфиниттә еицааирақәа аҳәоуқәа рхыԥхьаӡалара ҵаҵгәы амам.

Аинфиниттә еицааирақәа аҳәоу аҿы ирымоуп досу рхатәы синтаксистә функциақәа. Урҭ ҳԥылоит еиуеиԥшым аҳәоу хәҭақәа рпозициақәа рҿы, инарыгӡоит урҭ рфункциақәагьы.

Азхҳәаатә инфиниттә еицааира

Азхҳәаатә инфиниттә еицааира аҳәоу аҽы иаанакылоит азхҳәаа апозиция егьынанагӡоит уи афункциа. Азхҳәаа еиԥш, азҳәаҽы иарбоуп субиекттә хаҽытә ԥынгылала: ***Шьыжьы игылаз****, иҷан аҷаб аӷе-**и**-кит* (Ажәаԥҟа); ***Акы згыз*** *игыз* ***и****-дыруан,* ***ҽба згыз*** *игыз* ***и****-здыруамызт* (Ажәаԥҟа); ***Аӡыршы иацәшәаз*** *амца* ***д****-ақәԥалт* (Ажәаԥҟа); ***Аҷеы изымаиааиз*** *акәадыр* ***д-****асуан* (Ажәаԥҟа); ***Ауаа иреицәоу д****-аҳәачаԥаҽуп* (Ажәаԥҟа).

Азхҳәаатә инфиниттә еицааира еидкылага хадас иамоу аҟатцарба аинфиниттә форма шьақәгылоуп азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбагақәа -**и**, -**з** рыла. **И**– ҳҳы иаҳархәоит еиԥамҵуа аҟатцарбақәа рҿы, **З**– еиԥатцуа аҟатцарбақәа раан. Урҭ аҟатцарба аинфиниттә формаҽы иааныркылоит асубиект рбага апозиция.

*Ар **и**-рнымиац дхаӷа ғәғәоуп* (Ажәаԥҟа); *Ахы **з**-ымӷарӷаз алымҳа **и**-феит* (Ажәаԥҟа).

Азхҳәаатә инфиниттә еицааиреи азҳәеи рыбжьара ишьақәгылоит аиқәшәаратә жәеибаркыра. Усҟан аинфиниттә еицааира неидкыланы ишьҭнахуеит амаҭәартә ма ауаҩытәыҩсатә цакы, азатцә ма арацәа хыԥхьаӡара. Урҭ аилкаарақәа азҳәаҽы иарбахоит субиекттә хаҽытә ԥынгыла. Асубиект рбага позициас иааннакыло зыбзоуроу азҳәа злаарԥшу аҟатцарба аиҭатцреи аиҭамцреи роуп. Аҟатцарба еиҭамцуазар асубиект рбага иааннакылоит актәи аҭыԥ, еиҭатцуазар – аҩбатәи ма ахԥатәи аҭыԥ уи шаҟа хаҽы амоу иабзоураны.

Аҷеы зааӡаз *шьапыла* ***д****-хыԥхыԥуеит* (Б.Шь.); ***Мышкы аҳра зауз*** *шәҩык рхы х-**и**-сеит* (Ажәаԥҟа); ***Уала ихӷәаз***

***д**-ыхӣәаʒеит, ҕала ихӣәаз **д-**еиҭанхеит* (Ажәаӈҟа); ***Абас ахра иалиааз** ахреиӈш **д**-ыҕәҕәоуп* (Б.Шь.); ***Сара исыкәыршаны итәаз** рыхқәа рықәыжь **и**-ʒырҽуан* (А.Г.); ***Аҳәа иашьҭоу** аҳәа аҕәырбжьы **и**-аҳауеит* (Ажәаӈҟа).

Азхҳәаатә инфиниттә еицааира, хазы ажәала иаарӈшу азхҳәаа еиӈш, аҳәоу апредикативтә ҭакы ашьақәгылара иалахәуп, убри аҟнытә уи ҳәоу хәҭа хадас иӈхьаʒатәуп: ***Шәҽык идырӥьо** шәҽык дрыӈсоуп* (Ажәаӈҟа); ***Ажә зтәыз** ҳашьҭра дхыланы иҿааихеит* (Аӈс.л.); ***Итәаны ирымбаз** дгыланы иҿдирбон* (Ажәаӈҟа), *Аʒы иаӈну аʒы аӈан идыруеит* (Ажәаӈҟа).

Имаҷʒаны, аха иара усгьы иаҳӈылоит азхҳәаатә инфиниттә еицааира еидкылага хадас иамоу аҟаҭарба аинфиниттә форма аҭагылазаашьатә елемент -**ахь** ала ианышьақәгылоу: *Иӈа асаулра **ахь-ирҭаз** Кадыр зынʒа дараапкит* (И.П.);

Азхҳәаатә инфиниттә еицааира шаҟа ажәа рыла ишьақәгылазаалак азҳәаҿы субиекттә рбагак ауп иамоу. Еижәлантәу азхҳәаатә инфиниттә еицааирақәа анҳамоугьы, урҭ зегьы ирзеиӈшу асубиекттә рбагак азҳәаҿы иаҳӈылоит: ***Ладатә иааузгьы, ҽадатә иааузгьы, мрагыларатә иааузгьы, мраҭашәаратә иааузгьы** абри амҽа еихдараҿы **и**-еиӈылон* (Аӈс.л.).

Хазы ажәала иаарӈшу азхҳәаа еиӈш, инфиниттә еицааирала иаарӈшу азхҳәаагьы хаҿылеи, хыӈхьаʒаралеи, класслеи азҳәа хадара анаҭоит.

Азхҳәаатә инфиниттә еицааира хазы ажәала иаарӈшу азхҳәаа иақәшәоит функциала инагʒаны аҳәоу ашьаҭа ашьақәгыларaҿы.

Азырхатә инфиниттә еицааира

Азырхатә инфиниттә еицааира аҳәоу аҽы иаанна-кылоит азырха апозициа, егьынанагӡоит уи афункциа. Азҳәа хадара анаҭоит хаҽыла, хыҧхьаӡарала, классла. Убри ала аҳәоу ашьаҭа ашьақәгылара иацхраауеит, апредикативтә ҭакы ашьақәгылара иалахәуп, ҳәоу хәҭа хадоуп. Азырхатә еицааира азҳәа излеиҧшым убри ауп, азҳәаҽы обиект рбагала иарбоуп, азҳәа арҽиара иара иахҭысуеит. Азхҳәаатә инфиниттә еицааира еиҧш, еидкылага хадас иамоу аҟаҭарба аинфиниттә форма шьақәгылоуп еиҳарак азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбагақәа -**и**, -**з** рыла: ***Аӣла иалыҩрыз*** *амаҭ ицҳаит* (Ажәаҧҟа); ***Аӡы иаанаго*** *аҧша иагоит* (Ажәаҧҟа); ***Зан иацымныҟәаз*** *аҽӣыс абга иафеит* (Ажәаҧҟа); ***Зҧа дымҧсыц*** *уҧа диумырӣәыуан* (Ажәаҧҟа); ***Аҽы иақәымтәац*** *аҽы дканамыжьцт* (Ажәаҧҟа); *Аҧҳәызба лҟамчы аҧшаара далагеит, аха илымбеит. Илдырит* ***аӡәы ишигаз*** (Аҧс.л.); *Камаҷыҷ Есма* ***уаҟа илзынлыжьыз*** *ахәыҷқәа ирылҭеит* (Д.Гә.); ***Аҳ узқәиргәыҕуа*** *хышықәса уазыҧшыз* (Ажәаҧҟа); ***Ауапаҟаӣара ззымдыруаз*** *ӡаагара дрышьҭуан* (Ажәаҧҟа); ***Знык ажәшьа ззымдырыз*** *ҩынтә идыржәуан* (Ажәаҧҟа); ***Иагханы иааиз*** *хазы идыржәуеит* (И.П.); ***Узқәымгәыҕуа гәырҕьарак*** *уаҧхьаҟа анцәа иуҧигалааит* (В.Ам.).

Аҭагылазаашьатә елементқәа -**ахь**, -**ш** рыла ишьа-қәгылоу аҟаҭарба аинфиниттә форма еидкылага ха-дас измоу аинфиниттә еицааира азырха апозициаҽы иаҳҧылоит даара имаҷны:

Ӷьарымхан, лара лҳәашьа, агьааур данигоз, иҽы лаҳәаҧштәыла дақәтәаны илышьҭалаз лмоҭа ***акгьы ахьилымшаз*** *даара ихьымӡҕыршьеит* (В.Ам.); *Баҭал* ***ақалақь ахь дышцоз*** *иҩыза иҳаиҳәеит.*

Хыхь иаагаз аҿырӷштәқәа ишаҳдырбо еиӷш, азҳәа еиҭамҵуа ҟаҵарбала иаарӷшызар, азырхатә инфиниттә еицааира арбахоит Д ариад иатәу обиекттә хаҿытә ӷынгылала, уи иааннакылоит актәи аҭыӷ, еиҭаҵуа ҟаҵарбала иаарӷшызар, азҳәаҿы иарбахоит Л ариад иатәу обиекттә хаҿытә ӷынгылала, иааннакылоит уи аҽбатәи ма ахӷатәи аҭыӷ аҟаҵарба шаҟа хаҿы амоу еиӷш: *Аҽы иашьыз ах* ***д****-хыркылеит* (Ажәаӷҟа); **Аҳ узқәиргәыҕуа хышықәса у-а-зыӷшыз** (Ажәаӷҟа).

Иарбанзаалак аинфиниттә еицааира, азҳәаҿы обиект рбагала иарбоу иааннакылоит азырха апозициа, уи афункциагьы нанагӡоит: ***Амшә збази ашьҭа збази*** *иеимаркуан* (Ажәаӷҟа); ***Аӣла иалыҽрыз*** *амаҭ ицҳаит* (Ажәаӷҟа); ***Акы зқәым*** *ҽбагьы иқәым* (Ажәаӷҟа); ***Аӡы иаанаго*** *аӷша иагоит* (Ажәаӷҟа); ***Аӡы иашьыз*** *аӡы иҿадырхәхәон* (Ажәаӷҟа); *Аҕба ҟазӣаз* ***ашәыра ҟазӣаз*** *дӥьеишьон* (Ажәаӷҟа); ***Амаҳә ицны иааз*** *хазы идыртәеит;* ***Афы зысыз*** *ачоуӷара дықәырӣеит.* ***Ҽызара ирымгаша*** *иандәықәлалак иарҳәоит* (Ажәаӷҟа); ***Ажьа шкәакәа зкыз*** *диҽызахеит* (Ажәаӷҟа); *Зны санду лнапы нарықәкны ислырбеит ашышкамсқәа еишьҭахәхәа* ***амҽахәасҭа еихӣәаны ацара ишаҿыз*** (Б.Шь.); *Уа ҳаибганы ҳаныҟаз аҭаҳмадцәа рыбла иабазшәа иагарааны ирҳәо саҳахьан* ***злыӷха ҳаура аҭра ишҭыӣуаз*** (Б.Шь.); ***Рыцҳара дук*** *ҳшақәшәоз зегьы гәҽарас иҟарӣеит* (Б.Шь.).

Аҳәаақәҵатә инфиниттә еицааира

Аҳәаақәҵатә инфиниттә еицааира аҳәоу аҿы иааннакылоит хазы ажәала иаарӷшу аҳәаақәҵа асинтаксистә позициа, инанагӡоит уи афункциақәагьы. Иаанарӷшуеит

уи синтаксисла изыдҳәалоу ажәа (азхҳәаа, азырха, ахарҭәаага, имаҷны аҭагылазаашьа) еиуеиӈшым аҷыдарақәа.

Аҳәаақәҭатә инфиниттә еицааира шьақәгылоуп алахәыра (аҟаҭарба аинфиниттә форма) еидкылага хадас измоу ажәақәа ргәыӈ ала.

Алахәыра шьақәгылоуп азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбагақәа **-и, -з** аҟаҭарба ацҭарала. Азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбага **и** ахархәара аиуеит уи зцаҳҭо аҟаҭарба еиҭамҭуазар, иааннакылоит асубиекттә рбага аҭыӈ, игылоуп актәи аҭыӈаҿы, аха иаанарӈшуам ахаҿи, ахыӈхьаӡареи, акласси, инанагӡоит асубиект афункциа мацара. Алахәыра еиҭаҭуа аҟаҭарбала иаарӈшызар, азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбага -**и** дырҿегьых иааннакылоит актәи аҭыӈ, инанагӡоит аобиект афункциа мацара: ***Аҷкәынреи аӡҕабреи ирыцу*** *агәырҕьара ҳлахьынӣа ианымызт* (Б.Шь.); ***Мшынгәыла амал зманы и-аауаз*** *аҭырқә ҭуӵьарцәа дырҳәуан* (Б.Шь.); *Уи иаӣкыс еиӣбацәан* ***уахык и-еициз*** *саҳәшьцәа аҿыӵьа Ӵьунеи Кәынеи* (Б.Шь.); *Уара узуст̣ада* ***Маанаа рхәаша икарӈсоз и-ааӡаз*** *арыцҳа* (Б.Шь.); ***Ҳашьҭахь и-ӡхыӣыз*** *саӡқәак и-рыхьыз уасҳәап, дад Шәарах* (Б.Шь.); ***Уи и-лҳәоз*** *аедыгьа лакәқәа ӣыхәаӈӣәара рымамызт* (Б.Шь.); *Ауаҿы даныхәыҷу* ***иан лкыкахш иадкыланы и-иӣаз*** *абызшәа хашҭшьа амаӡам* (Б.Шь.); *Ҳдәықәламҭаз ажәҿан кылнаӣәартә абжьы гар акәын абыкь. Ааи, абыкь* ***аӈхьан и-усырбаз*** (Б.Шь.).

Азыҟашьатә хьыӡцынхәратә рбага-**з** аҳәаақәҭатә еицааира еидкылага хадас иамоу алахәыра шьақәнаргылоит, иаӈсахуеит Л ариад иатәу ахаҿытә ӈынгылақәа, урҭ асубиекттә-обиекттә рфункциақәагьы нанагӡоит, аха ахаҿи, ахыӈхьаӡареи, акласси аанарӈшуам. Алахәыра

еиҭатцуа аҟатцарба аҟнытә ишьақәгылазар, -**з** асубиект аҭып ааннакылоит, еиҭамтцуа аҟатцарба аҟнытә ишьақәгылазар, ииааннакылоит иԥиам аобиект аҭып: ***Урт зегьы еилызкааз*** *Асулҭан иан даалыдлыԥхьалеит ашьха тыԥха* (Б.Шь.); *Ҳаиьы* ***Кьарантыхә хадас дыз-маз*** *аублаатәылатәи аиҳабыра жәохәҩык ракәзан иалахәыз* (Б.Шь.); *Ԥхнызар аиҳабыра еизон аштә еиԥых агәтә иқәгылаз,* ***ажәҩан хыла иԥы-з-ыԥссоз*** *аиьдуқәа рымԥан* (Б.Шь.); *Дыҟазаарын азәы* ***адунеи аҩы ԥсы з-хоу зегьы рбызшәақәа з-дыруаз***(Б.Шь.); *Иҟоуп нас* ***уи (и)-з-ыртәыша*** *ахшыҩгьы* (Б.Шь.); *Цәажәаҩык ддырҽхәарц аныртәаху,* ***ажәала ақәаб (и)-з-ыршыз*** *анартә дидыркылон* (Б.Шь.); *Ишԥаузгәаматәеи* ***зынгьы-ԥхынгьы ашьац иаԥәа уарҳалра зы-з-науаз*** *аштә ԥшза?* (Б.Шь.); *Нас* ***зегь реиҳа ҳ-з-ыргәаҟуаз*** *ашәақь хәшәы атәнаҳҳуан* (Б.Шь.); ***Аҩыкәаша (и)-з-ырзсашаз*** *ашьарҩаш катәеит башаза* (Б.Шь.); *Сара сыхшыҩ хәыч иазышытыхуам* ***жәлары зегьы ирзеиԥшу аус ду*** (Б.Шь.).

Хыхь иаагоу аҩырԥштәқәа ишаҳдырбо еиԥш, алахәыратә-аҳәаақәтцатә еицааира иҳәаақәнатцоит, иханартәаауеит иацҵоу информациала синтаксисла изыдҳәалоу ажәа – аҳәоу хәта. Иацҵоу информациала иаарԥшхоит аицааира зыдҳәалоу ажәа еиуеиԥшым атцакқәа. Иаҳҳәап: *Аԥсны иаазаз Абатәа дхаԥа ғьеҩын иаамтәала*. Ари аҳәоу аҩы иацҵоу информациала иаарԥшуп *Абатәа – азххәаа* дзаазаз, дахьыраазаз.

Аусҳәартә абарԥа иԥатәаз аиҳабыра агәырқьхәа иҩагылеит (Б.Шь.). Ари аҳәоу аҩы иацҵоу информациала иаарԥшуп *аиҳабыра – азххәаа* ахьтәаз аҭып еилкаарала. Убас аҩырԥштәқәа: ***Сыԥҳацәа рынасыԥ зырцәгьаз*** *ауаҩ итып дықәсԥап* (Б.Шь.); *Ԥхынразар, аиҳабыра*

еизон ***аштԥ еиԥых агәтԥ иқәгылаз, ажәфан хыла иԥызпҫсоз*** *аԥь дуқәа рымԥан* (Б.Шь.); ***Ҳаԥьы Кьарантыхә еиҳабыс дызмаз*** *аублаатәылатәи аиҳабыра жәохәфык ракәын иалахәыз* (Б.Шь.); *Исгәалашәоит, санду,* ***ачарыц зтԥаз*** *аҳатԥа лхы иқәыргыланы,* ***ҳнафс лбаа илеиуаз*** *арфаш итԥаз аҳлагарахь санылгалоз* (Б.Шь.); ***Уи сара хатԥала сызлахәыз, шаҳатԥсгьы сызмаз, Аублаатәыла алахьынԥа зыҳбоз*** *амшқәа ируакын* (Б.Шь.); *Уи* ***усҟантәи аамтԥазы Кавказ нхыԥ-аахыԥ инапш-аапшхьаз, ашьхаруаа зҳәатәы иазыҳырфуаз, ҳатԥыр зқәырԥоз*** *уафын* (Б.Шь.); ***Аублаақәа жәашықәсала хьы бираҟԥас ирхагылаз, аибашьра еидыслара шәартԥақәа хьыҳла-пшала акырынтә ирылԥхьаз*** *Адагәа-иԥа Ҳаԥьы Бырзыкь ду аҳәынтқар иеинралцәа мчыла ианимыхәа, гьангьашрыла дҳазтԥархозар ҳәа ишьтԥашәарыцо ишьԥан* (Б.Шь.); ***Аублаақәа реиҳабыра хадас ҷыц иалырхыз*** *Ҳаԥьы Кьарантыхә данаахагыла инаркны иааирпшуа далагеит аґәґәареи ахаԥареи* (Б.Шь.); ***Зыпсы еихәлаҳаны иҟаз*** *ахаԥа хәыҷы-хәыҷла иԥсы аатԥалеит* (Б.Шь.); ***Мзымтԥа азиас апстԥа итԥанхоз*** *Аҳҷыпсаа рахьтә уи атԥып изалхын анхафы Баґ Кьаґәса.* ***Бзыпи Хәастԥеи азиасқәа рыбжьара инхоз асаҳқәа рахьтә*** *– аамстԥа Рид Уахсиԥ* (Б.Шь.); ***Апсны аҳ драпгыланы, атуганқәа ирыкәтәаны инеиуаз*** *афецәа Мзымтԥа азиас инырны мратԥашәарахь рхы рханы агафа инанылеит* (Б.Шь.); *Абри аамтԥа иакәшәеит* ***аублаақәа ирхыргахьаз акы иеипшымыз*** *аамтԥа харзаман* (Б.Шь.); ***Акыр зылшоз, акыр зымҽхакыз*** *ауафы дыртԥахын, қәнамгак иакәшәар иҷызхшаз ауафы, ажәакала,* ***лыпха рызтԥашаз*** *ауафы дыртԥахын* (Б.Шь.); ***Саныхәыҷыз псып хаала исыхәларытәҳәаз, сгәы рҟьаны итԥарԥаз, сыпсы иаларызрыжәыз*** *абызшәа хаштԥьас иамоузеи* ?! (Б.ШЬ.);

Уи иаԥкыс еиԥбацәан ***уахык иеициз*** *саҳәашьцәа аҩыџьа Џьунеи Кәынеи* (Б.Шь.).

Аҳәаақәҵатә инфиниттә еицааира иҳәаақәнаҵо ажәа ианаԥынгылоу еиҳа иԥсабаратәуп. Аха иќоуп иҳәаақәнаҵо ажәа ианашьҭанеиуагьы: *Ҳдәықәламҭаз ажәҩан кылнаԥәартә абжьы гар акәын абыкь. Аби, абыкь* ***аԥхьан иусырбаз иаҩызаз*** (Б.Шь.); *Дыќазаарын аҳәы,* ***адунеи аҩы ԥсы зхоу зегьы рбызшәақәа здыруаз*** (Б.Шь.); *Аублаатәыла ахы-аԥыхәа аҳәҳәацәа алаԥа, еизга зеиґьа ыќам ауаа ќәыґақәа,* ***аԥыс ашьапы ахьыԥԥәоу зздыруа, аԥсы ажәала дыбзазтәуа, ахә изы зажәа хәырбґьыцу, иахьа иапшны уаԥәы иќалаша здыруа*** (Б.Шь.); *Ақалақь аҩы ираазоит аинтеллигенциа ҷыц,* ***амилатҭтә культура шьҭызхша*** (М.Ҳ.).

Имаԥны аха иара усгьы аҳәаақәҵатә еицааира синтаксисла изыдҳәалоу ажәа анҳәаақәнаҵо ыќоуп аҭагылазаашьатә еилкаарала: *Игылоуп* ***ҳабацәагьы ҳаргьы ҳахьиз*** *аҩны,* ***иќоуп сыҩуа сшьапы хырќьаќьа сахьықәыз*** *амзырхагьы* (Б.Шь.); *Аҧҳәызба* ***дахьырбаз аҩны*** *бахәык ашьапаҩы игылан* (И.П.); ***Дигәа дахьышьҭаз*** *ауада аҩнду иацќаԥан* (А.Гә.).

Аќалашьатә инфиниттә еицааира

Аќалашьатә инфиниттә еицааира аҳәоу аҩы иаанакылоит хаз ажәала иаарԥшу аќалашьатә ҭагылазаашьа асинтаксистә позиция, инанагзоит уи афункциагьы. Иаанарԥшуеит азҳәа иахылҵуа арҽиара амҩаԥысшьа: ***Дзықәтәаз ақәардә даласазшәа, дымқәацазо*** *дтәан* (В.Ам.); *Пахәала* ***даақәымџзакәа Анақәаԥиаќа дыԥшуа*** *дықәгылан* (В.Ам.); *Уи дтәан* ***инапсыргәыцқәа ишьапы***

иқәкны, икылкааны иаҧхьа адашьма дықәҧшуа (Б.Шь.); *Ашьыжь даныҩагыла,* ***есаашаргьы ишыҟаиӣалац еиҧш,*** *илахь иӥьымшь ааиӡатәит Леуан* (В.Ам.); *Аиашазы,* ***дызҭахыз дааицәшәартә дыҟан*** (В.Ам.); ***Ҳарҭ аублаа мҳаӥьырқәа ҳаарыцҳалшьартә*** *лацәажәашьа дақәшәеит* (Б.Шь.); *Бараҟаи-иҧа Аҳмаҭ,* ***ипатреҭ ҭихуазшәа, иарҕьа напы игәышҧаҽы икәымжәы арҟьара инавӣаӣаны, диашахәӣәаӡа*** *даагылан,* ***ибжьы мырдуцәакәа, аха зегьы ираҳаратәы*** *даацәажәеит* (Б.Шь.).

Аҟалашьатә инфиниттә еицааира еидкылага хадас иамоу аҟаҭарба аинфиниттә форма шьақәгылазар ҟалоит:

1. Аҭагылазаашьатә елемент -**ш** ала: *Ҩнак зны Рамзыц иҩызцәеи иареи хазар* ***бна дук илаланы и-ш-цоз*** *дәҳәыҧшк аҽы инкылсит* (В.Ам.); *Уи анаҩсҟа, лбаа* ***алҩаӣә ахылз-зуа, иҟәандашьшьыраӡа и-ш-аац иаауан*** *аӡыхь* (В.Ам.); *Леуан* ***аӣара аниӣозтәи ашәҟәқәа ды-ш-рыхәаҧшуаз*** *аҧенӥьыр аатит ахала* (В.Ам.); ***Лхи лыхшареи, лыҩни лгәареи, лыуа-лҭынхареи ды-ш-рызхәыцуаз*** *иаалыршеит* (В.Ам.); *Абыржәык* ***уаҩы и-ш-имбацыз*** *ала ихаҭа ихгьы дазгәааит* (В.Ам.).

Аҭагылазаашьатә елемент -**ш** ала ишьақәгылоу аҟаҭарба аинфиниттә форма еидкылага хадас измоу аинфиниттә еицааира егьырҭ афункциақәа амангьы ианаҳҧыло ыҟоуп. Иаҳҳәап, уи азырха афункциаҽгьы иаҳҧылоит: ***Ицәалашәара ш-ӣабыргхаӣәҟьо дымҩашьо*** *и-дыруеит* (В.Ам.).

Ҳазлацәажәо аинфиниттә еицааира аамҭатә ҭакгьы аҟалашьатә ҭакгьы анеицаанарҧшуа ыҟоуп. Усҟан еиҳа аҧыжәара змоу азҭаарала ишьақәҳаргылоит: аамҭатә ҭакы аҧыжәара амазар, ишьҭнахуеит азҭаара **иан-**

ба? Аҭагылазаашьатә ҵакы аԥыжәара амазар, иацааиуеит азҵаара **ишԥа?** Аамҭатә ҵакы аԥыжәара анамоу, аинфиниттә еицааира иашьҭанеиуеит ажәа **еиԥш** ма ахәҭаҷ -**ҵәҟьа**:*Ашьыжь даныҩагыла,* ***есаашаргьы ишыҟаиҵалац еиԥш****, илахь иԥьымшь ааиҙатәит Леуан* (В.Ам.); ***Уи ашҭа дшаатҭалазҵәҟьа****, иҿы днасын аҩны аԥхьа дыхәмаруа даақәлеит* (И.П.). Ҳазыхцәажәо аинфиниттә еицааира азырха апозициагьы анааннакыло ыҟоуп: ***Ицәалашәара шҵабыргхаҵәҟьо дымҩашьо*** *и-дыруеит* (В.Ам.); *Батҭал* ***Аҟәаҟа дышцоз сара*** *и-сеиҳәеит; Наҳарбеи дгызмалымзи,* ***Кәастҭа дышнеиуаз и-беит, ихәы шнеигозгьы*** *и-дырит* (Д.Гә.).

2. Ахықәкытә-зкратә суффикс **-ратә // -ртә** ала: *Аҵх лашьцан* ***аҵәыршы убла итҭакызаар иумбартә*** (В.Ам.); *Аиашазы, дызтҳахыз* ***даалцәшәартә*** *дыҟан* (Б.Шь.); *Ҳартҭ аублаа мҳаԥьырқәа* ***ҳаарыцҳалшьартә*** *лацәажәашьа дақәшәеит* (Б.Шь.); *Даҿа шьоукыхгьы инап кыртҭа рибамтҩо ишьҭеибаҵа* ***ишьҭалартә*** *дныҟәон* (Б.Шь.); *Бараҟаи-иԥа Аҳматҭ ибжьы мырдуцәакәа, аха* ***зегьы ираҳаратәы*** *даацәажәеит* (Б.Шь.).

3. Азааигәаратә ркьынаа арбага -**шәа** ала. Аҟалашьатә ҵакы ара еиҷырԥшрала иаарԥшуп: ***Хараҙа Анаҟәаԥиа ажәҩан иалакнаҳаушәа,*** *иаалашеит, нас,* ***аеҵә кыдшәазшәа,*** *еитаҧыцәаааит* (В.Ам.); *Дара рыхҩык уажәааигәоуп ианеибадырыз, аха,* ***ианыхәычқәаз аахыс еишьцылазшәа,*** *еизааигәахеит* (В.Ам.); ***Дзықәтәаз аҟәардә даласазшәа, дымкәацо,*** *дтәан* (Б.Шь.); ***Уажәрааҙа зқьышықәсала ицәаны иҷыхазшәа,*** *зегьы еибарҵысны анхара-анҵыра нап адыркит* (В.Ам.); ***Жәҩанахьтә аҙәы напхгара ритҩозшәа,*** *лԥхала еилгеит* (В.Ам.); ***Амаҵуаҩԥҳәысгьы ашьаҟа аиԥш дадырсызшәа,***

лҭыӈ аҽы дгылан (В.Ам.); *Иара* ***амахҽгьы акы ацәа иалашәазшәа,*** *иааʒырҽит* (В.Ам.); *Аӈсҳа аҳҭынра ду аҽы дышнеиз Бзыӈҭа илбжьанакыз жәлары зегьы ираҳахьан, еиуеиӈшым алагьы иалацәажәон:* ***ӌьоукы уи иаб иашьеи иареи еинышәазшәа, еидтәаланы еицырфазшәа-еицыржәызшәа, иҟаӣатәу иутәу еибырҳәазшәа****. Еиҳа изырҷыҷкзарц зҭахыз даҽа* ***шьоукыхгьы урҭ рыбз уаанʒагьы еивӣазшәа****, Леуан ду зны иаалырҟьаны иӈсҳара* ***шьҭеиӣазшәа, иҟаиӣаз зегьы мааназшәа,*** *аҳцәа зегьы Аӈсны ҭины ахә ыӣырхырц* ***ргәы иҭазшәа, изаадырхәогьы ахазарцәа ракәушәа****, ӈсеибаркыгас иҟоу зегьы рыларҳәон* (В.Ам.); *Нас, ахаан* ***уажәадагьы ирымбацызшәа****, иахәаӈшуан, иахәаӈшуан* (В.Ам.); *Адыхсыхҳәа шьҭахьҟа ҳнеиҭаӈеит,* ***ҳаӈхьа ак тҟәацыр ҳәа ҳшәозшәа*** (Б.Шь.); ***Акы иӈхьаʒозшәа,*** *аҭуан даӣаӈшуан* (Б.Шь.).

4. Аҟалашьатә ҭакы аарӈшра синтаксистә функциа хадас ирымоуп арлахәыратә еицааирақәа. Еидкылага хадас ара иҟоуп арлахәыра: ***Пахәала дааҟәымӣʒакәа Анаҟәаӈиаҟа дыӈшуа*** *дықәгылан* (В.Ам.); *Уи дтәан инапсыргәыӣақәа* ***ишьапы иқәкны, икылкааны иаӈхьа адашьма дықәӈшуа*** (Б.Шь.); ***Агәгәаҳәа еиҳаб-еиӣбыла ҳаишьҭагыланы*** *адәахьы ҳандәылӣит* (Б.Шь.); *Арҽаш сныршәан бнала, мҽахәасҭала* ***амҽақәа еихыӣәӣәо, ҽыла усышьҭалар усхьымʒо,*** *аҽадхалара саҽын аʒыхь* (Б.Шь.); *Ҳаӌьы Кьарантыхә* ***уисыр шьа кәарак илымшәо,*** *деихаӈсы-еиӣаӈсы дгылан* (Б.Шь.); ***Аӣлақәа рыбҷьы нарҳәы-аарҳәуа,*** *ӈша ҟәандакгьы асуан* (Б.Шь.); ***Ашыҽшыҽҳәа иҽаг дәықәӣо, ахәыжә-хәыжәҳәа анышә рыгәʒо****, уа дҭарашәон анхаҽы,* ***Иваргыла иӈацәа хҽы*** (Б.Шь.); ***Абҷа па ҭарпеи-ҭарпеиуа, Абла цәгьа кәеицеи-***

кәеицеиуа, Абгахәыҷы аԥсы ҙаны *алахь ицоит икәырны* (Б.Шь.); ***Зны иқәасҟәасуа, зны иаатҭгыло*** *Џьара ишнеиуаз бгахәыҷык Абна ахьынтәи иаҳаит бжьык* (Б.Шь.).

Аамҭарбагатә инфиниттә еицааира

Аамҭарбагатә инфиниттә еицааира зцу аҳәоу аҧы иҳамоуп аамҭатә планқәа хԥа: акы, аҭагылазаашьатә елемент -**ан** ала иаарԥшу аҭагылазаашьатә азеиԥш аамҭатә ҵакы, уи иалкааны аамҭак иадҳәалаҙам; ѡба, еидкылага хадас иҟоу аҟаҵарба аинфиниттә формаҧы иаарԥшу ихьыԥшу аамҭатә ҵакы, уи морфологиатә рбагала иаарԥшуп; хԥа, азҳәаҧы иаарԥшу ихьыԥшым абсолиуттә аамҭатә форма.

Аинфиниттә еицааира азҳәа иадҳәаламкәа инагҙаны еилкаау, аамҭа иадҳәалоу аинформациа азаарԥшуам. Иаҳҳәап, *сара аусҳәарҭа аҟны саннеи…* ари аицааираҧы иаарԥшым инагҙаны еилкаау аамҭатә ҵакгьы, аинформативтә ҵакгьы.

Ари ианацаҳҵалак азҳәа, уи иадҳәалоу ажәақәагьы инагҙаны еилкаахоит аицааира аҵакгьы, аҳәоу зегьы аҵакгьы: *Сара аусҳәарҭаҧы саннеи, аизара иалагахьан*. Азҳәаҧы иаарԥшуп ииасхьоу акрызхыҵуа иаԥынгылоу аамҭа. Аинфиниттә еицааира аамҭатә ҵакгьы аинформативтә ҵакгьы инагҙаны еилкаахоит. Аинфиниттә еицааира иаанарԥшуа аамҭатә ҵакы азҳәа аамҭа иашьҭанеиуеит.

Аинфиниттә еицааиреи азҳәеи рҟны еиҳарак еицааиуеит аористи аористи: *Чантҭа Чрыгба аиарҭа* ***данылҵгьы****, ақыҭа ашҟа* ***дзымхынҳәит****; Анеи-ааира игәы* ***анԥнаҵәа****, днеины адиуан* ***дныҚәтәеит****; Урҭ зегьы мап*

рцәаҳкуа ҳаналага, иаҳҟәаӣит; *Асасцәа шықәӣыз* ***ансаҳа, сеиҭаадгылахт*** *уи аихатә гәашә; Хҿык аублаақәа аус иарҭеит, аха акгьы шырхарамыз* ***анеилыркаа, иоурышьҭит***.

Аинфиниттә еицааиреи азҳәеи рыбжьара еицааир ҟалоит егьырҭ (еиӣшугьы еиӣшымгьы) аамҭатә формақәагьы: *Аихатә гәашә аартны ашҭа* ***санҭалоз*** (ииасхьоу инагӡам), *ҟарулк* ***сааникылеит*** (Б.Шь.) (аорист); *Руаӡәк Самсун* ***ҳаныӡхыӣ*** (аорист), *амла* ***дагахьан*** (ииасхьоу иаӣынгылоу); *Сакәыт* ***даныҷкәыназ*** (ииасхьоу еилкаам), *аӣхьарца аирҳәо уаҿы* ***имбацызт*** (ииасхьоу иаӣынгылоу); *Иӡбахә* ***анаасаҳа*** (аорист) *инаркны илабара* ***сахыццакуан*** (ииасхьоу инагӡам); *Уи аӥьыкахра* ***даналагоз*** (ииасхьоу инагӡам), *акыраамҭа* ***лҿазыҟалӣон*** (ииасхьоу инагӡам); *Аҭоурых ӡеибафара изалымӣыз ажәларқәа ҳрылакны* ***ианҳахәаӣшуа*** (уажәтәи аамҭа), *адунеи* ***иадырып*** (иҟалаша актәи) *мчыла ҳшындырӣәаз*; *Ҳабацәа аибашьраҿы* ***ианаӣахозгьы*** (ииасхьоу инагӡам), *ахацәа рашәа* ***рҳәон*** (ииасхьоу инагӡам); *Мансоу сара* ***саниӣырӣуаз*** (ииасхьоу инагӡам), ***дқәыӣшӡан*** (ииасхьоу еилкаам); *Абра* ***санынхоз*** (ииасхьоу инагӡам), *схатәы мца* ***анеиқәыз***(ииасхьоу еилкаам), *сгәы* ***ӣхан***, *сшьа* ***ӣхан*** (ииасхьоу еилкаам) (Б.Шь.); *Арра дышцара* ***иҿанааибиҭа***(аорист) *Алоу-иӣа Шьардын* ***иақәикит*** (аорист) *игәы иҭаз анагӡара* (Б.Шь.); *Аӣыхәтәаны* ***ҳанеиӣырӣуаз*** (ииасхьоу инагӡам), ***иситеит*** (аорист), *еиқәырҿы иқәыз агазеҭ* (Б.Шь.); *Усутә ҳамамкәа* ***ҳанааилахалак*** (аорист), *ақыҭа* ***снарылалон*** (ииасхьоу инагӡам) *сқьраанӥьо* (Б.Шь.); *Газк, сапынк, ӥьыкак* ***анҳагхоз*** (ииасхьоу инагӡам) *Езмырҟа сҿынансхон* (ииасхьоу инагӡам) (Б.Шь.); *Агәашә сҭалоит ҳәа уахь ихы* ***анир-***

хоз (ииасхьоу инагӡам), *ҷкәына фархьк ибжьы ныҵакшәа ашәа ҳәо дшааиуаз дааиҧылеит* (аорист) (Б.Шь.); *Аублаақәа аҕьычра* ***ианаҟәыҵлак*** (аорист), ***шәеинаалоит*** (Б.Шь.); *Аублаа бызшәа рыздырӡом*, – ***ҷааитҧит*** (аорист) *Тахир ишьҭахьҟа исасцәа наскьаганы данаахынҳәуаз* (ииасхьоу инагӡам) (Б.Шь.).

Хыхь иаагоу аҿырпштәқәа ишаҳдырбо еиҧш, аамҭарбагатә инфиниттә еицааира еидкылага хадас иамоу аҟатцарба аинфиниттә форма шьақәгылоит еиҳарак аҭагылазаашьатә елемент -**ан** ала. Ара ахархәара анрымоу ыҟоуп иара убас -**ижьҭеи, -нӡа, -ааннӡа, -мҭазы, -натцы**; апрефикс -**ахьынӡа** (ара еицуп аҭыпҭа аҭагылазаашьатә елемент -**ахь**-и асуффикс -**нӡеи**. Урҭ аҟатцарба ашьаҭа иаҧынгыланы иаҳҧылоит:

Дигәа иҩны афымца ***неигеижьҭеи,*** *рацәак ҕуамызт* (А.Г.); *Аибашьра* ***еилгеижьҭеи,*** *рацәак ҕуамызт ари ахтыс аныҟала; Март* ***анҵәамҭаз,*** *апрель ахь ицан хымш ҧсахны иаанагеит* (Д.Гә.); *Амшқәа* ***цәгьахаанӡа,*** *аҽаҩрақәа ртҭагалара иалагеит; Ауаҩы иҧсы* ***ахьынӡатҧоу,*** *зегьы дреигәыҕлароуп* (Ажәаҧҟа); *Ахәычқәа аҵыхәтәантәи аурок* ***аанҵәаанӡа,*** *аҩныҟа иоурышьҭит; Ауаҩы ацәгьа* ***ибаанӡа,*** *абзиа издыруам* (Ажәаҧҟа); *Амра ссируп* ***атҭашәамҭаз,*** *Абла ахьышәахәа тыҧхоит.* ***Атҭашәамҭаз, атҭашәамҭаз*** *Амра акалашәа игәыкхоит* (Т.Аҧь.).

Аҟатцарба аамҭатә шьаҭа аҟнытә ишьақәгылоу арлахәыра аицааира еидкылага хадас ианамоу, аҭагылазаашьатә аамҭатә цакы аманы иаҳҧылоит арлахәыратә еицааира зегьы: ***Ахәылпҭазра аҽеыназнакуаны,*** *ахылаҧшыҩгьы дааит дгәамҵ-хамҵуа, аллеи аҳәеи кыдҟьо* (Д.Гә.); *Лхаҵа агәашә аҟнынӡа* ***днаргоны*** *(дтҭаркуан),*

иԥҳаыс лыбжьы ниқәлырган, уанааиуа иааугаша ҳәа акы наиалҳәеит; ***Ишылашьцара иаалашьцоны,*** *аԥшәмагьы дааит; Ашарахь инеихоны Алиас дгылеит.*

Ахьыԥшратә инфиниттә еицааира

Ахьыԥшратә ркьынаа аҟаҵарба аинфиниттә формақәа рахь иаҵанакуеит, афиниттә суффиксқәа шьҭнахӡом, иамоуп ихьыԥшу аҵакы; аамҭатә формақәа иааанарԥшуа зегьы ихьыԥшу аамҭатә ҵакы рымоуп. Убри аҟнытә аҟаҵарба ахьыԥшратә ркьынаа аинфиниттә формахь аиагара аҭахӡам, иара ахаҵа инфиниттә формоуп. Аҟаҵарба ахьԥшратә ркьынаа еидкылага хадас измоу ажәақәа ргәыԥ аинфиниттә еицааирақәа ирхыԥхьаӡалоуп.

Ахьыԥшратә инфиниттә еицааира аҳәоу ахадаратә хәҵа аҵакы анагӡара зыбзоуроу азырбо инфиниттә еицааироуп: ***Саб иҿеага сымазар,*** *саргьы сшәыцхраауан;* ***Иҩныжәқәа рахь дышхынҳәуа здыруазар****, иҟасымӡара иҟоузеи!* (Б.Шь.); ***Сеибганы аҳәаа сызхыӡыр****, ҳаҩныжәқәа рышә аасыртрын* (Б.Шь.); *Заурҟан,* ***уара избац ахаӡа уакәзар****, исгәыдӡан усылга* (Б.Шь.); *Схәыцқәа сара исыдыԥсылар аӡкьыс,* ***аҳәы иааихәар****, рыԥсы ҭазаап, амла иагарым* (Б.Шь.); ***Ааишьа деибганы слықәшәар****, лҭаацәагьы ларгьы ҳара ҳахь иаазгараны акәын ҳаицәажәаны ҳшыҟаз* (Б.Шь.); ***Адунеи иихьоу зегьы аԥсра рԥеиԥшымзар****, адгьылгьы иакрымызт* (Б.Шь.); *Шәсыӡаланы сабанӡажәгари?* ***Диниман шәымазар****, абра сышьны шәаца!* (Б.Шь.).

Аицааира еидкылага хадас иамоу аҟаҵарба ахьыԥшратә форма шьақәгылоит асуффиксқәа **-р, -зар, -зҭгьы** рыла. Асуффикс **-р** адинамикатә ҟаҵарбақәа рҟны ма-

цара иаҳԥылоит, егьырҭ асуффиксҟәа реиҳагьы иҭбааны ахархәара амоуп, -**зар, -зҭгьы** адинамикатә ҟаҵарбақәа рҽгьы астатикатә ҟаҵарбақәа рҽгьы иаҳԥылоит. Асуффикс -**зҭгьы** асуффиксҟәа -**р, -зар** раасҭа еиҳа имаҷзаны ахархәара амоуп. -**Зҭгьы** еилоу суффиксуп. Ишьақәгылоуп иасхьоу аамҭеи аинфинитра ҳзырбо -**з**-и ахьыԥшратә ҵакы ҳзырбо -**ҭгьы** рыла.

Уажәшьҭа ҳханы угыланы уԥшыр, *ҳӡыхәа убомызт* (Б.Шь.); ***Ижьы сымазар****, абга ӡыхлым еиԥш, аҕырҳҳәа саиҳарын* (Б.Шь.); ***Ҽылаусышьҭазар,*** *усхьымзо, аҽадхалара саҽын азыхь* (Б.Шь.); *Азыхь аӡыхәан ахьа наа ду амӡан акәын ҳахьеиқәшәалоз,* ***ақәа кыдӡәозаргьы, амра кацциуазаргьы,*** *иаҳԥырхагамызт* (Б.Шь.); ***Ҳаҵьы Кьарантыхә сакәзар****, лассы уахьсырхәып сара!* (Б.Шь.); ***Уашьҭан зны исхамышьҭуазар****, инеиӡыхны иуасҳәап* (Б.Шь.); ***Иагьа шәыхьыргьы,*** *шәыдгьыл аҽы шәыҟами* (Б.Шь.); ***Жәлары зегьы дәықәлазар****, уртҭгьы рхы иазхәыцып* (Б.Шь.); ***Ҭырқәтәылаҟа ацара алышәхуазар****, агаҽахь акылсра шәалага, уа ишәызыԥшуп аҕбақәа* (Б.Шь.); ***Еибашьрак ахьыҟам дгьылк ҳзыԥшаауазар****, ҳдәықәлап* (Б.Шь.); ***Рыбзырбзан мца шәалаблырц шәҵахымзар****, уаханатәгьы аҽырхиара шәалага* (Б.Шь.); *Иаҕәра даахан даангылеит,* ***имҩалацәа ааихьӡар****, аҽыхәа дирбарц* (Б.Шь.); ***Заурҟан урҭ абызшәақәа изымдыруазар****, акыр суадаҩхон* (Б.Шь.); *Аҳы, дадраа,* ***шәнапқәа зык рыцәшәҵәазар****, асас дшәыманы ашьаԥа шәааӡал!* (Б.Шь.); ***Абас амш шыцәгьахоз рдыруазтҭгьы****, амҩа иқәломызт; Сасрыҟәа иашьцәа хьыӡрацара ианцоз, заанаӡа иарҳәазтҭгьы, дрыццон* (Аԥс.л.); ***Иацы ушаауаз здыруазтҭгьы,*** *суԥылон;* ***Абырсҟак амҩа ҳшықәхоз аадыруазтҭгьы,*** *амҩаныфа шьҭаххуан;* ***Ашьхаҟа ушцоз здыруазтҭгьы****, саргьы суц-*

цон; ***Абас иаарласны амш шеилгоз здыруазтҭгьы,*** *суапа шьтысхуамызт*.

Ахьыԥшратә еицааира еснагь аҳәоу ахадаратә хәҭа аамҭа иаԥынгылоу азеиԥш аамҭатә ҭакы амоуп.

Сфелдышь сыԥсатыҩра, ***быԥсы ҭагәышьазар****, бахьыӷазаалак быбжьы сырҳа!* (Б.Шь.); ***Лыԥсы ҭаны дызхыцзаргьы****, лани лаби дырзымыхьчар ӷалон* (Б.Шь.); ***Иахьа иахҳарԥаргьы****, уаҵәы ма уаҵәашьтахь ахҵәара ҳақәымшәар ӷалом* (Б.Шь.); ***Ӷәубина арха ӷьантаз ҳашәзықәцалар****, ишәҭаху ҳалшәыршар шәҭахуп* (Б.Шь.).

Азҳәа усҟан игылазар ӷалоит уажәтәи, аорист, ииасхьоу еилкаам, ииасхьоу инагзам, иҟалаша актәи уҳәа уб.итҵ. аамҭатә формақәа рҟны:

Уахаҵәҟьа иаасықәшәан сыԥсыргьы, акаҩҳәа ашәа ҳәо ныркәы ***стәалоит*** (Б.Шь.); *Ԥьара иҿыртынчны даатәар, сиацәажәар* ***стәахуп*** (Б.Шь.); *Заурҟан урҭ абызшәақәа изымдыруазар, акыр* ***суадаҩхон*** (Б.Шь.); *Егьа ԥьа збазаргьы,* ***сиқәшәагәышьеит*** *зда дыҟам атәаҳмада* (Б.Шь.); *Сыԥшын уажәы-уашьтан иааилалар, саҳәа тҩәыцәаа* ***снаивагылап*** *ҳәа* (Б.Шь.); *Убартҭ зегьы рыгәхьаа мкыкәа аҳ Асултҭан иахь дықәҵәиаар, апсуаа рабԥьар кны агәырқьхәа* ***иҩагылон*** (Б.Шь.); *Аинралцәа ацхыраарагьы* ***ҳартҭоит*** *Ӷәубина арха анаҙарахь ҳахыцыр* (Б.Шь.); *Еибашьрак ахьыҟам дгьылк жәдыруазар,* ***ҳдәықәлап*** (Б.Шь.); *Уашьтан зны исхамыштуазар, инеиҵыхны* ***иуасҳәап*** (Б.Шь.); *Аҙыхь аҵыхәан ахьа наа аду амҵан акәын ҳахьеиқәшәалоз, ақәа кыдҵәозаргьы, амра кацеиуазаргьы,* ***иаҳԥырхагамызт*** (Б.Шь.); *Уажәшьта ҳханы угыланы упшыр, ҳҵыхәа* ***убомызт*** (Б.Шь.); *Сеибганы аҳәаа сызхыцыр, ҳаҩныжәқәа рышә* ***аасыртып*** (Б.Шь.).

Аҭагылазаашьатә аамҭатә елемент -**ан** ала ишьақәгылоу аҟаҵарба аинфиниттә форма еидкылага хадас измоу аинфиниттә еицааира ахьыԥшратә ҵакы аманы ианаҳԥыло ыҟоуп: ***Суал ианаамҭоу иансзымшәа****, аҟара ацԥаны исдыршәоит*.

Ахьыԥшратә еицааира аҳәоу аѳнуҵҟа интонациала иалкаахоит, аха уи аҳәоу азеиԥш интонациа иаҿагылаҙом, иацааиуеит.

Азоужьратә инфиниттә еицааира

Азоужьратә инфиниттә еицааира аан аҳәоу ахадаратә хәҭеи аинфиниттә еицааиреи рыбжьара ишьақәгылоит азоужьратә ҵакы. Уи иаанаго убри ауп, аинфиниттә еицааира иаанарԥшуеит аҳәоу ахадаратә хәҭа аҵакы анагҙара иаҿагыло аҭагылазаашьа. Аха ус ишыҟоугьы, аҳәоу аҵакы мѳаԥысуеит: *Ахәыҷы иаб днаидыркит,* ***уи ацас ишацанамкуазгьы*** (В.Ам.); *Леон Исавр арахь дшаналаз еиԥш,* ***ахацгылара зынҙа рцас ишаламызгьы****, аман-иҵа Барԥьил ашырҳәа дѳагылеит* (В.Ам.); ***Лыҟәра уеизгьы-уеизгьы рацәак ишылымфацызгьы****, даараҙа акры еилызцоз, даараҙагьы зажәа акры ԥхылнадоз ԥҳәыс ҟаиматҵын* (В.Ам.); ***Уаѳык иаҳасабала дышиеигәырҕьазгьы****, Леуан ду лакѳакрак игәаацаҿы ицәырцуан* (В.Ам.); *Абартқәа ракәзами,* ***иԥсы иахимырҙаауазаргьы****, даазқәылаз дзыцәшәоз Леуаан ду?* (В.Ам.); ***Леуан аимператор иѳнатҵа дшазааигәазгьы****, уаѳытәыѳса дреигҙараны иҟам* (В.Ам.); *Дара ртҵагылазаашьа шыҟаз ус акәын,* ***аитҵанеиааиреи ахәҳахәтҵреи шрыбжьазгьы*** (В.Ам.).

Азоужьратә еицааира еидкылага хадас иамоу аҟаҵарба аинфиниттә форма шьақәгылоуп: 1.

Аҭагылазаашьатә елемент **ш**-и асуффикс -**гьы**-и рыла. Асуффикс **-гьы, -р, -зар** рыла ишьақәгылоу аҟаҵарба ахьыԥшратә форма иацлоит. Ирыцлоит иара убас аҟаҵарба аинфиниттә форма ииасхьоу (ииасхьоу еилкаам, ииасхьоу иаԥынгылоу, ииасхьоу инагӡам уҳәа) аамҭатә шьаҭақәа. (Урыхәаԥшҵаҟа иаагоуаҿырԥштәқәа).

Иашьцәа дуқәа шықазгьы, *дзаҧәын Сасрықәа* (В.Ам.); ***Иара Леуангьы абысҟатәи изгәакьоу ижәлар дышрыгәҭылатәазгьы,*** *дзыргәаҟуаз азҧаара дуқәа рыӡбараҿы дзаҧәушәа ихы ибон* (В.Ам.); ***Ирацәан уи дшыхәыцызгьы,*** *дзызхәыцуаз* (В.Ам.); ***Лара лҭаца лгәы дақәшәо дшықазгьы,*** *зжьы далҧыз иреиуоу шьоукы раҳҭынрахьы амҩа иқәуп ҳәа анлаҳа, иаразнак днеицрашәа дцеит* (В.Ам.); ***Сабик дгарақәо-дгарыхуа лнапалаҧәҟьа дшылмаазацызгьы,*** *лара лакәын аԥшқа игарақәашьа лзырҧоз* (В.Ам.); ***Ҷемыр ари шыԥхыӡу шидыруазгьы,*** *даара игәалаҟара быжьнахит* (И.П.); ***Ҷемыр иашьа дызшьыз шидыруазгьы,*** *аҧыхәтәаны иӡбеит ашьоура мап ацәикырц* (И.П.); ***Зина абас агәаҟра дыштәгылазгьы,*** *лыхьӡ-лыԥша азҳауан* (И.П.); *Акәалӡы анынеишәиҧа,* ***макьана дышқәыԥшызгьы,*** *игәышԥы мыцхәы ианаалеит* (В.Ам); ***Ажәлар абжеиҳарафык макьанагьы иԥшьоу аҧлақәа ишрымҧаныҳәозгьы,*** *ахазарқәа ртәыла анапхгафҧәа анцәа икульт ашьтыхра иалагеит* (В.Ам.); ***Адгьылбжьаха зегьы тҭыӡгәара ҳаракыла ишыхкаазгьы,*** *аҩнуҧҟа ар маҷымкәа итәаан* (В.Ам.).

2. Еидкылага хадас иҟоу аҟаҵарба аинфиниттә форма аҭагылазаашьатә елемент **-ш** ацымкәа, асуффикс **-гьы** амацара ацны ианаҳҧылогьы ыҟоуп. Усҟан еиҳарак аицааира иацны иаҳҧылоит ахәҭаҷ **иага** (**иагьа**): ***Иага Византиа иазхьаԥшуашәа ҟар-***

ӣозаргьы, *ажәытә гәаҕ рхыӈсаауамызт галтәи Маршьанаа* (В.Ам.); ***Егьырҭ аҽыҩқәа рыҩра иага иӣакыдазаргьы***, *иаанхаз иаиааиуа даабап ҳәа иӈшын* (В.Ам.); ***Рыгәқәа иагьа иҭнашьаахьазаргьы***, *ианеиниа рыбзиабара еиҭанарызцәырӣит* (И.П.); ***Иага иӈсахы ӈыржәахьазаргьы***, *ихаӈыц еихарҕәҕәа ичҳауан* (И.П.); ***Макыҷ иагьа ҟаиӣандазгьы***, *аколнхацәа игәра ргомызт* (И.П.).

Асуффикс **-гьы** аицааира иацраҳхыр, уи азоужьратә ҭакы ацәыӡуеит. Еиҽырӈшы: *Ахәыҷы иаб днеидыркит, уи рӣас ишаӣанамкуазгьы*; *Ахәыҷы иаб днеидыркит, уи рӣас ишаӣанамкуазгьы*. Ус анакәха, азоужьратә ҭакы аарӈшраҽы асуффикс **-гьы** хадара ауеит ҳҳәар ҳалшоит.

Азоужьратә инфиниттә еицааира аҳәоу аҽы иалкаау аҭыӈ амаӡам, аха, аҽырӈштәқәа ишаҳдырбо еиӈш, уи еиҳарак аҳәоу иаӈынгыланы иаҳӈылоит.

Азоужьратә аинфиниттә еицааира, егьырҭ аинфиниттә еицааирақәа реиӈш, аҳәоу аҩнуҭҟа иамоуп ахатәы ихрыкәшам алкааратә интонациа: *Леуан уажәтәи иҭагылазаашьа,* ***ауаҩы иага ажәа дазҟазазаргьы,*** *аарӈшышьа изаҭом* (В.Ам.); ***Ҳара ҳажәлар иага маҟәмабара иақәшәаргьы***, *ахаан ргәы мцацызт* (В.Ам.); *–Аҳ дцәажәоит, шәааӡырҩы! –рбыжьқәа ааиларыӈсеит,* ***данырба нахыс рҟыт бжьы мго аӡырҩра ишалагахьазгьы*** (В.Ам.); *Аимператор Константин Леуан ҳаҭыр ду иқәиӣон,* ***иара дышқәыӈшызгьы*** (В.Ам.); ***Леуан қәрала дышмаҷызгьы***, *ахшыҩ ӣари абаҩҷыдеи шимоу ҩашьомызт* (В.Ам.).

Ахықәкытә инфиниттә еицааира

Ахықәкытә инфиниттә еицааира иаанарҧшуеит аҳәоу ахадаратә хәҭа аҭакы хықәкыс иамоу, изызку.

Аинфиниттә еицааира еидкылага хадас иамоу аҟаҭарба аинфиниттә форма шьақәгылоуп асуффиксқәа -**рацы // -рцы // -рц, -разы** рыла. Асуффикс -**разы** ацәжәаратә бызшәа еиҳа иазҷыдароуп, аха алитературатә бызшәаҽгьы авторцәақәак рхы иадырхәоит.

Асуффиксқәа -**рцы // -рц** асуффикс -**рацы** авариантқәа роуп – абжьыҟақәа **а, ы** ақәыҭәҭәара ишазыҟоу еиҧш аредукциа рыхҭысрала иҳауеит. Алитературатә бызшәаҽы еиҳа иҭбааны ахархәара амоуп авариант -**рц,** уигьы абжьыҟақәа **а, ы** аредукциа рыхҭысроуп изыдҳәалоу.

Асуффикс -**рац // -рц**: *Игәы иҭеикит амшаҧ ныҳәа шаархыргалак, зегь рыла дзықәгәыҭуа иарҭьажәҽацәеи иаҧханагьлацәеи ицырхырааны* ***ҧызара ззиуа ар иҧегьы еиҭьны еидикыларц, ирҭәҭәарц****, Кәыдры ахышәараҧышәара аҧсҭа ду иҭанакыз* ***ақыҭақәеи аҳаблақәеи рымацара рҽгьы даанымгылакәа, ааигәа-сигәа иҟоу егьырҭ ақыҭақәа рҽтәи жәлар рҧеицәагьы реидкылара далагарц****, уимоу* ***Шәантәыла имоу адырцәагьы рарҧарцәа ҭьеҽқәа иара ишҟа иҧшуа иҟаиҧарц****. Абар уажәгьы иара изааигәаʒоу шьоукы аимпериа ажәытә ҳәынҭқарцәа дуқәа Доминикан, Мак Аврели уҳәа рсахьақәа каҧха-каҷҷо изну аҧара рыҭаны дырҽегьых иахьаарышьҭхыз* ***далахырхырц, иашьцәа гәакьақәа дрыдиргыларц, уи ала Леуан ибҭашшарагьы ҧырҧәарц*** (В.Ам.*); Заурҟан мышқәак ихы дақәиҭыстәит иҧсы* ***ишьарц*** (Б.Шь.); *Хҽык ашьхаруаа хацәа ҳхы неилаҳҧан*

ус ҳаицәажәеит: шьыбжьааира ҧыҭрак шагу Матеи сареи абаҳча агәашә ахь ҳнеирцы, ***Мата нҭыӣҟа даагыларц, сара сҽааибыҭаны абаҳча сҭаларц****, иманшәаланы иҟалар,* ***Ӵьунеи Кәынеи сыманы аихатә гәашә сҭыӣырц****.* ***Нас акәыкәмыдарақәа ҳаҽрываӡо агаҽахь ҳкылсырц****, нас* ***аҭырқә ҧсыӡкҽы ишхәа ҳнақәтәан агаҽа ҳаваларц****, ҭакә ҳанынаскьалак,* ***ҳаиҭаӡхыӣырц****,* ***бнала, рхала ашьхақәа рахь ҳнаскьаны ӵьара ҳҽаҳӣәахырц*** (Б.Шь.); *Уахь иаарыҧхьоит* ***иҳәсақәагьы иахәмарларц, игәы дырҽыхарц*** (Б.Шь.); *Ҳаинаалеит* ***ҳазлеицәажәаз аҧара иацӣаны иаҳҭарц*** (Б.Шь.); ***Агаҽа ҳаҧырӣуам иҟоу еилаҳкаарц*** (Б.Шь.); *Ус умшәан, дад! Дналагеит Уазамаҭ* ***сиргәыбзыҕырц*** (Б.Шь.); *Омар-ҧашьа дааираны дыҟоуп* ***амҳаӵьыр драцәажәарц*** (Б.Шь.); *Аҭуӵьарцәеи ашерифцәеи ирылшо зегьы ҟарӣоит* ***рыхәҳахәҭра еиӣырхырц*** (Б.Шь.); *Нас* ***дылжьжьарц, длыршәыкьырц*** *дылгәыдҳәҳәала дҟьо длыма адәы даақәлеит* (Б.Шь.); *Ииҭаху убри ауп ҳауа-ҳдыхә ыҟамкәа ҳаннирӣәалак,* ***ихала ашьам дгьыл дықәзаарц*** (Б.Шь.); *Ҳаҧсадгьыл ахь сыхнымҳәыр акгьы сзыҟаӣом, сыҧсуеит,* ***абри уасҳәарц*** *сузааит, Заурҟан* (Б.Шь.); *Ҳаҧсадгьыл ахь ҳхынҳәуеит,* ***ҳшәыҳәоит амҽа ҳашәҭарц*** (Б.Шь.); *Иуцәызӡом,* ***саргьы сҽеиқәсыршәеит срыццарц*** (Б.Шь.); *Баҭал Аҟәа дааит* ***ауниверситет дҭаларазы****; Урҭ цон ари аҽны аусура иалагараны иҟаз амҽаҟаӣаҽцәа* ***ирыдрныҳәаларазы*** (И.П.); ***Абна рхиарагьы ҽыц идыргыло аҳәынҭқарразы*** *акры зӣазкуа усуп* (И.П.); ***Амаденӣыхрахь ацаразы*** *уареи сареи еибаҳҳәахьоу маҷушьозар, ма иазымхошәа убозар, уазхәыц ухала* (И.П.); *Сынтәа аколнхарақәа зегь раҧхьа игылеит* ***ашьхымӡа ҭаацәарақәа разырҳарази, ацха ахаҭабзиара аиҕьтәрази*** (И.П.); ***Амҽа ҽыц аҟаӣаразы***

иӈѣатәқәоуп ҳәа ирыӈхьаʒоз аӣлақәа адыргақәа рнырӣон (И.П.); *Аиҳабыра ишәыдырӣоит хҽык арацәаӣхцәа* ***Чагьмкәаратәи абарит ӣхырҭахь идәықәырӣаразы*** (И.П.); *Николоз ауаҽ бырг диазӣааит* ***асасцәа рыхьыʒқәеи рыжәлақәеи иеиҳәаразы*** (И.П.).

Аконтекст зеиӈшроу еиӈш зны-зынла асуффиксқәа -**ны**, -**ртә** ахықәкы иазааигәоу аҭакы анаадырӈшуа ыѣоуп. Усѣан абарҭ асуффиксқәа ӈсахзар ѣалоит асуффикс -**рц // -рцы** ала: *Махаз уск азы аусҳәарҭа аѣнынʒа днеиртә иарҳәеит (днеирц иарҳәеит)*; *Саҭбеи ашкол адиректорра ибараны идырӣеит (ибарц идырӣеит)*.

Асуффиксқәа -**ны**, -**ртә** абас рхархәара ацәажәаратә бызшәа еиҳа иазааигәоуп.

Аҽырӈштәқәа ишаҳдырбо еиӈш, ахықәкытә инфиниттә еицааира иалкааҭәѣьаны апозициа амам, аха еиҳарак аҳәоу анҭәамҭаҽы иаҳӈылоит. Усѣан уи еиҳа иӈсабаратәуп.

Ахықәкытә инфиниттә еицааира ҭакыла еиҳарак иѣалаша аамҭа иадҳәалоуп.

Ашәага-загатә инфиниттә еицааира

Ашәага-загатә инфиниттә еицааира иаанарӈшуеит аҳәоу ахадаратә хәҭа аҭакы зныкымкәа ма шаѣа мчхара аманы иѣало. Аригьы аҭагылазаашьатәқәа рахь иаҭанкуеит. Аинфиниттә еицааираҽы еидкылага хадас иѣоу аѣаҭарба аинфиниттә форма шьақәгылоит асуффикс -**цыӈхьаʒа** аѣаҭарба ашьаҭа ацҭарала: ***Уажәы-уажәы имацәысцыӈхьаʒа,*** *алашара иадубалоит алакациақәа рышәҭқәа ѣәашʒа* (И.П.); ***Хапареи Хаҭхәеи ааибабацыӈхьаʒа,*** *абас ауп алаф шрылеибахуа* (И.П.);

Аҩны дазааигәацыҧхьаӡа, *ахәыҷқәа рыхәмарбжьы иаҳа-иаҳа иааигәаны иаҳауан* ((И.П.); **Надиа абри дазхәыцыҧхьаӡа,** *лгәеисра ццакы-ццакуа аҧшқахара иаҽын* (И.П.); ***Аҧҳәызба деиликаацыҧхьаӡа,*** *иаҳа-иаҳа дигәаҧхон Ҭемыр* (И.П.); ***Ишьҭахьҟа дхьаҧшцыҧхьаӡа,*** *ихатәы ҧсабара азгәыкра даунашьҭуамызт* (И.П.); *Аҭаҳмада ииухьаз имдыруаз,* ***Ҭемыри лареи ӵьара иааиқәшәацыҧхьаӡа,*** *лгәы нҭӡыӡаауан* (И.П.); ***Мыкыҷ аҩны дааины дцацыҧхьаӡа,*** *Зина длабжьон* (И.П.); *Уал ҭазмыжьӡоз Мачагәа* ***уал зымшәаӡоз Кадыр иҽы дааицыҧхьаӡа,*** *уаӣәы иусҭоит ҳәа иеиҳәон* (Аҧс.л.).

Ашәага-загатә еицааира ажәақәа **заҟа, аҟара** рыла ианышьақәгылоу ыҟоуп: ***Ажьа заҟа итәаз аҟара,*** *икәарит* (Ажәаҧҟа); ***Убри заҟа ирласны иҟало аҟара,*** *ажәлар абзанхара рыҭара иазааигәахоит* (И.П.); ***Амш заҟа идыдуа аҟара,*** *ақәа леиуам* (Ажәаҧҟа).

Аицааира ажәа **заҟа** амацара алагьы ианаанарҧшуа ыҟоуп ашәага-загатә ҭакы: ***Заҟа бардра урҭ ахысыз, Заҟа кәара урҭ ирырсыз,*** *Акыр ицәгьоуп аҳәара, Аха усгьы ицеит хара* (Б.Шь.); ***Заҟа сааҭ, минуҭ цаз*** *издырхуада, аха нас Иара ихала уа дааҧшит* (Б.Шь.).

Ашәага-загатә ҭакы аарҧшразы ҳхы ианаҳархәо ыҟоуп асуффикс **-ратәы // -ртәы** ала ишьақәгылоу аҟаҭарба ахьҧшратә инфиниттә аркьынаатә форма. Усҟан аҳәоу ахадаратә хәҭаҽы иаҳҧылоит ажәа убысҟак: *Абгахәыҷы* ***убысҟак*** *аҽармашьцеит,* ***ахьаҧарч агәы ааҩбахартә*** (И.П.); *Шәҩыӵьагьы шәеидгыланы гәыкала шәахьеицрашәо* ***убысҟак*** *сгәы иахәеит,* ***мӣәыжәҩада сыҧрындаз, ажәҩан ахь схаландаз аасгәахәратәы*** (Н.Ҳ.).

Ашәага-загатә инфиниттә еицааирагьы аҳәоу аҽы иамаҙам иалкааны аҭыԥ. Уи ҳԥылоит аҳәоу иаԥынгыланы, иаланы, иашьҭанеиуа.

Аҳәоу иалкаахоит ихрыкәшам, ихьыԥшу интонациала. Аицааиреи аҳәоу ахадаратә хәҭеи аҳәоу аинтонациа еиднакылоит. Ашәага-загатә еицааира еиԥшны иаҳԥылоит ацәажәаратә бызшәа аҟынгьы, алитературатә бызшәа аҟынгьы, аха ахархәара рацәак иҭбаам.

Арлахәыратә еицааира

Арлахәыратә еицааира ҳәа иԥхьаҙоуп аҟаҵарба арлахәыратә форма еидкылага хадас измоу ѡба ма инареиҳангьы зхала мҟоу ажәақәа ргәыԥ: ***Аӡыхәа ду нышьҭарҽыла, Аԥхьатә шьапқәа наӡаргыла, Аԥышә ӡәрыԥса ҳаракуа,*** *Абгахәҷы натәеит уа!* (Б.Шь.); *Исӡагәшьар,* ***сыбжьы еиӡыхуа. Ирқамызуа сара сӡыхәа аӡла сықәтәа*** *сшәаҳәалап, уара уеиԥшӡәкьа қьаф зулап!* (Б.ШЬ.).

Арлахәыратә еицааира аинфиниттә еицааирақәа рахь иаҵанакуеит, аха излареиԥшымгьы аҷыдарақәа аныԥшуеит, убри аҟнытә урҭ ирхыԥхьаҙалаҙам.

Аинфиниттә еицааираҽы еидкылага хадас иҟоу аҟаҵарба аинфиниттә форма, ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, иамоуп ихьыԥшу аграмматикатә аамҭатә ҵакқәа. Уи иаанарԥшуам аҟаҵарба аинфиниттә форма иамоу аграмматикатә аамҭақәа зегьы. Убри аҟнытә уи еидкылага хадас измоу ргәыԥ иаанарԥшуеит ихьыԥшу ахшыѡзцаратә ҵакы.

Арлахәыратә форма иамаҙам аграмматикатә аркьынаатә, аамҭатә формақәа. Уи иаанарԥшыр алшоит

иара аҟаҭарба иақәшәо, иаҧынгылоу, ма иашьҭанеиуа (аҭыхәтәантәи – имаҷӡаны) азеиҧш ҭагылазаашьатә аамҭа.

Абас иҟоу аҷыдарақәа ирыхҟьаны уи еидкылага хадас измоу ажәақәа ргәыҧ синтаксистә функциалеи, синтаксистә еилазаашьалеи аинфиниттә еицааирақәа раҟара амчхара амам, иазаарҧшуам, уи ихьыҧшу ахшыҩзцаратә еицааира иалоу ажәақәа еидкылага хадас ирымоуп арлахәыратә форма. Асубиекттә-обиекттә ҭакқәа зныҧшуа ажәақәа уи иадҳәалоуп аиқәыршәаратә жәеибаркырала, аҭагылазаашьатә ҭакы зныҧшуа ажәақәа – аидыларатә жәеибаркырала. Иаҳҳәап: ***Арҧыс шьахәк дааиуан, зеиҧшыҟам ӷьмашьтәак и-а-ҧцаны, ашаха роуны ахы и-а-хаӣаны*** (И.П.)

Арлахәыратә еицааира иаанарҧшуеит еилоу азҳәа арҿиара амҩаҧысшьа. Азҳәа аҟнытә иаанахәоит аҭакгьы анаҭоит азҭаара **ишҧа?** Аҳәоу аҟны арлахәыратә еицааира иааннакылоит аҟалашьатә ҭагылазаашьа асинтаксистә позициа, инанагӡоит уи афункциагьы. Азҳәа иадҳәалоуп уи аидыларатә жәеибаркырала: ***Ашыҩ-шыҩҳәа иҿага дәықәӣо, Ахәыжә-хәыжәҳәа анышә рыгәӡо, Уа драшәон анхаҩы, Иваргыла иҧацәа хҩы!*** (Б.Шь.); ***Абҕа па ҭарпеи-ҭарпеиуа, Абла цәгьа кәеицеи-кәеицеиуа***, *Абгахәҷы аҧсы ӡаны, Ал ахь ицоит икәырны* (Б.Шь.); ***Уаҳа гәҩарак ҟамӣаӡакәа***, *Уа иаангылеит амаӣуарқәа, Аӣла иамӣоуп* ***Рхаҧыц ӣарқәа неихакшо*** (Б.Шь.); *Ахьаца* ***мҿы амцабз аӣлашо****, Аҷҷаҳәа иаҿуп абылра, Алҩаӣә* ***архнышьна иақәӣәиашо****, Еишьылӡа иартәоит алаҕәра* (Б.Шь.); *Афырҭын бааҧс асуаз,* ***аӣла хыжәжәо****, Илакьуаз амацәыс, а****ҧҭа еиҟәыжәжәо****... Ишгылац ахра гылоуп, иӣысуам ...*(Б.Шь.).

Арлахәыратә еицааираҽы еидкылага хадас иҟалоит:

1. Асуффикс **-уа** ала ишьақәгылоу арлахәыратә форма: ***Ҷкәына хәыҷык диацәажәауа***, *Ԥҳәызба қәыпшк азиас дыҽԥынгылоуп* (Б.Шь.); *Апалуба дықәуп уи дшаҟьшаҟьо, Ашьхыцә дыркызшәа,* ***итәаиц напқәа ҟьо*** (Б.Шь.); *Дшаҟьоит Наҳар,* ***ихәда аҳәынцәара еибартуа, Шабат иахь ахҽа еипш иажәа царқәа шытуа…*** (Б.Шь.). Асуффикс **-уи** ала ишьақәгылоу арлахәыратә форма еидылага хадас измоу аицааира иаанарԥшуеит аҟатцарба хада иақәшәо аамта: ***Абға па тарпеи-тарпеиуа, Абла цәгьа кәеицеи-кәеицеуа,*** *Абгахәыҷы аԥсы зәны Ал ахь ицоит икәырны* (Б.Шь.); ***Зны иаатгыло, зны иқәасқәасуа,*** *Цьара ишнеиуаз бгахәыҷык Ацла ахьынтә иаҳаит бжьык* (Б.Шь.).

2. Асуффикс **-ны** ала ишьақәгылоу арлахәыратә форма: ***Аклат ижәҩа итарпаны,*** *Дамеи дтыцуан амхыртә* (Б.Шь.); *Убри аамтазы ԥсаатәшәа дԥырны, иҩызцәа дрылцәараа иҽааихеит Ҟәышәтын,* ***Ҭаслым дызхыпаз аркәара днахыпаны*** (И.П.); ***Цьгаатан ауардын аҽы даныжьны,*** *иԥьықәреи здырхәҳауаз идәқьан ахь дцеит Ҟәышәтын* (И.П.). Асуффикс **-ны** адинамикатә ҟатцарба ашьата ацтцарала ишьақәгылоу арлахәыра еидкылага хадас измоу аицааира иаанарԥшуеит аҟатцарба-зҳәа иапынгылоу аилкаара. Аҟатцарба-зҳәа иапынгылоу аилкаара аадырԥшуеит иара убас асуффикс **-м-кәа** адинамикатә ҟатцарба ашьата ацтцарала ишьақәгылоу еидкылага хадас измоу аицааиреи адинамикатә ҟатцарба ашьата цқьала иаарԥшу еидкылага хадас измоу аицааирагьы.

Уаса-шәк ***ҟәаҟәаны,*** *шә-қәабк* ***иртажәны,*** *хыхь* ***иқәыргыланы*** *иситон, сара* ***сагәтасны*** *иҽы итастәон* (Апс.л.);

Узустҵоу ***самҳаакәа*** *умцан* (Аԥс.л.); ***Дшәымшьыкәа*** *аҷкәын дышәкы* (Аԥс.л.); ***Мосе иҽеилаҳәа-иҽеилаца*** *аулица даныланы днеиуан* (И.П.);

Астатикатә ҟатцарба аҟнытә ишьақәгылоу арлахәыра еидкылага хадас измоу аицааира иаанарԥшуеит аҟатцарба-зҳәа аамта иақәшәо аилкаара: ***Абри афнатҵа тцацак дыфнагыланы*** *дызбар, уаҳа стахымызт* (И.П.); ***Уи алахәыцгьы има, ауасагьы има*** *даҽа қытцак аҷы дааит* (Аԥс.л.).

3. Асуффикс **-м, -кәа** ала ишьақәгылоу арлахәыратә форма: ***Итакәажә дицымкәа, инапы лкымкәа*** *ашәхымс дызхыцуамызт* (Аԥс.л.); ***Сара сыҟамкәа,*** *Расац абра дааихьоума?* (И.П.); ***Сасрыҟәа иарґьа шьапала дамыскәа,*** *иарма шьапала дасны иԥыххаа игеит* (Аԥс.л.); *Нартаа раҳәашьа шьац* ***лшьапы ықәмыргылазакәа, жәфан дацамырԥшзакәа*** *драазон* (Аԥс.л.); ***Была ԥшзақәа сызхара сыртамԥшыкәа*** *сбыцрыцуамызт* (И.П.).

4. Аҟатцарба ашьата цқьала ишьақәгылоу арлахәыратә форма: ***Аԥенцьыр ахь иҷы нарҳәы,*** *Дхәыцуан ус ахантәаҩы* (Б.Шь.); ***Мчыла иагәра аҷархха, Абга ԥымцәа, ацәа итымца****, Инамгакәа аԥсы аҟнынза, Уи дызҽыжәцуам шамаха* (Б.Шь.); *Ацла дацаԥшуан,* ***ихы ықәца амартақа*** Алашара); ***Ҳамтак ибла еихмырсыгь****, Даарылаԥшуан амзараа* (Б.Шь.); ***Ахәыцы... днышьтаца*** *аҩныка дхынҳәит* (Д.Гә.).

Арлахәыратә еицааира аҳәоу аҷы иалкааны иамазам атып. Уи ҳԥылоит аҳәоу иаԥынгыланы, иалаы, иашьтанеиуаны. Аҳәоу иалкаахоит интонациала. Ахархәара амоуп уи инартбааны ацәажәаратә бызшәаҽгьы, алитературатә бызшәаҽгьы.

Еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа

Ируадаԝу аҳәоу мариа аилазараҽы иаҳԥылоит синтаксистә функциала еиқәшәо, ҳәоу хәҭак иадҳәалоу, зҵаарак аҭак азҵо ԝба ма инареиҳаны аҳәоу хәҭақәа. Урҭ еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа ҳәа ирышьҭоуп. Еижәлантәу ҳәоу хәҭақәаны иҟалоит: азххәаақәа, азырхақәа, ахарҭәаагақәа, аҳәаақәҵақәа, аҭагылазаашьақәа. Иаҳԥылоит иара убас еижәлантәу аинфиниттә еицааирақәа, арлахәыратә еицааирақәагьы нрылаҵаны. Еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа рыбжьара иҟазам ихадоу, ихадам ҳәа. Урҭ зегьы синтаксистә функциала еиҟароу, еиваҟәыло ҳәоу хәҭақәоуп. Еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа дара-дара еидҳәалазар ҟалоит аиқәыԥхьазаратә интонациала, аиԥшьратә еидҳәалагақәа рыла. Аидҳәалагақәа рыла еидҳәалоу еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа рыбжьара ишьақәгылар ҟалоит аиԥшьратә, аиҽагыларатә, аиҟәшаратә еизыҟазаашьақәа. Урҭ аизыҟазаашьақәа аарԥшхоит еиуеиԥшым аидҳәәалагақәа рыла.

Еижәлантәу азыххәаақәа

Еижәлантәу азххәаақәа зҳәак иадҳәалоуп апредикативтә жәеибаркырала, уи аарԥшуп азҳәаҽы еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа еицырзеиԥшу аҳаҽытә арацәа хыԥхьазаратә ҵакы змоу, субиекттә рбагала. Азҳәа иаанарԥшуеит еижәлантәу азххәаақәа ирзеиԥшу арҽиара. Убри асубиекттә рбагала еижәлантәу азххәаақәа азҳәа хадара арҵоит. Азҳәагьы иара аганахьала иалнакаауеит «Д» ариад ма «Л» ариад иатәу асубиект рбагақәа. Риадс иалкаахуа зыбзоуроу аҟаҵарба-

зҳәа аиҭамҵреи аиҭатҵреи роуп. Ара ишаабо еиԥш, азхҳәаақәа рҟнытә хадара аҭара цоит азҳәашҟа, азҳәагьы хадара ауеит еижәлантәу азхҳәаақәа субиекттә рбагала раарԥшраҽы. Убри ала ишьақәгылоит ѡганкны ахырхарҭа змоу ахадарадара. Даҽеакала иаҳҳәозар, еижәлантәу азхҳәаақәеи азҳәеи рыбжьара ишьақәгылоит акоординациатә еизыҟазаашьа: *Уа и-аанхеит сан, саб, сгәылацәа, сашьцәа, сҭахцәа* (Б.Шь.); *Ҳауацәа, ҳҭахцәа, ҳгәылацәа ааины и-ҳадныҳәалон* (Б. Шь.); *Ачыԥьмаԥьа ааххартызар, ахьы, араҙны, анапхаҵа, алымҳарыѳ, ахәдахаҵа, амацәазкәа (и)-ҭоуп* (Б. ШЬ.); *Сашьеи сареи, даҽеа ԥыԥьа арԥарцәеи зегьы рдәыԥәҵара ҳ-аҽын* (Б. ШЬ.); *И-еизан ԥьарак аҳәса, ахацәа, ахәычқәа* (Б.Шь.); *Сабгьы, сашьагьы, саргьы абԥьар шьҭаҳ-хит* (Б.Шь.); *Сара сзыниаз аҭаҳмадцәа Сиҭ, Мурат, Ҳатҳәа, Соулаҳ, Ҭатҵластан иса-р-ҳәон ирхыргаз арыцҳарақәа* (Б.Шь.); *Хәыц еиқәаҵәа зламыз аԥьмашьтәа иахо иаар-гон Сиҭ, Мурат, Даут, Ҭатҵластан уҳәа аҭаҳмадцәа* (Б.ШЬ.).

Еижәлантәу азхҳәаақәа азҳәа хадара арҭоит асубиекттә хаҽи арацәа хыԥхьаҙареи рыла. Еицааиуа ахҳәаақәа рзы актәи ахаҽытә цакы змоу ыҟазар, зегьы еицышьҭырхуеит актәи ахаҽытә цакы: *Сабгьы, сашьагьы, саргьы абԥьар шьҭаҳ-хит* (Б.Шь.).

Актәи ахаҽытә цакы змоу ыҟамкәа аѡбатәи ахаҽытә цакы змоу ыҟазар, зегьы еицышьҭырхуеит аѡбатәи ахаҽытә цакы: *Иареи уареи **шә**еицоит*.

Актәи аѡбатәи ахаҽқәа змоу ыҟамзар, зегьы еицышьҭырхуеит ахԥатәи ахаҽытә цакы: *Иареи лареи и-еицеит*.

Еижәлантәу азхҳәаақәа дара-дара еидҳәалоуп аиқәыԥхьаҙаратә интонациала, аидҳәалагақәа **и, гьы, нас** уҳәа рыла*: Шәарҭ аԥсуаа шәеиԥш, ҳаргьы и-ҳаман аԥра ҕбақәа, ашхәақәа, анышьқәа, аканԥьақәа* (Б.Шь.).

Еижәлантәу азҳәақәа

Еижәлантәу азҳәақәа ирызкны иҟоуп еиҧагылоу ҩ-гәааанагарак. Гәааанагарак излаҳәауа ала традициала зхҳәаак иадҳәалоу азҳәақәа еижәлантәу азҳәақәа ҳәа ирыԥхьаҙоит. Аҩбатәи агәааанагара еижәлантәу азҳәақәа злоу аҳәоу еилоу аҳәоуқәа ирхырыԥхьаҙалоит (Уахә. хыхь, ад.).

Ҳара ҳгәы излаанаго ала, аԥсуа бызшәаҧы еижәлантәу азҳәақәа злоу аҳәоуқәа еилоу аҳәоуқәа рхыԥхьаҙара рылатҵаразы анаукатә шьаҭа амоуп. Избан акәзар, азҳәа иамоуп аграмматикатә маҭәахәқәа зегьы иара ахала апредикативтә ҵакы аарԥшразы. Убарҭ иреиуоуп асубиекттә-обиекттә еизыҟазаашьақәа, асинтаксистә амодальтә, аамҭатә ҵакқәа. Иаҳҳәап: сиацәажәоит, сицхрауеит, ҳаишьцәоуп, ҳаиуацәоуп уб.итд.

Еиҧхарԥшып ҵаҟа иаагоу аҳәоу аиҧартәышьақәа ҩба: *Аҩаҩы шьыжьымҭан дҩагылан, иҧы инапы изәҙәан, акрифан, ишәыҟәқәа аашьҭыхны ашкол ахь дцеит; Аҩаҩы шьыжьымҭан дгылеит, иҧи инапи изәҙәеит, акрифеит, ишәыҟәқәа аашьҭыхны ашкол ахь дцеит.*

Актәи аҳәоу аҧы азҳәақәа **дҩагылан, изәҙәан, акрифан** ииасхьоу еилкаам аҟаҵарба аамҭала иаарԥшуп. Ишдыру еиԥш, адинамикатә ҟаҵарба ииасхьоу еилкаам аамҭатә форма иамоуп инагҙаны еилкаам аҵакы, убри

аҟнытә уи иара ахала инагӡаны иазаарԥшуам азҳәа, азҳәа зхала иаазырԥшуа даҽа ҟатцарбак ацымкәа. Актәи аҳәоу аҿы ус иҟоу ҟатцарбоуп **дцеит**. Убри аҟнытә актәи аҳәоу иалоу азҳәаҟәа еижәлантәу ҳәа иҳамԥхьаӡар ауам.

Аҩбатәи аҳәоу аҿы аҟатцарбаҟәа **дгылеит, иҿы иӡәӡәеит, акрифеит** дара рхала азҳәаҟәа аадырԥшуеит, апредикативтә цакгьы асинтаксистә маҭәахәҟәа рыла иаадырԥшуеит. Апредикативтә цакы ари аҳәоу асинтаксистә цакоуп. Ус анакәха апредикативтә цакы змоу азҳәаҟәа аҳәоу хәҭа ҳасабла еижәлантәу азҳәаҟәа ҳәа рыԥхьаӡара залшом. Ара иҳамоуп, ишаабо еиԥш, апредикативтә цакы рацәа змоу еилоу аҳәоуҟәа.

Убри шьаҭас иҟатцаны, хыхь ишаҳарбаз еиԥш, абас иҟоу аилазаара змоу аҳәоуҟәа ари аусумҭаҿы еилоу аҳәоуҟәа ирхаҳаԥхьаӡалоит. Еижәлантәу азҳәаҟәа ҳәа иҳаԥхьаӡар ҟалоит адинамикатә ҟатцарба иасхьоу еилкаам аамҭатә формала иаарԥшу азҳәаҟәа: *Ашырҳәа ииарҭа дҩылҟьан, иҽааилеиҳәан, иҿы ааиӡәӡәан, атӡы акылҳара дынкылыԥшын ашҭа днықәыԥшит* (С.Ҷ.); *Аԥҳәызба лҿы анылыӡәӡәа, ҽамҩақәак азы лжәын, нас даақәгьежьын аԥҳал алакар инаҵалыргылан, зыла ирҭәны лҟәаҟәа иныкәлырглан амҩахәастҭа данылаы лҿыналхеит* («Н.С.»).

Азҳәаҟәа еицырзеиԥшу азххәаа ахьрымоу акгьы иаԥырхагаӡам, асубиект апозициа аанкылоуп.

Еижәлантәу азырхаҟәа

Еижәлантәу азырхаҟәа еицырзеиԥшу обиекттә рбагак ала азҳәа хадара арҭоит: *Алԥхынрак хҩаха сымамкәа,*

Ӡаӈшьаа рказармаҿ аҭаҭын срыӈхуан. И-сырҭааит ***сӥьабааӈса, сӈарақәа*** (Б.Шь.); *Амҩан ацҳақәа хӣатәызар, ахра амҩа аҿгатәызар, ақьалақәа ргылатәхар, убарҭ зегьы рзы и-шьҭырхуан* ***аихақәа, аигәышәқәа, ахәархьқәа, аӣыркантқәа, ажыгақәа, ашахақәа*** (Б.Шь.); *И-аҳгәалаҳаршәон* ***аҭыӈхьыӡқәа, арҩашқәа, аӡиасқәа, аӡыхьқәа, ашьхақәа, аӈсҭақәа*** (Б.Шь.); ***Саб, сара, саҳәшьа*** *и-ҳагумыжьын улаӈш хаа, Аҭаҳҭаала!* (Б.Шь.); *Алоуиӈа Шьардын иааиӈхьан, и-мырхит* ***иабӥьари ичынқәеи*** (Б.ШЬ.); *Кыраамҭа и-гәасҭон, ахаӣа данааилак,* ***ишиӈылоз, имаӣ шыруаз, ртәашьа, ргылашьа*** (Б.Шь.); *Уиаахыс* ***аилаҩынтреи, аибашьреи, ахӣәареи, ахӈсаареи*** *уӈсы ҭаны у-р-ылӣит...* (Б.Шь.); *Иахьа шьежьаахыс Ӥьарымхан* ***лҭаацәа, лан, ланду*** *д-р-ызхәыцуан* (В.Ам.); *Ӥьарымхан лхатәы бызшәала аҷҷаҳәа лашьа диацәажәо,* ***ланхәа, ланхәыӈҳа, лацала, аҳҭыӈҳацәа*** *уҳәа зегьы и-л-ырдыруан* (В.Ам.); *Аублаақәа ныѣәара иандәықәлоз и-шьҭырхуан* ***ацхапа, ажьӣаа, ашәхаҩа, аӥьыкахыш, аӥьыкаӣәӣәа*** (Б.Шь.).

Еижәлантәу азырхақәа синтаксистә функциалеи азҳәеи дареи реибаркышьеи рыла ирзеиӈшу аҷыдарақәа рымоуп: азхҳәаа аиӈш, апредикативтә ҭакы ашьақәгылара иалахәуп, азҳәеи дареи рыбжьара ишьақәгылоит наѣ-аа̄ѣтәи ахадараҭаратә акоординациатә жәеибаркырала.

Аҿырӈштәқәа ишаҳдырбо еиӈш, еижәлантәу азырхақәәа дара-дара еидҳәалоуп, еижлантәу азхҳәаақәа реиӈш, еиҳарак аиқәыӈхьаӡаратә интонациала, аидҳәалагақәа **и, гьы, нас** уҳәа рыла.

Еижәлантәу ахарҭәаагақәа

Еижәлантәу ахарҭәаагақәа, егьырҭ ихадам аҳәоу хәҭақәа реиԥш, азҳәа иадҳәалоуп ҵакыла, аидыларатә жәеибаркырала. Аҳәоу апредикативтә ҵакы аарԥшра иадҳәалаҙам, функциас ирымоу аҳәоу аинформативтә ҵакы ахарҭәаара ауп. Уи адагьы иаадырԥшуеит азҳәа арҿиаразлаҟалоаилкаарақәа.Еижәлантәуахарҭәаагақәа раарԥшразы ҳхы иаҳархәоит ашьҭынгылақәа зцу ахьыҙҟақәа, ахатәы хьыҙқәа, ахьыҙцынхәрақәа уб. ит.

Ҭаацәада, хҭылԥда, ԓныда, гәарада *адгьыл сыԥәуп сара* (Б.Шь.); ***Шьҭрада, жәлада, ҭынхада*** *адгьыл анылара хьҙыс иушьеит* (Б.Шь.); *Ҵабыргны, иара асаби ианшьцәа рыԥшра-рсахьақәа акырҙа иман* ***ибла еиҿыгьежь хәыҷқәеи ихахәы еиқәаиҷәеи*** *рыла* (В.Ам.); ***Уҟамч ҟьашьеи, ххьа кәадыри, ухҭырпа шкәакәеи, ужԓахыри*** *рыла умԓашьеит, сгәацыԥха* (Б.Шь.); ***Иаҳәеи, иҟамеи, итапанчеи, Икәымжәи, икабеи, ихҭырпақьақьеи*** *Абартҵ рыла ма дԓашьозма Аԥсуа хаҵа Абатҵаа* (И.К.); *Уа еизон* ***ма шьапыла, ма ҽыла,*** *ма* ***уртҵгьы агьыртҵгьы*** *рыла* (Б.ШЬ.).

Еижәлантәу аҳәаақәҵақәа

Еижәлантәу аҳәаақәҵақәа имаҷны иаҳԥылоит. *Аамстҵауаԓ* ***бырг ҟәыҙак*** *раԥхьа днагылеит, ичамҳа лабашьа шкәакәа кны* (В.Ам.); *Ҵҟыбынтәи аамстҵәа дуқәа иреиуаз Едрыс-иԥа Шарытҳәа захьҙыз ауаԓы* ***ԥшҙа ҭаҳатҭыҙьа*** *Леуан дкылкааны дихәаԥшуа даацәажәеит* (В.Ам.).

Ажәак анҳәаақәырҵо ыҟоуп азыҟашьатә ҟазшьарбеи ахаҵашьатә ҟазшьарбеи. Усҟан азыҟашьатә ҟазшьарба иҳәаақәнаҵо ажәа иаԥынгылоуп, ахаҵашьатә иҳәаа-

қәнаҭо ажәа иашьҭанеиуеит. Урҭ ажәак злаҳәаақәырҭо ала еижәлантәу ҳәа иуҧхьаʒар ауеит: *Амҩа сықәын, Осман-ҟоиҟа сцоит шьапыла,* ***ҭагалантәи*** *аҧша* ***баа*** *сысуа* (Б.Шь.); *Аҭаҳмада иаҧхьа иаагылт ҩ-уадак аманы ашьаҟа кьаҿқәа зӣагылаз* ***аҕәтәы*** *ҩны* ***хәыҷы*** (Б.Шь.); *Аҧсҭазаара иага ицәгьазаргьы,* ***уаӣәтәи*** *амш* ***лаша*** *азгәыҕра ацымкәа ҟалом* (Б.Шь.); *Мра зқәымҧхаʒоз* ***уахынлатәи*** *аҳаир* ***хьшәашәа*** *ицқьаʒа иҟан* (И.П.); ***Усҟантәи*** *аамҭа* ***еиқәаӣәа*** *уи еиҧш иҟаз иакәын иаҭахыз* (И.П.); ***Ашьыжьтәи*** *аҳауа цқьа иархәанчон алҩақ афҩы* (Б.Шь.); *Уааскьаны урыхәаҧшишь саҳкәажә ҳамҭас илзааишьҭқәаз:* ***Ҷьамтәылатәи*** *ауарҳал* ***хәбабақәа...*** (Б.Шь.).

Иаҳҧылоит азыҟашьатә ҟазшьарбақәа рыла мацара иаарҧшу еижәлантәу аҳәаақәҭақәагьы. Усҟан урҭ иҳәаақәырҭо ажәа иаҧынгылоуп: ***Уардатәи ҳаиҩызаратә*** *ныҳәаҿ дҳақәымшәеит Ната Лоуба* (Б.Шь.); *Ҳара рҭышәныртәалара ҳаҿуп* ***ганрацәалатәи ауаажәларратә*** *еизыҟазаашьақәа* (Агаз. «Аҧсны»); *Иазгәарҭеит уи азакәан еилазго* ***ашьауҕатәи, администсративтәи, атәылауаҩратәи*** *ҭакҧхықәрақәа...* («Аҧсны»).

Ахаҭашьатә ҟазшьарбақәа рыла иаарҧшу еижәлантәу аҳәаақәҭақәа иҳәаақәәырҭо ажәа иашьҭанеиуеит: *Изыҩнаргалаз ауада ҭбаа-ҭыцә аҧенӥьыр* ***ҳарак дуқәа*** *амшын ахь ихан* (В.Ам.); *Зегь реиҳагьы асасцәа иӥьаршьеит аҕәра иқәыршәыз ауарҳал* ***еилыҕраа ду...*** (В.Ам.); *Уа иаҳа ижыцәыз руакы ахаҳә* ***ҟьаҟьа ду*** *иаақәгылт* (Б.Шь.); *Лыла* ***еиқәаӣәа хәыҷқәа*** *иаахмырсыҕьʒакәа дихәаҧшуан* (И.П.); *Иаҳәа* ***хәыш ду*** *ааидҳало иарак изшаʒан* (Б.Шь.); *Уа зҿеизызгаз аҧҭа* ***еиқәаӣәа самсалқәа*** *ажәҩан аадыриқәаӣәеит* (И.П.).

Иаҳӣылоит еиҳарак алитературатә бызшәаҽы аинфиниттә еицааирақәа рыла иаарӣшу еижәлантәу аҳәаақәҭацқәа. Урҭ ирымоуп иаарту ариад:

Аҟама ***анкьа зны аублаа мца иаӡрыжәыз, аублаа ӣсангьери иқәырчаӣаз, аублаа мақьа иахыз, кырынтә аҕа ишьа зҽатәахьаз, кырынтә аублаа ӡара зырӣшӡахьаз*** *абӣьаруп* (Б.ШЬ.); *Игәҭасны дааҿнарыжьлеит* ***аарлаҳәа зшьапы иқәгылаз, зцәеи зыбаҿи еикәыршаз, макьана зыуаҿбжара имнеицыз*** *хаӣак* (Б.Шь.); *Ашырҳәа ӣҳәыс қәыӣшк* ***дааҿналеит змаҕра кьаҽыз, зыхәда ҭырҳаз, зкалҭ еилаҳауаз, ӣкы шкәакәак зшәыз*** (Б.Шь.); ***Адунеи ршеижьҭеи адгьыл иқәыҿуаз, излеибаныҳәоз, агарашәа зларҳәоз, ргәы зладырҭынчуаз*** *рбызшәа ыӡуеит* (Б.Шь.).

Еижәлантәу аҭагылазаашьақәа

Еижәлантәу аҭагылазаашьақәа рҟнытә еиҳа иҭбааны ахархәара рымоуп еижәлантәу аҟалашьатә ҭагылазаашьақәа. Урҭ аарӣшуп еиҳарак арлахәырақәеи арлахәыратә еицааирақәеи рыла. Еидҳәалоуп дара-дара аиқәыӣхьаӡаратә интонациала, дара зегьы ааидкыланы азҳәа иадҳәалоуп аидыларатә жәеибаркырала. Иаҳӣылоит еиҳарак алитературатә бызшәаҽы, апрозаҽгьы, апоезиаҽгьы: ***Абҕа па ҭарпеи-ҭарпеиуа, Абла цәгьа кәеицеи-кәеицеиуа,*** *Абгахәыҷы* ***аӣсы ӡаны****, Ал ахь ицоит* ***икәырны*** (Б.Шь.); *Абгахәыҷажә* ***аҽеиӣыхуа****,* ***Иашьҭарҽылан иара аӣыхәа****,* ***Иахан амыҕ, афаса****, Ицоит* ***акәтыжь аҽазза*** (Б.Шь.); ***Ашыҿ-шыҿҳәа иҽага дәықәӣо****,* ***Ахәыжә-хәыжәҳәа анышә рыгәӡо****, Уа дҭарашәон анхаҿы,* ***Иваргыла иӣацәа хҿы*** (Б.Шь.); *Абгахәыҷы* ***ацәа иҭасуа****,* ***Иҳашҳашуа, иқәасқәасуа****,* ***Аӡаӡабаа иаганы****,*

Аҧыс иашьҭоуп ***еиханы*** (Б.Шь.); *Зина ачашә ҟаҧшьҙа* ***иҙны,*** *аҧлакь* ***иааныхны,*** *ачанах ҟьаҟьа* ***ианҧаны*** *иныҟәлыргылеит* (И.П.).

Еижәлантәу аҭыпрбагатә ҭагылазаашьақәа

Еижәлантәу аҭыпрбагатә ҭагылазаашьақәа аарԥшхоит ахатәы хьыҙқәеи, азеиԥш хьыҙҟақәеи, аҭыпрбагатә цыҥылақәеи уҳәа рыла. Урҭ дара-дара еидҳәалоуп аиқәыԥхьаҙаратә интонациала, аидҳәалагақәа ма, нас убас егьырҭгьы рыла. Дара зегьы аҟаҵарба-зҳәа иадҳәалоуп аидыларатә жәеибаркырала. Иаадырԥшуеит азҳәа арҿиара ахьымԥаԥысуа аҭыԥқәа, уи ахырхарҭа: *Аублаа гәыԥԥык ҳрыцны ҳцалон қәылара* ***адыгацәа рахь, абазақәа рахь, Аҧснықа*** (Б.ШЬ.); ***Адәеиужь агәҭаны, аџь дуқәа рымҧан, ҳныҳәартҭаҿы*** *лассы-лассы еизалон ажәлар* (Б.Шь.); *Езмыдатә иаарышьҭыз афицар ауаа* ***реизартҭақәа рҿы, аизартҭа адәқәа рҿы*** *Асултҭан иҭижьыз ириде даԥхьон* (Б.Шь.); ***Мзымҭа ахықә аҿы, аџь дуқәа рымҧан, ҳҧыза иаангылартҭаҿы*** *ақьала дыргылахьан* (Б.Шь.); *Зны* ***Ҭҟәаԥс илаҧакны****, даҽа зных* ***Шәача****, нас иаарыхҟьаны* ***Рыдлар шыҟоу*** *рҿаархаларын ар хәҭақәа* (Б.Шь.); ***Адәеиужь агәҭаны, аџь дуқәа рыҧаҟа*** *иҭоуп ахаан ҭабара зқәым аҙыхь* (Б.Шь.); ***Аџьармыкьа агәашә аҿы, ақалақь агәарабжьарақәа рҿы, акаҳуажәыртҭақәа рҿы, аџьаама ахьҭагылаз аштҭаҿы*** *аԥсуаа мҳаџьырцәа еиқәшәалон* (Б.Шь.); *Аублаатәыла аусҟәа рзы уи днеихьан* ***Лондон, Петербург****...* (Б.Шь.); ***Сывара, сышьҭахь, наҟ аладахьы*** *рыбжьы еиқәдыргоит ашьхақәа зегьы* (Б.Шь.); *Рхатәы бызшәала аҧара рҧоит* ***ашколқәа, аинститутқәа рҿы*** (Б.Шь.).

Еижәлантәу аамҭарбагатә ҭагылазаашьақәа

Еижәлантәу аамҭарбагатә ҭагылазаашьақәа иаадырԥшуеит азхәа арҿиара иадҳәалоу аамҭатә еилкаарақәа. Азхәа иадҳәалоуп аидыларатә ажәеибаркырала, азхәа аҟнытә иқәгыло азҵаара ианба? // ианбанҳа? аҭак арҭоит. Еижәлантәу аамҭарбагатә ҭагылазаашьақәа рацәак иҭбааны ахархәара рымам. Иҟоуп урҭ ажәеицааирала, инфиниттә еицааирала ианаарԥшугьы. Еидҳәалоуп дара интонациалеи аидҳәалагақәа рылеи.

Шьыжьы, шьыбжьон, хәылбыҟеха *агәашә инадгылон аублаақәа иреиуаз аҳәырҩы* (Б.Шь.); *Аа, нан,* ***уаҧәы ма уаҧәашьҭахь*** *дауеит, быматҭәа хәычқәа ааигоит* (Д.Гә.); ***Хәылпаз, амра аҭашәаамҭаз*** *ҳаззыԥшыз ҳҩызцәагьы ааит;* ***Ара дыҟанаҧы, уажәшьҭанахыс*** *Зинеи иареи реибабара иҿацәихьчар акәхеит* (И.П.); ***Адырҩауха, ишылашьцара илашьцахьаны*** *Мыкыч Зыкәырраақәы дааит* (И.П.); *Аколнхараҩы* ***аусура ианаҩу аамҭазы****,* ***ахацәа тәаны рыԥсы аныршьоз****, Зина шьҭа шәгыл ҳәа аусура рыдылцалон* (И.П).

Ахазырха

Ахазырха еснагь ажәаҳәаҩ дзацәажәо изхоуп, ажәаҳәаҩ ихы иаирхәоит дзацәажәо ихьарԥшразы, ирҳырыҩразы. Аҳәоу хәҭақәа ирхыԥхьаҳалаҳам, аҳәоу иалагалоуп интонациала: ***Мап, Аҳмат,*** *азакәан акәым исымызхыз, шәара сашьцәа шәоуп* (И.П.); *Иаха сыԥсхьан умбои,* ***Мыкыч,*** *цәгьала сыҟоуп* (И.П.); *Мышҧьарс шәыкәума, нан* ***Селма****?* ***Дад****, истахуп ашьха ахалара, Ҳауа цқьала ачара* (Б.Шь.); ***Мыкыч,*** *сара уара уҟнытә ус еилкаатәык сымоуп,–иҳәеит Ҭемыр* (И.П.); ***Ҭемыр****, уара уаҩ ҟәышк уоуп* (И.П.).

Азырха афункциа рыманы иаҳԥылоит амаҭәартә ҵакы змоу ажәақәагьы: *Аҳы, уҽеибытԥ,* ***сажәеинраала****, Астол уқәымхан абра* (Б.Шь.); ***Сҩыза бзиа****, уртԥқәа рзакәым са сгәы узаду* ***са сбилетԥ*** (Б.Шь.); ***О, сыԥшалас са исызгәыку****, Аанҽасрада амҩа иқәу, Иумҩатәны Аԥсны ункыдгыл, Саҳәшьа хәыҷы дгәыдкыл-дхыдкыл!* (Б.Шь.).

Ара ишаабо еиԥш, амаҭәарқәа аазырԥшуа ажәақәа ауаҩытәыҩсатә ҵакы рыҭаны ихы иаирхәоит ажәаҳәаҩ. Ари урысшәала *персонификация* ҳәа иашьҭоуп. Арахь иаҵанакуеит аԥстәқәагьы: ***Уа сыхаара****, салам умоуп, Сара иахьа гәаҟрак сымоуп. Сааит иуасҳәарц сеиханы, Уааи са сышҟа улбааны!* (Б.Шь.); ***О, стԥынхаду****, изызӡозеи, Аҟазаара са сгәахшәеит, Ахысхыса сымч ашәеит* (Б.Шь.); ***Уара сымыш****, иубаргузеи Уиаҟара зысҳәарызеи, Уара иуеиԥшны қьафла инхо, Дыҟам амра ахькаԥхо!* (Б.Шь.); ***Аха, сымра****, уааи умԥшыкәа, Сылахь иқәырш ушәахәа!..* (Б.Шь.); *Суҳәоит даара,* ***сыуа мҩашьа****, Исырҧа нас ашәаҳәашьа!* (Б.Шь.); ***Арԥа, Мура, Мура****, уқәгьежь,* ***Арԥа Дыргыыжь****, уирахь иргыыжь! Абас игоит абыжьқәа, Еивас ицоит алақәа* (Б.Шь.); *Уара уҳәатәқәа сара ишызуа, Ԥьара кәтыкгьы сшаламкьысуа, Ожә, абар,* ***аҟармаҵыс****, Исҳәоит уашхәа мақьаԥсыс!* (Б.Шь.).

Ахазырха ажәак ала акәымкәа, ажәеицааирала ианаарԥшугьы ыҟоуп: ***О, бара уа инеиуа Кофҭа шкәакәа зшәу****! Сымыш боума сзыргәаҭеиуа Мамзар аҽеазәу?* (Б.Шь.); ***О, са сашьцәа, шәартԥ абраҟа инхауа, Егь ҟаларгьы зыхьыз камшәо, иазҳауа, Ԥахьа игәаҟуаз аусуцәа, анхацәа, Стәыла еиужь ду, стәыла бзиахә аԥацәа!*** (Б.Шь.); ***Шәартԥ сыблақәа*** *са исыздыруам, Уа шәҵыгә-ҵыгәҳа баша шәҭоу, Ма са сзыҳәа акыр шәаԥсоу? Нас исашәҳәеишь иара абраҵәкьа, Шәызхәартоузеи,* ***слымҳа кьацәқәа?*** (Б.Шь.);

Нас иарбан, ***шәарҭ сшьапыжәқәа****, Баша шәцома анышә ҕәаҧсо, Мамзар ус акыр шәаҧсоу?* (Б.Шь.).

Ахазырха лассы-лассы абыжьҭҟьақәа ацны иаҳҧылоит. Усҟан уи аемоциатә ҵакы шьҭнахуеит, иацааиуа аинтонациагьы ҳаракхоит: ***Унан Кәача-Кәачала****, Ас уабаҟаз ахәала?!* (Б.Шь.); ***Еи бара****, иаагишь ахырӣәы ʒҩаны!* (Б.Шь.); ***Ҳаит, ажьымдыр****, уара сӣыхәа, Сара иҧысӣәап уара уӣыхәа!* (Б.Шь.).

Ахазырха иацны иаҳҧылоит атәамбаратә суффикс **-ажә**. Иара убас еилоу асуффикс **-хеит**. Ари шьақәгылоуп аиагаратә суффикс **-ха**-и анҵәамҭа **-ит**-и рыла: ***Ҳаи, дадхеит****, сыҧшқам-сҳасым, акы шҧасҳәои?!* (И.П.); ***Ҳаи, дихеит,*** *ибуратәы, бара бҟәышми?! (И.П.);* ***Еҳ, Игнатхеит****, уара уҭоурыхқәагьы даараʒак иҽеимзаап!* (И.П.); *Узлажьу закәызеи* ***уара аҭаҳмадажә!*** (Б.Шь.).

Хыхь иаагоу аҽырҧштәқәа ишаҳдырбо еиҧш, ахазырха аарҧшразы ажәаҳәаҩ ихы иаирхәоит ахатәы хьыʒқәа, азеиҧш хьыʒҟақәа, ахьыʒцынхәрақәа, ажәеицааирақәа, иарбанзаалак амаҭәартә ҵакы зҭаны ахархәара змоу ажәақәа.

Ахазырха аҳәоу аҽы иамаʒам иалкааны аҭыҧ, уи аҳәоу иаҧынгылар ҟалоит, иалазар ма иашьҭанеиуазар ҟалоит: ***Дад Зина****, амаҭәа быгуп, беилаҳәага аҧара сымам…*(И.П.); ***Дад****, иаха сыршьит, умбои, сымцахаара дырцәеит.* ***Баба****, уара акрушәама?* (И.П.); ***Ҷьым-ҷьым****, уареи сареи иаҳзеилоузеи?* (И.П.); ***Нан****, урҭ акыр зылшо уаауп* (И.П.); *Аиеи,* ***дад****, жәла ыҟаʒам, иҟоу уаҩроуп* (И.П.); *Арахь,* ***Ҭемыр****, арахь!–абжьы еиҭаиаҳаит* (И.П.); *Сахьынʒаа умбои,* ***Ҭемыр****!* (И.П.); *Сусқәа ҽеим,* ***Зина*** (И.П.); *Уара иудыруазар,* ***дад****?* (И.П.); *Уца, нан,* ***Мыкыҷ,*** *аҩны уштәаз угәы ҽыҕьит* (И.П.); *Нас исашәҳәеишь иара*

абраӷәҟьа, Шәызхәартҵоузеи, ***слымҳа кьацәқәа?*** (И.П.); *Умцан, умцан хара, Умцан* ***сгәацаҵха!*** (Б.Шь.); *Бзиала,* ***Зина****, бзиала наʒаʒа* (И.П.); *Ус умун,* ***саб****, угәы зҵужәауазеи!* (И.П.); *Ишәыӷалазеи,* ***бара,*** *иҳәеишь!* (И.П.); *Иутәу узымдыруазаап,* ***Мыкычхеит!*** (И.П.); *Уаҳа иуасҳәозеи,* ***Аҳматҵ?*** *Сыҵшқоума сара,* ***Аҳматҵхеит!*** *Бытҵха аҟәых анышә иатҵа ҳәа ицәыругаз аублаақәа рлымҳа ианаатҵас, ацәгьарахь икылсуеит,* ***Саҳатҵгьери!*** (Б.Шь.); *Газарак умун,* ***Заурҟан!*** (Б.Шь.); *Ишуҳәаз иҟалоит,* ***Заурҟан!*** (Б.Шь.); *Умш аабзиахааит,* ***Саҳатҵгьери!*** (Б.Шь.).

Ахазырха иахьгылазаалак аҿарҵәиқәа рыла иалкаатәуп.

АҲӘОУ АКОММУНИКАТИВТӘ ЕИҾКААРА

Аҳәоу актуалтә хәҵашара

Аҳәоу, ишдыру еиҵш, аганрацәа змоу еилкаароуп. Уи инагʒаны аилкааразы иҵҵаатәуп, алексикатә-грамматикатә еилазаара адагьы, акоммуникативтә функциеи акоммуникативтә еиҾкаареи. Аҳәоу функциа хадас иамоу акоммуникативтә функциа ауп. Аҳәоу ианаҵаху алексикатә маҵәахәла, грамматикатә еиҾкаарала аиқәыршәара ианааго – уи акоммуникативтә функциа анагʒара, азыҟаҵара ауп.

Лексикалеи грамматикалеи еиқәыршәоу аҳәоу акоммуникативтә еидара анышьҭнахлак, аҳәахьа (высказывание) ҳәа иашьҭоуп. Иаку акоммуникативтә еилкаара – аҳәахьа аилкаареи, ахьʒ аҵареи, аҵҵаареи зыбзоуроу ачех бызшәадырԥы В. Матезиус иоуп.

Аҳәоу, ҳәахьаны, коммуникативтә акны ианыҟалалак, ишьҭнахуеит иақәнагоу аинтонациа, аѡраҽы – иақәнагоу ааҭгыларатә дыргақәа, насгьы иара аѡнуҵҟа еиҽкаахоит актуалтә (ахшыѡҵакытә) хәҭашара. Актуалтә хәҭашара акоммуникативтә информациа иацааиуеит, уи иашьашәалоуп.

Атемеи аремеи

Аҳәоу актуалтә (ахшыѡҵакытә) хәҭашара аан иҳауеит ѡ-хәҭак: атемеи аремеи.

Иарбанзаалак азҵааратә ҳәоу ҳхы ианаҳархәо, аҳәоу ҳзацәажәо изымдыруа, иҽыцу информациак аанарҧшуазароуп. Аха аҳәоу аҽы иҟалароуп, убри иҽыцу аинформациа аазырҧшуа ахәҭа адагьы, ажәаҳәаѡ дзацәажәо изы идыру, еилкаау аҵакы аазырҧшуа ахәҭагьы. Убарҭқәа ирҽырҧшны атемеи аремеи абас иҳәаақәырҵоит:

Атема – контекстла ма даҽа маҭәахәык ала идыруп, еилкаауп, аҳәахьа шьаҭас иамоуп, арема аасҭа ҵакыла ихьысҳауп, аҳәахьеи уи иаҧынгылоу атексти еиднаҳәалоит.

Арема – аҳәахьаҽы иарбоу аинформациа ҽыц аанарҧшуеит, аремааеиҳа ҵакыла иҭбаауп, ихадоуп, коммуникативтә центрс иҟоуп.

Атемеи аремеи реиҽкаареи, раарҧшреи ирызкны иҟоуп еиуеиҧшым ахархәагақәа. Убарҭ иреиуоуп аҳәахьаҽы ажәақәа реишьҭагылашьа, афразатә қәыҷәҷәара, иалкаау асинтаксистә конструкциақәа, ахәҭаҷқәа.

Аҳәоуи аҳәахьеи реизыҟазаашьа

Аҳәоуи аҳәахьеи анеиқәшәо рацәоуп, аха ианеиқәымшәогьы ыҟоуп, убри аҟнытә урҭ еиларҩашьатәым, еиҩдыраалатәуп.

Аҳәоу аҳәахьа иақәшәом, уи еилоу аҳәоу иахәҭакны ианыҟоу: *Асас знык-ҩынтә ибжьы наиргеит, аха аʒәгьы аҭак ҟаимӣеит*.

Ара ишаабо еиҧш, синтаксисла еидҳәалоу ҩ-ҳәоук ҳамоуп, аха информативтә ҵакыла ҳәахьак ауп иҳамоу. Аҳәахьа аҳәоу иаҭаху аграмматикатә маҭәахәқәа зегьы рыла еибыҭамзаргьы ҟалоит. Усҟан аҳәахьа зхала иҟоу аҳәоу ҳасабла ҳзахәаҧшʒом. Ари ҟалоит еиҳарак аиҷцәажәара аан.

–Ишҧа?–*гыгшәыгк еиҧш схәааит сара.*

–Иуаҳаз ауп исҳәаз!

–Ааит, уара алаʒахша, ачарҳәаҩ!.. (Б.Шь.).

Иаҳҧылоит аҳәоу хәҭақәа ҧыҵәҵәаны аҳәахьақәа анрылху, уи апарцеллиациа ҳәа иашьҭоуп.

Ишҧа? Аʒәы димбакәа. Аʒәы димаҳакәа. Иʒбахә ыҟамкәа. Ҟалашьас иамоузеи!

Аҳәоу ҳәоу хәҭала ашареи аҳәахьа актуалтә хәҭашарала ашареи реизыҟазаашьа

Аҳәоу ҳәоу хәҭала ашара иамоуп иара ахатәы шьаҭақәа, аҳәахьагьы актуалтә хәҭала ашара иамоуп ахатәы шьаҭақәа, урҭ зынʒа ихазы-хазу еилкаарақәоуп, еиқәшәаʒом.

Аҳәоу хәҭақәа алкаауп урҭ аҳәоу синтаксисла аибыҭараҷы ирымоу афункциақәа ирҷырҧшны, насгьы

урҭ рхыԥхьаӡара еиҳа еиҳауп, актуалтә хәҭақәа раасҭа.

Аҳәахьа актуалтә хәҭақәа ѡба роуп иҟоу, насгьы урҭ ралкаара шьаҭас иамоу акоммуникативтә ҵакы структурас иамоу ауп.

Иҟоуп, ганкахьала, азхҳәааи атемеи анеиқәшәо, даҽа ганкахьала, азҳәеи аремеи анеиқәшәо. Аха уи зынӡа иаҵанакуам, урҭ ралкаара апринципқәа еиқәшәоит ҳәа.

Атемеи аремеи раарԥшра иазку ҳәоу хәҭа ыҟаӡам. Убри адагьы, аҳәахьа акоммуникативтә ҵакы зеиԥшроу еиԥш, азхҳәаа аремахь иагар ҟалоит, азҳәа – атемахь. Азхҳәааи азҳәеи рҽы еидкылахар ҟалоит еиԥшым аҳәоу хәҭақәа. Иаҳҳәап:

Зан иацымныҟәаз аҽы҆ыс абга иафеит (Ажәаԥҟа). Ари аҳәоу синтаксисла ианеилҳарго, иалҳкаауеит абарҭ аҳәоухәҭақәа: аинфиниттә еицааирала иаарԥшу аҳәаақәҵа (*зан иацымныҟәаз*), азырхатә харҭәаага (*аҽы҆ыс*), азхҳәаа (*абга*), азҳәа (*иафеит*).

Ари аҳәахьа актуалтә хәҭашарала ианаҳшо, иҳауеит атема (*зан иацымныҟәаз аҽы҆ыс*), арема (*абга иафеит*).

Ус егьа иҟазаргьы, азхҳәааи атемеи еиҳа еиқәшәоит, ианеиқәымшәо рацәоуп иара убас азҳәеи аремеи.

Аҳәоу актуалтә хәҭашара иҽыцу проблемоуп, уи иҵегь иҵауланы ганрацәала аҭҵаара аҭахуп. Еиуеиԥшым абызшәақәа рҟны абызшәадырѡцәа убарҭ азҵаарақәа аус рыдырулоит.

АЖӘАҚӘА РЕИШЬҬАГЫЛАШЬА

Аԥсуа бызшәаҽы, ишдыру еиԥш, еицааиуа ажәақәа ирымоуп аишьҭагылашьақәа ѡ-хкыкны: а) зых иақәиҵу

аишьҭагылашьа; б) иалкааy аишьҭагылашьа. Иалкаау аишьҭагылашьа ҳамоуп аҳәаақәҭцеи аҳәаақәнаҭцеи реицааираҽы. Егьырҭ ажәеицааирақәа зегьы рҽы иҳамооуп зых иақәиҭу аишьҭагылашьа. Уи иаанагом, ҳәарас иаҭахузеи, аҳәоу аҽы ажәақәа ахьургылалак ҟалоит ҳәа. Аекспрессивтә ма аемоциатә ҵакы змам еизадоу аҳәоу аҽы аԥхьатәи апозициа ааннакылоит азххәаа, уи иашьҭанеиуеит азырха, нас ицоит азҳәа: ***Аҵаҽы ашәҟәы ааихәеит; Зина аҵкы луантоит; Арҵаҽы аҵаҽцәа драцәажәоит.*** Ара иҳамоуп иԥсабаратәу аишьҭагылашьа ҳҳәар ҟалоит. Аҭагылазаашьақәа злоу аҳәоу аҽы азххәаа иашьаҭнеиуеит аҭагылазаашьақәа (аамҭатә, аҭыԥтә уҳәа), нас ицоит азырха, уи иашьҭанеиуеит азҳәа.

Аҵаҽы иахьа ашәҟәытиртәаҽы ашәҟәы ааихәеит. Иԥсабаратәу аишьҭагылашьа аан аамҭарбагатә ҭагылазаашьа актәи апозициа анааннакылогьы ыҟоуп: ***Шарԥазык*** *Алиас Ҭорҟанраа рҽы дааит;* ***Иахьа*** *аусҳәартәаҽы аизара ҟалоит.*

Ажәақәа реишьҭагылашьа еиҳа ахы иақәиҭуп ацәажәаратә бызшәаҽы, нас аҩыратә апрозатә бызшәаҽы, еиҳа имаҷны апоезиаҽы.

Зых иақәиҭу ажәеишьҭагылашьа иамазар ҟалоит авариантқәа. Иаҳҳәап, ***Батҵал уаҵәы Аҟәаҟа дцоит***. Ари аҳәоу ҳхы иаҳархәар ҟалоит абарҭ авариантқәа аҭаны: ***Батҵал Аҟәаҟа дцоит уаҵәы; Аҟәаҟа дцоит Батҵал уаҵәы; Уаҵәы дцоит Батҵал Аҟәаҟа; Батҵал дцоит Аҟәаҟа уаҵәы.***

Абарҭ акомуникативтә вариантқәа ажәаҳәаҽы ҳхы иаҳархәоит атемеи аремеи реҩдырааразы. Убри аҟнытә ажәақәа реишьҭагылашьа аҳәоу актуалтә хәҭа-

шьара иадҳәаланы ҳахәаԥшуазар ауп. Усҟан ҳара иаабоит иазгәаҳҭаз авариантқәа рхатәы комуникативтә функциақәа шрымоу. Авариант ***Батԥал*** *уаҩы Аҟәаҟа дцоит* аҟны ҳзацәажәо изнаагоит иара изы иҿыцу аинформациа – уатҩы *Аҟәаҟа ицо Батԥал шиакәу*; акомуникативтә вариант *Батԥал* ***уаҩы*** *дцоит Аҟәаҟа* аҿы ҳзацәажәо изнаагоит *уаҩы шакәу Батԥал Аҟәаҟа данцо*; акомуникативтә вариант *Батԥал* ***Аҟәаҟа*** *дцоит уаҩы* аҿы ҳзацәажәо изнаагоит *Батԥал уаҩы дахьцо* ***Аҟәаҟа*** *шакәу*. Абарҭ акомуникативтә вариантқәа рҿы иалкаау ажәақәа ремақәоуп. Арема алкаазар ҟалоит интонациа мацаралагьы. Усҟан арема алкаахоит иаҳраку интонациала: *Батԥ́ал уаҩы Аҟәаҟа дцоит; Батԥал уаҩ́ы Аҟәаҟа дцоит; Батԥал уаҩы Аҟәа́ҟа дцоит; Батԥал уаҩы Аҟәаҟа дцо́ит*.

Аԥсуа бызшәаҿы арема алкаахар ҟалоит ацхыраагҙатә ҟатҩарба **акәзаара** ахархәаралагьы. Усҟан арема иацаиуеит ацхыраагҙатә ҟатҩарба **акәзаара**: ***Батԥал иоуп*** *уаҩы Аҟәаҟа ицо; Батԥал* ***уаҩы ауп*** *Аҟәаҟа данцо; Батԥал уаҩы дахьцо* ***Аҟәаҟа ауп****…*

Ацхыраагҙатә ҟатҩарба **акәзаара** ҳхы иаҳархәар ҟалоит арема алкааразы азҵааратә ҳәоу аҟынгьы. Иаҳҳәап, аҳәоу *Батԥал иахьа Аҟәаҟа дцоит?* Аҟны ацхыраагҙатә ҟатҩарба **акәзаара** арема аазырԥшуа ажәа иацаиуеит. Усҟан уи азҵааратә форма шьҭнахуеит: *Батԥал дахьцо* ***Аҟәаҟа аума?*** *Батԥал* ***иахьоума*** *Аҟәаҟа данцо?* ***Батԥал иоума*** *иахьа Аҟәаҟа ицо?*

Азҳәа арема аанарԥшуазар, уи азҵааратә формеи азҵааратә интонациеи рыла иалкаахоит: *Батԥал иахьа* ***Аҟәаҟа дцома?***

Абарҭ авариантқәа зегьы раан арема иаанарԥшуеит ицәажәо дзацәажәо иҟнытә иоур ииҭаху акомуникативтә информациа.

Адҭаратә, агәаԥхаратә ҳәоуқәа рҽы ацхыраагҙатә ҟатцарба **акәзаара** арема алкааразы ахархәара амаҙам.

Ажәақәа реишьҭагылашьа апоезиаҽы

Апоезиаҽы ажәақәа реишьҭагылашьа еиҳарак ахы иақәиҭуп. Аҳәоу аҽы атемеи аремеи ралкааразҽгьы ахархәара даара имаԥуп. Ари зыхҟьо убри ауп, апоезиаҽы ажәақәа реишьҭагылашьа еиҳарак функциас иамоу аритмика аиҽкаароуп. Аритмика аиҽкааразы ажәеинраала ацәаҳәақәа закәан еиуаршәала еибыҭатәуп, иалкаатәуп аритмика ҟазҵо ажәақәа, иазгәаҭо ақәыҷәҷәара змои измами ацырақәа реицааишьа. Арифмақәа реиҽкааразҽгьы иаҭахуп иалкааy ажәақәа. Убарҭ аиҽкаарақәа раан ажәақәа иԥсабаратәу реишьҭагыла зынҙа иԥсаххар ҟалоит. Ҳахәаԥшып абарҭ апоезиатә цәаҳәақәа реиҽкаашьа: *Ицәыргала, сара сдагәам Кыр умазар нас ҳәатәыс! – аҳәеит хыхьтә аҟармаҷыс* (Б.Шь.). Абарҭ ацәаҳәақәа рҽы ажәақәа ираҳҵар иԥсабаратәу аишьҭагылашьа, иҟалоит абас: *Ҳәатәыс акыр умазар, ицәыргала, сара сдагәам! –аҳәеит хыхьтә аҟармаҷыс*. Ара ишаабо еиԥш, аритмика зынҙа еилаагеит, ианымхеит арифмақәагьы. Ажәакала, апоезиатә цәаҳәақәа апрозатә цәаҳәақәа рахь ииаагеит.

Абарҭ апоезиатә цәаҳәақәа ахьынтәаагоу Б. Шьынқәба ипоема «Аҟарматцыс шәаҳәаѽи абгахәыцы цыхәабабеи» ахы инаркны атцыхәанҙа уаѽы иԥьеишьаратәа еиҽкааyп

ритмалеи рифмалеи. Ус иҟоуп иара ипоезиа зегьы. Иаагап даҽа жәеинраалак:

Нас мышкызны сыԥсы схыӡып,
Слеиқәыхьшәашәап, уаҳа акгьы.
Алаҳәажәқәа реиԥш испырӡып
Сыдгьылтә гәаҟракәа зегьы.
Аха, сымра, ууаи умԥшыкәа
Сылахь иқәырш ушәахәа.
Са сызхьымʒаз сусқәа-сҳәысқәа
Саԥхьа ииаг еицрыхәхәа.
Суҳәоит усҟан: ан лыбжьы хаа
Слымҳа итԥарыɯ «шьышь нани!»
Слымҳа итԥарыɯ арɸаш мчымха
Ҷеихак шамам уахи-ени!
«Уаридада!» –днаргоит тԥацак,
Уи ашәала сгәы шьышьы!
Урт инрыцӡа ԥсуа хаӡак
Апҟацаҳәа иҟамч абжьы!

Ари ажәеинраалагьы ԥьашьатәуп аиҧартәышьа адагьы тԥакылагьы.

Абас иҟоу арҧиамԥта апԥаразы иатахуп, ҳәарас иатахузеи, абаɯхатәра ду. Уи абаɯхатәра ауаɯы данииуа ицироуп. Баɯхатәрада ауаɯы теориала иагьа дазыҟатԥазаргьы, дызпоетхом, дагьызшәҟәыɯɯхом.

Ажәақәа реишьтагылашьа ажәеидҳәалақәа рҧы
Ажәақәа реишьтагылашьа ахьыʒтә жәеидҳәалақәа рҧы

Ишдыру еиԥш, аҳәаақәԥатә жәеидҳәалақәәа рҧы иҳамоуп иалкаау, ԥсахра злымшо ажәеишьтагылашьа. Ахаташьатә ҟазшьарба иҳәаақәнатԥо ажәа иашьта-

неиуеит, азыҟашьатә ҟазшьарба иҳәаақәнаҭо ажәа иаҧынгылоуп: *ашәҟәы ҿыц, аҕәтәы ҿны, аласа қлаҧад, абырфын кассы*. Иҳәаақәырҭо ажәа иаҧынгылоуп хьыӡҟала, хьыӡцынхәрала, аишьҭагылшьатә ҧхьаӡара хьыӡқәа уҳәа уб. иҭ. рыла иаанарҧшугьы: *ашыц лаба, Алиас ирахә, сара сҿыза, актәи ариад, ахәбатәи акласс, аҟәардә ашьапы, ар рашәа...*

Уи *ижакьа* ***еиқәаӣәа*** *инацәкьарақәа алархәмаруа, иаҧхьа аҭӡыварахь ӷьара иблақәа кыдхалон* (Б.Шь.); *Иуапа* ***хәылда*** *ижәҿақәа иаархыхны ишьҭахь игылаз ишькылкҿы инаииҭеит* (Б.Шь.); *Исгәалашәоит ачарыц зҭаз аҳаҭа* ***цәыш хәыҷы*** (Б.Шь.); *Амрагьы аҧҭа* ***еиқәаӣәақәа*** *аҿрыланарӡуан* (Б.Шь.); *Абас еиҧш саҧхьа даагылоит иналукааша аҧсуа рӣаҿ* ***ду, ауаажәларратә*** *усзуҿы Симон Пиотр-иҧа Басариа* (Б.Шь.); *Анышә иӣкәрааны азҳара иаҿын* ***аҧхьаӡатәи ааҧын*** *шәҭыкакаҷқәа* (И.П.); *Зегь раҧхьаӡа дырзыӡырҿуан* ***аҳәаанырцәтәи*** *ажәабжьқәа* (Б.Шь.); ***Арҭ*** *адгьылқәа иахьагьы* ***аҧсуатә, асаӡтә, абазатә, адыгатә*** *хылӣшьҭрақәа* ***ржәытә*** *хылӣшьҭрақәа рыжәлатә хьыӡқәагьы рыхханы иҟоуп* (Б.Шь.); ***Аҧснытәи*** *аҳ Ҳамыҭбеи Чачба иҿимҧсахит, аҳәынҭқар дышидгылоз даанхеит* (Б.Шь.); ***Ихьтәы*** *саат аатиган днахәаҧшит* (Б.Шь.); *Амаҳә ҳихәаҧшуеит дыгәцаракны,* ***иахьатәи*** *арҧысым деиқәышла ҳәа* (Б.Шь.); *Иҧашашо ҿыхәа* ***иаӣәа ҳаракык*** *иақәыз акәадыр дантәалан!* (Б.Шь.); *Камыгә ӷьым, ҭыҧҳа* ***ссирк*** *узы дгәаҭаны дсымоуп* (И.П.); *Урҭ ажәақәа изкын арҧыс* ***еилҟьа****, арҧыс* ***ӣары*** (И.П.); *Уи исзаанартит* ***аурыс*** *литература* ***ду*** *агәашә* ***ҭбаа*** (Б.Шь.); *Усҟан еиҧш саҧхьа даагылеит иара, ибла* ***ҭбаақәа****, ибла* ***еиқәаӣәақәа*** *гәрагарыла сырхыҧшылоит* (Б.Шь.).

Аҳәоу актуалтә хәҭашара аан аҳәаақәҭатә жәеидҳәала ишеизаку ҳхы иаҳархәоит, атема анаанарҧшуагьы, арема анаанарҧшуагьы. Ишдыру еиҧш, аѣазшьарбеи ахьыʒѣеи имаҷны еиѣәыҭхаауп, ирымоуп еицырзеиҧшу аморфологиатә формақәа (акласс ада), насгьы урҭ аморфологиатә рбагақәа еицырзеиҧшны ишьҭырхуеит ажәеицааира руак аѣны. Убас, азеиҧшрбага а, адхаларатә рбагақәа аҧхьа игылоу ажәа иацлоит, еилкаам, аиагаратә, ахыҧхьаʒаратә рбагақәа ашьҭахь игылоу иацлоит: *а-шәѣәы ҿыц, с-ышәѣәы ҿыц; шәѣәы ҿыц-к, шәѣәы ҿыц-с, ашәѣәы ҿыцқәа*. Убри аѣнытә аҳәаақәҭатә жәеидҳәала ахәҭақәа (еиҳарак урҭ ѣазшьарбала иаанарҧшу) хазы-хазы рхархәара залшом. Иаҳҳәап, *сҩыза иситҷоит ашәѣәы ҿыц; ашәѣәы ҿыц ауп сҩыза иситҷа*; ара **ашәѣәы ҿыц** иаанарҧшуеит арема; *ашәѣәы ҿыц сызтҷа* ***сҩыза иоуп***. Актәи аҿырҧштәы аѣны **сҩыза исиҭа** атема аанарҧшуеит; аҩбатәи аҿырҧштәы аѣны ***сҩыза иоуп*** арема аанарҧшуеит. Рҩынтәгьы раан аҳәаақәҭатә жәеицааира ахәҭақәа ишеицу ҳхы иаҳархәоит.

Ажәақәа реишьҭагылашьа аѣаҭарбатә жәеидҳәалақәа рѣны

Аѣаҭарбатә жәеидҳәалақәа рҿы ажәақәа ирымоуп зых иақәиҭу аишьҭагылашьа. Ара аѣаҭарба иацааиуа ажәа аѣаҭарба иаҧынгылазар ѣалоит, иашьҭанеиуазаргьы ѣалоит: *хара дцеит, ара дыѣоуп, ашәѣәы хыхь иқәуп, дыццакны даауеит; дцеит хара, дыѣоуп ара, ашәѣәы ықәуп хыхь, даауеит дыццакны*.

Аҳәоу актуалтә хәҭашара аан арема аазырҧшуа ажәа аҧхьа игыларгьы ѣалоит, ашьҭахь игылазаргьы ѣалоит.

Усҟан арема алкааразы ҳхы иаҳархәоит аинтонациа ма ацхыраагзатә ҟатцарба акәзаара: *Миха ара дыҟоуп; Миха ароуп дахьыҟоу*.

Абгахәыҷы аҧсы зоны ***ал ахь*** *ицоит икәырны* (Б.Шь.); *Зыбнаҟа хьтә цәгьак илалан Дышьтазар ҟалап уи* ***цьара, Тәымцьара*** *дынхеит уи* ***имала***... (Б.Шь.); ***Акиҳәа арбагьқәа*** *еиқәҧыртуеит, Лашбыжьқәак* ***гоит харазаа...*** (Б.Шь.); *Уахьынтәи мцабызк мыцәазо* ***Аарлаҳәа*** *изоит* ***икаҷҷо...*** (Б.Шь.); *Ахьаца мҧы* ***амцабз ацлашо Аҷҷаҳәа*** *иаҧуп абылра*... (Б.Шь.); *Исыздыруам Чагә ихысҳәаара,* ***Мчыбжьыкгьы*** *имҩеит аҩара*... (Б.Шь.).

Иҟоуп актуалтә хәташарала имшо аҳәоуқәагьы. Убартә рахь иатцанакуеит компонентк ала ишьақәгылоу ма хтыск аазырпшуа аҳәоуқәа: *Зынроуп. Хьтоуп. Цаауеит. Шеит. Лашьцеит. Ақәа ауеит. Асы леиуеит. Аҧша асуеит. Амш цәгьахеит* уб. итц.

ЕИЛОУ АҲӘОУ

Еилоу аҳәоу атцаара знапы алазкыз дарбанзаалак иааиҧагылоит теориала инагзаны итцаам абартә апроблемақәа:

1. Абызшәа анҭыртцаауа, ишдыру еиҧш, иазгәартоит уи аҳаракырақәа (аиарусқәа) рыла ишеишьтанеиуа. Цаҟатәи, иреитцазоу аҳаракыра ҳәа иҧхьазоуп афонетика. Афонетикатә акқәа – ашьтыбжьқәа анеицахтцалак, иҳауеит итцегь иаҳараку аилкаара – ажәа; ажәақәа анеицахтцалак, иҳауеит уи атцкыс иҳараку аилкаара – ажәеидхәала, ма аҳәоу. Аха аҳәоуқәа анеицахтцалак, ҧыц аҳракыра ҳәа акгьы ҳаузом, дырҩегьых иҳауеит

аҳәоу – еилоу аҳәоу ххәоит, аха уи аилкаара ҽыц ҳнаҭом, аҳәоу ишҳәоу иаанхоит. Ари абызшәа атеоретикцәа даара иазхәыцхьеит, аха макьана збашьа рзамҭацт.

2. Зегь реиҳа иуадаҩхаз апроблема аҳәоу ҳәоуны иҟазҭо аҷыдараҟәа нагзаны иахьанзагьы иҵҵаам. Ари апроблемагьы аимак-аиҽак изахымсит. Ус анакәха, аҳәоу захьзу зегьы ҳәатәеиқәшәарыла еиқәшәаны ирзымызбит. Ара еиҳарак еимактәыс иҟоу асинтаксистә хаҽытә категориа аҳәоу ашьақәгылара иалахәу иалахәыму ауп. Џьоукы ргәаанагарала уи хымпада аҳәоу шьақәзыргыло аилкаарақәа ируакуп. Даҽеа џьоукы уи аҳәоу ашьақәгылара иалахәзам, синтаксистә хаҽыдагьы аҳәоу шьақәгылоит ҳәа ирыпхьазоит. Убри иахҟьаны аҳәоу захьзу инагзаны иҵҵаамкәа иаанхеит. Еиҳаракгьы кавказтәи абызшәақәа рҽы ари апроблема еимактәны ишыҟоу иаанхоит.

Ҳәарас иаҭахузеи, аҳәоу захьзу нагзаны иҵҵаамкәа еилоу аҳәоу апроблема збашьа амам.

Убарҭқәа ирыхҟьаны еилоу аҳәоу аҵҵаара досу игәаанагарала дазнеиуеит.

Ҳара агәра ганы ҳазлаҟоу ала, асинтаксистә хаҽытә категориа аҳәоу апредикативтә цакы ашьақәгылара иацхрааура, иалахәу синтаксистә категориоуп. Асинтаксистә хаҽытә категориа ыҟамкәа, апредикативтә цакы зышьақәгылом. Избан акәзар ажәаҳәаҩи, ажәаҳәаҩ дзацәажәои, ажәаҽы изыхцәажәои еилыргамкәа аҳәоу шьақәгылашьа амам. Арҭ афункциақәа назыгзо асинтаксистә хаҽытә категориа ауп.

Ахаҽытә категориа мап ацәкра зыхҟьо аморфологиатә хаҽи асинтаксистә хаҽи реиҩымдыраара ауп.

Еимактәу азҭаарақәа ируакуп иара убас аҳәоутә интонациа афункциагьы.

Абызшәа аҭҭаақцәа ҷьоукы ргәааанагарала, аинтонациа аҳәоу апредикативтә ҭаки аинформативтә ҭаки рышьақәгылара иалахәуп, аҳәоу ҳәоуны иҟазҭо аграммтикатә еилкаарақәа ируакуп. Даҽеа ҷьоукы уи агәааанагара мап ацәыркуеит.

Аинтонациа фонетикатә еилкаароуп, егьырҭ афонетикатә акқәа реиҧш, иамаҙам ахатәы ҭакы. Зхатәы ҭакы змам афонетикатә ак аҳәоу ашьақәгылара иалахәуп ҳәа аҧхьаҙара атҵаҵгәы амам. Ҳара ҳгәы излаанаго ала, аинтонациа аҳәоу иацшьақәгылаҙом, аҳәоу грамматикатә, информативтә ҭакыла, ианышьақәгалалак ауп ахархәара анаиуа, аҳәоу ыҟамкәа аинтонациа зыҟалом. Убри аҟнытә ҳара аинтонациа аҳәоу ҳәоуны иҟазҭо аграмматикатә еилкаарақәа ирхаҳаҧхьаҙалаҙом. Ҭабыргылатәи, адҭаратә, агәаҧхаратә ҳәоуқәа, азҭааратә ҳәоуқәагьы нарылаҵаны, рсинтаксистә, ринформативтә ҭакқәа ирышьашәалоу аинтонациа рыцааиуеит.

Иҟоуп нас ажәа-ҳәоуқәа ҳәа изышьҭоу аилкаарагьы. Урҭ ҳҧылоит аиҿцәажәара аан. Иаҳҳәап: ***Уара иацы аизараҿы уҟазма? – Мап.*** Ажәа ***мап*** апредикативтә ҭакы амаҙам, ҭакыс иамоу амапкра мацароуп. Абас иҟоу аиҿцәажәараҿы аконтекст ацхыраарала аинформациа ҳауеит. Инагҙаны иуҳәозар: ***мап, сыҟаҙамызт*** ауп иааанаго. Аха аконтекст иацрыганы иара ахала **мап** уҳәеит ҳәа уи акгьы аанагаҙом, мапкра ада, аха усҟан иарбан еилкаароу мап зцәаҳқуа еилкааҙам. Ус анакәха, уи иара ахала аинформациа анагарагьы алшаҙом.

Аурыс грамматика аҿгьы иарбоуп ажәа-ҳәоуқәа ҳәа изышьҭоу рхала ҳәоура шрылам.

Ҳара ари ҳусумҭаҿы урҭ аҳәоуқәа ирхаҳаҧхьаʒалаʒом.

Даҿакуп ажәак ала ишьақәгылоу ахаҿыдатә ҳәоуқәа ҳәа изышьҭоу: **Зынроуп. Хьҭоуп. Ҭаауеит**. Абас иҟоу ажәақәа апредикативтә ҭакы иаҭаху аилкаарақәа зегьы рымоуп, иашаҭәҟьаны зхала аинформациа азнагара зылшо ҳәоуқәоуп. Урҭ аграмматикаҿы инарҭбааны ирыхцәажәоуп.

Иҟоуп инагʒаны иʒбам даҿа проблемакгьы. Уи зхҳәаак иадҳәалоу еижәлантәу азҳәақәа ҳәа изышьҭоу роуп. Зхҳәаак иадҳәалоу еижәлантәу азҳәақәа традициала имариоу аҳәоу иахыҧхьаʒалоуп, аха Аурыс грамматикаҿы урҭ еилоу аҳәоуқәа ирхырыҧхьаʒалоит. «В русской грамматике предложения с несколькими сказуемыми при одном подлежащем рассматриваются как сложные», –ҳаҧхьоит Аурыс грамматикаҿы.[1]

Зхҳәаак иадҳәалоу еилоу азҳәақәа еилоу ҳәоуны рыхәаҧшра залшо убри ауп: арҭ азҳәақәа рҿы апредикативтә ҭакы аарҧшуп, зхҳәаак иахьадҳәалоу акгьы иаҧырхагам. Апредикативтә ҭакы аазырҧшуа ажәа ма ажәақәа ргәыҧ, хымҧада зхала иҟоу ҳәоуны ирыхәаҧшуеит. Иаҳҳәап: *Аӣаҿы шьыжьы дгылеит, иҿеилеиҳәеит, иҿи инапи иʒәʒәеит, акрифеит, нас ишәҟәқәа аашьҭихын, ашкол ахь дцеит*. Ари аҳәоу аҿы зҳәацыҧхьаʒа апредикативтә ҭакы аарҧшуп – *шьыжьы дгылеит, иҿеилеиҳәеит, иҿи инапи иʒәʒәеит, ашкол ахь дцеит*. Абарҭ апредикативтә еицааирақәа досу рхатәы информациақәагьы рымоуп. Ус анакәха арҭ имариоу аҳәоуқәа рхыҧхьаʒалара иашам. Имариоу аҳәоуқәа ирхаҳаҧхьаʒалар ҟалоит адинамикатә ҟаҭарба ииас-

[1]Русская грамматика, том II, Москва, 1982 г., стр.462.

хьоу еилкаам аамҭатә формақәа рыла иаарԥшу, зхҳәаак иадҳәалоу азҳәақәа, избан акәзар адинамикатә ҟаҵарба ииасхьоу еилкаам аамҭатә форма иара ахала даҽа ҟаҵарбак ацымхәрақәа апредикативтә ҵакы нагӡаны еилкааны иазаарԥшуам. Иаҳҳәап, *Аҧаҩы шьыжьы дҩагылан, иҽеилеиҳәан, иҧи инапи изәӡәан, акрифан, ишәҟәқәа аашьҭхны ашкол ахь дцеит*. Ари аҳәоу аҧы азҳәақәа *дҩагылан, иҽеилеиҳәан, иҧи инапи изәӡәан, акрифан* рхала апредикативтә ҵакы рзаарԥшуам, азҳәа *дцеит* рыцымкәа, убри аҟнытә урҭ еижәлантәу азҳәақәа ҳәа иԥхьаӡаны имариоу аҳәоуқәа ирхыԥхьаӡалазар ҟалоит.

Убарҭқәа рҟнытә еилоу аҳәоу ҵабыргыцәҟьаны аҳәоу мариақәа рыла ишьақәгылоу еилоу аҳәоуқәа роуп.

Еилоу аҳәоу, ишдыру еиԥш, зхатә предикативтә ҵакы змоу ҩба ма инареиҳаны аҳәоу мариақәа рыла ишьақәгылоуп.

Еилоу аҳәоу иамоу апроблемақәа хыхь ҳрыхцәажәахьеит, ара еиҭаххәом.

Еилоу аҳәоу аԥсуа-адыга бызшәақәа рҧы, егьырҭ ҳбызшәақәа рҧы еиԥш, иамоуп имаҷымкәа акрызҵазкуа аҷыдарақәа. Арҭ аҷыдарақәа зыдҳәалоу еиҳарак аҳәоу цылақәа рхаҭыԥан аинфиниттә еицааирақәа рхархәара ауп. Аинфиниттә еицааирақәа информативтә ҵакыла аҳәоу цылақәа ирыцәшәоит, аха асинтаксистә еилазаашьала ҕәҕәала аҷыдарақәа аадырԥшуеит. Арҭ аҷыдарақәа шьаҭас ирымоу аҟаҵарба афиниттә аинфиниттә формақәа реиҧагылара ауп.

Еилоу аҳәоу злашьақәгылоу аҳәоу мариақәа рыбжьара ишьақәгыло аизыҟазаашьақәа рыла ишоит ҩбаны: еилоу ихьыԥшу, еилоу ихьыԥшым аҳәоуқәа.

Еилоу ихьыԥшу аҳәоуқәа

Аԥсуа-адыгабызшәақәарҟныеилоуихьыԥшуаҳәоуқәа маҷзаны иаҳԥылоит, иара урҭгьы ҽыц ҟаларақәоуп. Урҭ шьақәгылоит абызшәа аѽнутҵҟатәи азакәанқәа рыла, аха ари апроцесс арццакуеит аурыс бызшәа аныр-рагьы. Хыԥхьаҙаралагьы макьана имаҷуп ихьыԥшу аҳәоуқәа, иаҳԥылоит амзыстәи атцыхәтәатәи ихьыԥшу аҳәоуқәа. Имаҷуп макьана ихьыԥшу аидҳәалагақәагьы, иара урҭгьы ҽыц ашьақәгылара иаҽу аидҳәалагақәоуп. Ихьыԥшуаҳәоуцылатәеидҳәалагақәарфункциарыманы иаҳԥылоит ацхыраагҙатә ҟатцарба **акәзаара** азтцааратә ажәа **избан** ацны – **избан акәзар**, **избанзар, избан уҳәар**, арбагатә хьыҙцынхәра **убри** еилоу ашьҭынгыла **аҟнытә** ацны – **убри аҟнытә, (аҟнытә** амацарагьы иаҳԥылоит), ашьҭынгыла **азы.** Еилоу ихьыԥшу аҳәоу злашьақәгылоу аҳәоуқәа еидҳәалазар ҟалоит интонациалагьы.

Ихьыԥшу еидҳәалагала еидҳәалоу еилоу ихьыԥшу аҳәоуқәа злашьақәгылоу ахәҭақәа рыбжьара ишьа-қәгыло аизыҟазаашьақәа ирҽырԥшны ишоит ѽбаны: еилоу ихьыԥшу амзыстә ҳәоуқәа; еилоу ихьыԥшу атцыхә-тәатә ҳәоуқәа.

Еилоу ихьыԥшу амзыстә ҳәоуқәа

Ихьыԥшу амзыстә ҳәоуқәа излашьақәгылоу ахәҭақәа реидҳәаларазы ҳхы иаҳархәоит ихьыԥшу амзыстә еидҳәалагақәеи аидҳәалага афункциа назыҙо ажәа-қәеи ажәеидҳәалагақәеи. Убарҭ рахь иатцанакуеит **из-бан акәзар // избанзар, избан уҳәар, ашьҭынгыла азы, аидҳәалага -гьы.**

Ихьыԥшу аҳәоуцылатә еидҳәалагақәа **избан акәзар // избанзар, избан уҳәар** рыла еидҳәалоу аҳәоуқәа рыбжьара ишьақәгылоит амзыстә еизыҟазаашьа. Усҟан аҳәоу цыла аҳәоу хада аҵакы аҟалара мзызс иамоу аанарԥшуеит, насгьы аҳәоу хада иашьҭанеиуеит:

Зны иқәасқәасуа, зны иаатҭгыло, Аӡыхә акәзар, саара ишьҭасуа, Џьа ишнеиуаз бгахәыҷык, Аӡлахьынтәи иаҳаит бжьык, инаԥшызар, абна аҿықәан, аҟармаӡыс амахә иқәтәан, Амахә акәзар, шәҭыла ихҿан, ***Избан акәзар*** *ааԥынран* (Б.Шь.); *Абла акәиц еиԥш икәеи-цеиуа, Иазынкылом ажәз илеиуа, Абзи ақьышәи еихьнашьуеит,* ***Избан акәзар*** *имлашьуеит* (Б.Шь.); *Сеиҿазозар акәтӡара, сцәа стазызуеит алашьцараҿ,* ***Избан акәзар*** *ашьацҳәа, сакыр алшоит сеимлагәа* (Б.Шь.); *Нартҭаа нытҟаара иахьцоз Сасрытҟәа дрымгеит,* ***избан акәзар*** *Сасрытҟәа ҳара дҳашьам, даншҭоуп ҳәа дратҭаршьомызт* (Аԥс.л.); *Аҳ иԥҳацәа ари аҷкәын дара руадахь днаганы иацәажәарц ртҭаххеит, аха иара итахымхеит,* ***избан акәзар*** *уахь днаганы, цқьа дырзааигәаны иацәажәо иалагар, дшыҷкәынам иӡырхыр ҳәа дшәеит* (Аԥс.л.); *Амшын схызтҳәаалазгьы итабуп ҳәа расҳәоит,* ***избанзар*** *еилыскааз убасҟак ирацәоуп* (В.Ам.); *Аӡыхәтәан иагьиҙбеит, еицәоу ак ҟалаанза, иаҳра иҷкәын заӡә имеидарц,* ***избанзар*** *даазқәылаз дацәымҿашьо ибон ԥасеиԥш гәамчла дшыгәгәамыз* (В.Ам.); *Уаара убриаҟара сеигәырҧеит ,* ***избан уҳәар*** *ҳара абна ҳалагәышьан, иахьа уажәраанзагьы, иара убас ҳаанхеит, уамак иацаҳӡаз ҳәа егьыҟам* (В.Ам.); *Иара саргьы аколнхара ус аҿы исзеилымкааура ԥытчытҟәак ыҟоуп,* ***избан уҳәар*** *Миха ак иҳәон, егьырҭ зынза даҽеак рҳәон* (И.П.); *Таԥшь-иԥа Беслан уажәадагьы дцәажәо збахьазгьы ари иажәа мыцхәы иаршанхе-*

ит, ***избанзар*** *асҵәҟьа иаахтны артқәа дрылацәажәо рмаҳацызт* (В.Ам.).

Ажәеидҳәала **избан акәзар** зхала иҟоу аҳәоуқәа анеиднаҳәало ыҟоуп. Усҟангьы аҳәоуқәа рыбжьара ишьақәгылоит амзыстә еизыҟазаашьа: аҩбатәи аҳәоу иаанарԥшуеит актәи аҳәоу атцакы мзызс иамоу:

Аҵлақәа шәтцуанеи, амра ԥхуанеи, Ажәытә ауаа гәаҟуан, избан? ***Избан акәза****р ажьаҳәеи амаганеи рымчқәа еилартәамызт, еиҟәган. Ажәлар нхуанеи, аԥьабаа рбауанеи, нас иарбану амла изакрыз?* ***Избан акәзар*** *ажьаҳәеи амаганеи Хақәитрадан знапы иакыз. Урт лаҵуанеи, урт рашәауанеи Арахь иԥхьазамызт уаҩпсыс?* ***Избан акәзар*** *ажьаҳәеи амаганеи Уажә еиԥш ируаз ԥхьазамызт хьзыс. Ахәыҷқәа иҩуанеи, ашәа рҳәауанеи, Арахь изымцо рымҩақәа кын?* ***Избан акәзар*** *ажьаҳәеи амаганеи Иаадрыхуаз аҳра змаз иртәын* (Б.Шь.).

Еилоу ихьыԥшу атцыхәтәатә ҳәоуқәа

Ихьыԥшу еилоу атцыхәтәатә ҳәоуқәа злашьақәгылоу аҳәоуқәа рыбжьара ишьақәгылоит атцыхәтәатә еизыҟазаашьа. Ихьыԥшу аҳәоу ара иаанарԥшуеит аҳәоу хада атцакы алтцшәа, ма уи атцыхәтәа, насгьы аҳәоу хада иапынгылоуп. Аидҳәалага афункциа нарыгзоит **убри ақнытә, ақнытә**: *Уи иҩызцәагьы ашежьы рфомызт,* ***убри ақнытә*** *меигзарахда ауасажьы рымҵарҵеит* (В.Ам.); *Ииҳәаз аранза иааиҩуамызт,* ***ақнытә*** *азәи-азәи еимданы еибырҳәон* (В.Ам.); *Есныҳәа уи уахь днамбжьысыр иуамызт,* ***ақнытә*** *иԥьарымшьазеит Цьгьардаҟа сцоит ҳәа ахьреиҳәаз* (В.Ам.); *Уажә макьана амш акрыҟоуп,* ***ақнытә*** *Аԥсҳа ас заа аҳтныҟа дшымцоз рдыруан* (В.Ам.).

Ихьыԥшу аҭыхәтәатә ҳәоуқәа имаҷзаны иаҳԥылоит, дара урҭгьы ҭакыла амзыстәқәа ирзааигәоуп.

Аидҳәалага **аҟнытә** ихьыԥшу аҭыхәтәатә ҳәоу иашьҭанеиуеит, интонациалагьы иара иалазуеит.

Аинтонациа еилоу ихьыԥшу аҳәоу ахәҭақәа реидҳәараҿы

Аинтонациа имаҷзаны иаҳԥылоит еилоу ихьыԥшу аҳәоу ахәҭақәа реидҳәараҿы. Ианаҳԥылогьы, уи ихьыԥшу аҭакы аанарԥшуам, убри аҟнытә ахьыԥшратә ҭакы еилоу аҳәоу ахәҭақәа рҭакқәа реизыҟазаашьала иаарԥшхоит: *Аԥсҭазаара иаратәы нанагзоит, уара егьа иуҭахымзаргьы* (В.Ам.). Ари аҳәоу ахәҭақәа еидҳәалоуп интонациала, ацхыраара ҟанаҭоит иара убас аидҳәалага -**гьы** (иуҭахымзаргьы). Ара иашьҭанеиуа аҳәоу ихьыԥшу ҳәооуп, уи иамоуп азоужьратә ҭакы. Аинтонациа азоужьратә (ахьыԥшратә) ҭакы зынза иамазам.

Ихьыԥшу аҳәоуи ихадоу аҳәоуи рыбжьара ишьақәгылар ҟалоит аиҿырԥшратә еизыҟазаашьа: *Аԥсаа рашәабжь убриаҟара ирацәаны игон, еицҭаажәоз рыбжьы зеигәыҩуамызт* (В.Ам.); *Алԥсаа дззыкҿоу илахь еиҳа еиҵихрын, Ҭемыри Зинеи раасҭа, убысҟак игәырҩон аҩыцьагьы* (И.П.); *Уи убысҟак деиҿнакааун, убысҟак ицәа ианаалон, даҽа матәак ишәиҵар дшыҟаларыз аҳәара цәгьан* (В.Ам.).

Еилоу ихьыԥшым аҳәоу

Еилоу аҳәоу злашьақәгылоу ахәҭақәа еидҳәалоуп ихьыԥшым еидҳәалагала, даргьы аки-аки еихьыԥшым, зхала иҟоу ҳәоуқәоуп, аха ирзеиԥшу аҳәоутә интонациа еиднакылоит. Еилоу аҳәоу аԥҟара ԥсыҽерас иамоу

убри ауп, уи енагь инагҙаны ишьақәгылоу, истабилтәу бызшәатә акҙам иаанарԥшуа. Избан акәзар еилоу аҳәоу злашьақәгылоу ахәҭақәа, хыхь ишарбоу еиԥш, еихьыԥшым, зхала иҟоу ҳәоуқәоуп, убри аҟнытә ҳәоу цыԥхьаҙа иахьынҵәо акәаԥ ҳаргыларгьы ҟалоит. Насгьы иаарту аструктура змоу еилоу аҳәоу ѡба-хԥа инреиҳангьы зхала иҟоу аҳәоуқәа рыла ианышьақәгылоу ыҟоуп. Усҟан урҭ зегьы еидызкыло еицырзеиԥшу, аҳәоутә интонациа рымамзаргьы ҟалоит. Еиҳа ииашахоит урҭ ишьақәдыргылоит атекст алагамҭа, абзац ҳәа иҳаԥхьаҙар.

Аҧыхәтәан иагьиҙбеит, еицәоу ак ҟалаанҙа, иаҳра иҷкәынзаҧәимеидарц, ***избанзар*** *даазқәылаздацәымфашьо ибон ихахьы ԥстҳәақәак хчыло ишалагахьаз, насгьы иара ԥасеиԥш гәамчла дшыгәгәамыз, акырҙа дуашәашәыран* (В.Ам.); *Мыкыҷ акаҳуажәыртә изымдыруа дыҟамызт, аха аресторан еиҳа еиҧьеишьеит,* ***избан акәзар*** *уа еиҳа илахҿыхран, иара игәы иатҭахыз афатәқәа рацәан, арыжәтә ыҟан, насгьы амузика хәмаруан, аҳәсақәа ашәа рҳәон* (И.П.); *Ахәыҷқәа бжьышықәса анырхыҧуа инаркны аԥхьашьа, афышьа, аԥхьаҙашьа, асахьатыхшьа ддырҧон, бжьынеиҧыхла иаԥхьон, иддырҳауеит Гомери Гесиоди рпоемақәа, урҭ рылагьы рдинтә дунеихәаԥшышьа дыртбаауеит, абырзен бызшәа агәбылра ду ддыркуеит* (В.Ам.); *Аарфара ғәғәа анықаз адырфашықәсан зысаамтә бааԥсхеит, уахгьы-ғынгьы ақәа ауан, азиасқәа цәқәырпо ихыҧны идәықәлеит, аԥхастә ғәғәа ҟарҧеит, ирыԥныз ақытақәа ирыҧалеит, ауаа хдырҧәеит, рыштақәа алыкь ртарыжьит, рырахә-рышәахә ықәырхит* (В. Ам.); *Азхыҧра бааԥсқәа итыржааз адгьыл еиҟәжәаарстақәа, аштақәа, амзырхақәа рыцәкьарстақәа арғьара иахьым-*

ҙацкәа иахьабалак ашьац еиҧәа еинылеит, аҽа ԥшқарахҙа, игәазырҳагаха игылеит, ишәԥыкакаҷит, ашәаԥыцьаԥ еихашьшьы цьанатԥ баҳчас еинылеит (В. Ам.); *Суҳәоит даара, сыуа мҩашьа, Исырҧа нас ашәа ҳәашьа, Уара ишуҳәо еиԥш ихааҙа Ашәа ҳәашьа са исырҧа, Исҧагәышьар сыбжьы еиҧыхуа, Ирқамызуа сара сҧыхәа, Аҧла сықәтәа сшәаҳәалап, Уара уеиԥшҧәҟьа қьаф зулап* (Б.Шь.).

Атекстгьы, ишдыру еиԥш, асинтаксис аобиектқәа ируакуп, асинтаксис иԥнаҵаауеит. Абзацгьы еиднакылоит ҵакыла еизааигәоу аҳәоуқәа. Убри аҟнытә еилоу аҳәоу анҭаҳҵааua, атекст алагамҭа ҭаҳҵаауеит ҳәа иҳаԥхьаҙар алшоит. Избан акәзар иарбанзаалак атекст еиҳарак имариоу ма еилоу аҳәоу ала иалагоит, ажәакала иуҳәозар, аҳәоу ала иалагоит, имариоугьы еилоугьы бызшәатә еилкаарак иаҵанакуеит, ҳәоуқәоуп. Ус анакәха, хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, аҳәоуи атексти рыбжьара даҽа бызшәатә еилкаарак ыҟаҙам.

Ҵаҟа ҳара ҳрыхцәажәоит атекст алагамҭа шьақәзыргыло еилоу ихьыԥшым аҳәоуқәа.

Еилоу ихьыԥшым аидҳәалагатә ҳәоуқәа

Еилоу ихьыԥшым еидҳәалагақәаны иаҳԥылоит **аха, нас // насгьы, ма // мамзар, иара убас, ус анакәха, аха уеизгьы, амала, акәымзар // иакәымзар // мамзар.**

Аидҳәалага аха // аха уеизгьы

Ихьыԥшым аидҳәалага **аха // аха уеизгьы** еиднаҳәало аҳәоуқәа рыбжьара ишьақәгылоит аиҽагыларатә еизыҟазаашьа.

Митәык бжьамшәа иҟоуп астәы уахьыԥшуа, аха амшын ахыҟә иазааигәаҙаны игылоу аҩнқәа рацәак еилганы иубом (В. Ам.); *Аҕба ақәцәиаара иаҟәыцит, аха ацәқәырԥа млашьқәа ишажәлац иажәлоит* (В. Ам.); *Аҳтынра баагәара икәыршан, аха настхантә аштә утаԥшыр алшон* (В. Ам.); *Аԥшқа дани аазара ддәыкәрцарц иақәыркит, аха атаца амалахазгьы илымуит* (В. Ам.); *Илыкәыгәгәоз аԥстазааратә еидара лҟалтомызт, аха ацыхәтәан лымч мырхакәа аиаратә дыланакәуа иалагеит* (В.Ам.); *Адауқәа угәарташт, иҳәҳәашт, иҟаашт, аха егьа рҳәаргьы, ухьаԥшны урыхәампшын* (Аԥс. л.); *Сыҙгаб атырқәа дига закәызеи ҳәа дыцҟьеит, димысхроуп ҳәа далагеит, аха Кадыр уи илшомызт* (И.П.); *Нарԥьхьоу даҩазныкгьы азы иҩалаижьит, аха иамуит, ныркәҟа дықәнажьит* (Ахьыр.).

Аиҧагыларатә цакадагьы иаарԥшхар ҟалоит:

1) ацыхәтәатә, алцшәатә цакы: *Леуан лаԥшыла уи ахаца дкылкааны деитанеихәаԥшит,* ***аха*** *дырфегьых дизымдырит* (В. Ам.); *Сыҙгаб атырқәа дига закәызеи ҳәа дыцҟьеит, димсхроуп ҳәа далагеит,* ***аха*** *Кадыр уи илшомызт, избан акәзар Маҳмет акыр змаз уафын, дтуԥьарын* (И.П.); *Ажәжәаҳәа иҩааилеиҳәан дындәылцны ахкаара дааталт,* ***аха*** *иԥсы зыгроу ицәқәа имбеит* (И.П.); *Даангылан днаԥшы-ааԥшит, азәыр дызбозар ҳәа,* ***аха*** *уафы димбеит* (И.П.).

2) аиҧагыларатә-азоужьратә цакы: *Амхы италоит,* ***аха*** *хьарала ибзиоуп, икамбашь барақьатуп* (И. П.); *Сыгәтыха абысҟаамта ибасҳәомызт,* ***аха*** *уажәшьта исыззом, сымч уаҳа сылнамыршеит* (И. П.); *Мап, аколнхара алалара сцәымгуп,* ***аха*** *ауафшьрагьы мариазам, иус хьантоуп* (И. П.); *Хфык аублаақәа аус иартеит, аха*

егьшырхарамыз анеилыркаа иаурышьҭит (Б.Шь.); *Абри аҟара аидшылара, аиқәпара ыҟан, аха игараз ахәыҷы хьаас акгьы ҟаимҵеит* (Ахьыр.); *Иашоуп, ирхароугьы ҟалашт, аха ҳақуп лыпха рытазар* (Б.Шь.); *Дара рыхҩык уажәааигәоуп ианеибадырыз, аха ианыхәыҷыз аахыс еишьцылазшәа еизааигәахеит* (В. Ам.)

Аиҿагыларатә-атцыхәтәатә, апкратә цакы: *Адауқәа угәартҭашт, иҳәҳәашт, иҟаашт,* ***аха*** *иагьа рҳәаргьы ухьапшны урыхәампҭшын* (Апс.л.); *Иашоуп, ирхароугьы ҟалашт,* ***аха*** *ҳақуп лпха рутар* (Б.ШЬ.); *Хҩык аублаақәа аус иартеит,* ***аха*** *акгьы шырхарамыз анырдыр, иоурышьҭит* (Б.Шь.); *Даара сыҟесырххеит,* ***аха,*** *исызгәаауа ианалага, сақәшаҳатҳеит* (Б.Шь.); *Абри аҟара хьаас акгьы ҟаимҵеит* (Ахьыр.); *Нарԥьхьоу даҽа зныкгьы аҙы иҽалаижьит,* ***аха*** *иамуит, ныркәка дықәнажьит* (Ахьыр.); *Нартҭаа ран Сатҭанеи-Гәашьа ԥшьынҩажәеи зежәҩык лыхшахьан,* ***аха*** *макьана мрада дкапхон, мзада дкаҷҷон* (Ахьыр.); *Ацкәын иан иаха ԥхыҙк збеит ҳәа леиҳәеит,* ***аха*** *иибаз леимҳәеит* (Апс.л.); *Мызкгьы цеит, ԥшьымызгьы цеит,* ***аха*** *Нартҭаа рхабар ҟамлеит* (Ахьыр.); *Амш цәгьан, аилгарагьы агәитҭамызт,* ***аха*** *уеизгьы анхацәа русҟәа ирҿын.*

Даара имацны, аха иара усгьы аидҳәалага **аха** еидҳәалоу аҳәоуқәа рыбжьара акәымкәа, аҩбатәи аҳәоу анцәамҭаҿы ианаҳԥыло ыҟоуп: *Пахәала мыцхәы игәы тынчын, аибашьра ҟалар еиҳагьы еиҧьеишьошәа ҩыстаа мусхәык иласуеит, баша апшра игәы ахькыднахыз иахҟьоу издыруам* ***аха*** (В.Ам.); *Апартиа иалоугьы рыгәра ҳазгом, уртҭ еибгоу ԥьушьоу, еитаҳәатәыс иустом* ***аха*** (И.П.); *Иҟаларын уи дхәыцы аахыс илараазахьазаргьы, аимператорра уеизгьы-уеизгьы абшьтрала иҟамызт дара рҿы, аха* (В. Ам.).

Хыхь иаагоу аҽырԥштәқәа ишаҳдырбо еиԥш, аидҳәалага **аха** ала еидҳәалоу аҳәоуқәа рҟны аҩбатәи аҳәоу еиҳарак мапкратә ҳәооуп, аха амапкрадатә ҳәоуны ианҳԥыло ыҟоуп.

Аидҳәалага **аха** еилоу аҳәоуқәа реидҳәараҽы даара иҭбааны ахархәара амоуп.

Ҳзыхцәажәо аҳәоуқәа рҟны аиҽагыларатә ҭакы инаԥшьны иаҳԥылар ҟалоит хыхь иарбам ниуансҟәакгьы.

Аидҳәалага ма // мамзаргьы. Аидҳәалага **ма // мамзаргьы** ала еидҳәалоу аҳәоуқәа рбжьара ишьақәгылоит аиҟәшаратә-алкааратә ҭакы:

*Абас абри аԥҳәызба гәымбыл ԥьбара рхы лықәырҩахьеит 99-ҩык ауаа, ашәҩыкгьы уара уакәхап, – лҳәеит атәакәажә. –**Ма** сакәхап, **ма** сакәхарым, – иҳәеит Сасрыҟәа* (Ахьыр.); *Хаха ианааиҽаҳалак, **ма** ихы дамхацәшәон, **мамзаргьы** иламыс изыртәынчуамызт* (И.П.); *Сызԥоу дсабымҳәар, **ма** бара бысшьуеит, **ма** сара сҽысшьуеит* (Ахьыр.); *Нартәаа ныҟәацәан, шәарыцара **ма** қәылара ицалон* (Ахьыр.).

Аидҳәалага **ма** еидҳәалоу аҳәоуқәа рыбжьара знык иаҳԥылар ҟалоит, аха еиҳарак ҩынтәны, хынтәны ианҳԥыло ыҟоуп. Усҟан урҭ актәи, аҩбатәи, ахпатәи аҳәоуқәа ирышьҭанеиуеит. Актәи аҳәоу ианаԥынгылоугьы ыҟоуп.

*Аҳмат дышьны абна днылашәкәа дцарын, **ма** дыкны абахта дтәашәырбаарын* (И.П.); *Зина лыхьз ԥьара имҳәар иуамызт. Уи налаиршәуан иара, **ма** акомҽар ртәызшәа даналацәажәоз, **ма** аколнхара атәы аниҳәоз, **ма** ауаа рыхьзқәа анеитәеиҳәоз* (И.П.); ***Ма** уца, **ма** уаагыл, анахьгьы арахьгьы уатәымкәа уқәымхан.*

Аидҳәалага **ма** аҩынтәтәи ма ахынтәтәи ахархәара аан авариант **мамзаргьы** анашьҭанеиуа ыҟоуп, усҟан алкааратә ҭакы ҕәҕәаны иарбахоит: Хаха ианааиҿаҳалак **ма** ихы дацәшәон, **мамзаргьы** иламыс изырҭынчуамызт (И.П.).

Аидҳәалага -гьы. Асуффикс **-гьы** аидҳәалага афункциа аманы иаҳҧылоит. Усҟан еидҳәалоу аҳәоуқәа рыбжьара ишьақәгылоит аидыларатә-аҧшьратә ҭакы. Аидҳәалага **-гьы** аҳәоуқәа рыбжьара акәымкәа, аҩбатәи аҳәоу хәҭақәа руакы (азҳәа ада) иаланы иаҳҧылоит:

Аӡыхь аӣыхәан, ахьа наа ду амӣан акәын ҳахьеиқәшәалоз, ақәа ***кыдӣәозаргьы****, амра* ***кацеиуазаргьы*** *иаҳҧырхагамызт* (Б.Шь.); *Хьӣыс лашьа дшылбаз еиҧш гәилшәҭӣас деикәаҧхо дааицрашәеит,* ***леирыӡгьы*** *аӡы ахьыӣәӣәа днаӣыӣит* (В.Ам.); *Аҳмаҭ дшааиуаз анырба, ажәқәа аҳәра иаҟәыӣын еибарҕызуа агәашә ахь рҿаархеит,* ***аҳәарақәагьы*** *ҟаауа агәашә инадибаҳәалт* (И.П.); *Икәеицеиуа аиаӣәақәа ӥьара-ҩыӥьара инцәыӣҟьааацаыӣҟьон,* ***знызынлагьы*** *иаамацәысны илашон* (И.П.); *Ашкол сҭоуп,* ***амаӣурагьы*** *салоуп* (И.П.); *Леуан зегьы дрылкааны иаразнак илаҧш налықәшәеит, дхәыҷаахыс зыӡбахә иаҳауаз шлакәызгьы ааидырит, изыналҭихьаз* ***агарагьы*** *ааигәалашәеит, иҿыхәагьы ҧаӥь-ҧаӥьуа асахьа ибла иаахгылеит* (В.Ам.); *Леуан иаразнак идырит ари иара иибахьоу кәацк ишажәлатәымыз,* ***игәгьы*** *аатрысит,* ***аҭакәажәгьы*** *иаагәалҭеит* (В.Ам.); *Уи шьардаӡа иааӥьалшьеит,* ***дагьааигәырҕьеит****, нас ахьышәҭҳәа дҩагылеит* (В.Ам.); *Леуан ду уи зынӡаскгьы иааигәамҧхеит, иҟаиӣара* ***изымдыруагьы*** *даалеиҩеит* (В.Ам.); *Леуан арабцәа драбашьны аиааира ду иигаз иабзоураны нхыӣи-аахыӣи ихыҧша бзианы инаҩит, акырӡа*

аҳамҭа ***дуқәагьы*** *изаанагеит, инасыԥҭа* ***лахьынҵагьы*** *аҳасабит.*

Аидҳәалага нас. Аидҳәалага афункциа назыгӡо ацынгыла **нас** ала еидҳәалахоит еишьҭанеиуа аҵакқәа аазырԥшуа аҳәоуқәа: *Ԥытрак иааиқәыӡырфит,* ***нас*** *баша усҳәысҟак инрылацәажәеит* (И.П.); *Хараза Анаҟәаԥиа аганахь ажәфан иалакнаҳаушәа иаалашеит,* ***нас*** *аеҵә анкыдшәо еиԥш, еитԥанҧыцәеит* (В.Ам.); *Руак ҵәфанҵәыҟа иҵԥауан, Егьи ихәда иҵкыруан,* ***нас*** *ишьҭахьҟа ииаҟьон, анахь-арахь ддырблаҟьон, Далагалан ддыркәашон, Ажәакала ддырқамсон* (Б.Шь.); *Слаҵап, саарыхп,* ***нас*** *схы сҭиуазаргьы, шәара шәыӡхызгаша зандалк сыԥшаап* (Б.ШЬ.); *Леуан азныказ иҟаиҵара изымдыруа даакәанызанеит,* ***нас*** *илымхтәызар акәхап ааигәахәын дфагылеит* (В.Ам.); *Зны ал ашьапаҧы даанҧасны днаԥшыааԥшит,* ***нас*** *днатрысын абора днавагылт* (И.П.); *Абазар аҧы икылганы итиуа даналага, ахашәалахә маҷымкәа иаанашьҭуа иалагеит,* ***нас*** *иаргьы дахыбаауа далагеит* (И.П.); *Иаахынҳәын лҧы ркәадырит,* ***нас*** *дынҧыжәҵаны дрыманы идәықәлеит* (Ахьыр.); *Мыкыҷ даара иқьаф ҟаиҵеит,* ***нас*** *иҵагьы даалахҧыххеит* (И.П.); *Иара зназы иҟаиҵара изымдыруа ус длыхәаԥшуан,* ***нас*** *аҵәца аалымихын абжеиҳара ижәит* (В.Ам.).

Аидҳәалага насгьы. Аидҳәалага афункциа назыгӡо ажәа **насгьы** ала еидҳәалоу аидыларатә ҳәоуқәа рыбжьара ишьақәгылоит, аидыларатә ҵакы адагьы, аилыркааратә-амзыстә еизыҟазаашьа: *Еснагь еиԥш длакфакуан Беслан, абзиа ҟасҵоит ҳәа дшаҧу ацәгьа алҵыр ҳәа дшәон,* ***насгьы*** *зыԥсы дахылҵыз ажәлар ргәы дасыр итахымызт* (.Ам.); *Урҭ ачҳара ғәғәа аадырԥшуан,* ***насгьы*** *ирычҳарц ргәы итан, аха иалҵшаз рхатақәагьы*

ирыздыруамызт (В.Ам.); *Сара иахьа гәаҟрак сымоуп, сааит иуасҳәарц сеиханы,* ***насгьы*** *сааины ас есымша усызбома, сара иӈсыша* (Б.Шь.*); Сара сшәаҳәоит, уӡырҽла, Сашәа ҳәашьақәа ӣала,* ***насгьы*** *иарбан ҳахьынкылсыз ицәыршәаган абжьы иухылӣыз, Уанзеиҕьымха сара изӡом, И-а-уи ҳәа ашәа узҳәом* (Б.Шь.); *Мыкыҷ иаҳаз иамхацәгьахеит,* ***насгьы*** *Мырзаҟан иҭакра иаргьы ихы дазнархәыцит* (И.П.); *Ҭемыри лареи уаҳа ирзеилоу ҳәа егьыҟам,* ***насгьы*** *лҽалыршьцылароуп заӣәыла аҟазаара, иналыгӡароуп Ҭемыр ииуа лбаанӡа дажәыргьы хаӣа дшымцо ҳәа лхы иадылӣаз аҳәахьа* (И.П.); *Усҟан уи аҭыӈ Кировски агәашәқәа ҳәа иахьӡрымӣацызт,* ***насгьы*** *иҟарымӣацызт метро астанциа* (И.П.).

Ишаабо еиӈш, ирацәам аӈсуа бызшәа аҟны ихьыӈшым аидҳәалагақәагьы. Аха аидҳәалага иашақәа рнаҽс имаҷны, аха иара усгьы ахархәара рымоуп аидҳәалагақәа рфункциа назыгӡо ажәақәеи ажәеицааирақәеи. Убарҭ иреиуоуп **амала, нас // насгьы, ус анакәха, уеизгьы, иара убас,** ахәҭаҷ **моу** иаӈынгылоу ажәа иацны (**уи моу, сара моу**…) убас иҭегьгьы.

Ажәа **амала** еиҳарак ацәажәаратә бызшәа иазҷыдароуп, иара уагьы имаҷны иаҳӈылоит. Ари еиднаҳәало аҳәоуқәа рыбжьара иӈсыҽны ишьақәгылоит аиҽагыларатә-аидыларатә ҭакы (Л.П. Ҷкадуа): *Аха уеизгьы аамҭа иаҳзааиз акыр аҽыцрақәа ҳнарбеит,* ***амала*** *иахьагьы иҟақәоуп зыхшыҽ инанамгақәо ӈыҭҽык* (И.П.); *Ҳаи, рацәа маанала усиааит, Сасрыҟәа,* ***амала*** *уаҳәа кьачала сыхәда узӈҟом…* (Ахьыр.); *Иҳамоу ахәыҷгьы ӈхӡашала иааҳрыхт,* ***амала*** *уи ззеилымкаауагьы ӈыҭҽык ыҟоуп* (И.П.).

Ажәеицааира ус анакәха. Ара еицааиуеит ацынгыла **-ус** ацхыраагъатә ҟатцарба адинамикатә амапкратә формеи. Еиднаҳәало аҳәоуқәа рыбжьара ишьақәгылоит аидыларатә-атцыхәтәатә еизыҟазаашьа: *Уи ачымазара ғәғәа дыхтцакны дамоуп,* ***ус анакәха*** *хара инеиуа уафым; Уара уҳәатәқәа сара ишызуа, Џьара кәтыкгьы сшаламкьысуа, Ожә абар, аҟармайцыс Исҳәоит уашхәа мақьапсыс,* ***Ус анакәха*** *сышьта ухыла, Санычырчыр учырчырла, Санышәаҳәо ушәаҳәала, Иҟасцо зегь ҟайала* (Б.Шь.).

Ажәеицааира иара убас. Аригьы шьақәгылоуп ахаҷытә хьыъцынхәреи ацынгылеи рыла. Ари ажәеицааирала еидҳәалоу аҳәоуқәа рыбжьара ишьақәгылоит аидыларатә аишьтанеиратә еизыҟазаашьа: *Апсҳа данцоз ҳамтас иртеит уапа шкәакәаки аҳәа чапеи,* ***иара убас*** *жьгьартаа реыжәлақәа иреиуаз х-еыкәашак* (В.Ам.); *Напы алеикит Апсҳа* ***иара убас*** *Апсуа баатъзамц дуззга аитарҷыцра* (В.Ам.); *Убасҟан хайеи-пҳәыси иҟарцоз афатә ачыдахаз ауаатәыфса фара рымамызт*, ***иара убас*** *ауаатәыфса макьана аҷеилаҳәарагьы рыздыруамызт* (Ахьыр.).

Еилоу аидҳәалагадатә ҳәоуқәа

Еилоу аидҳәалагадатә ҳәоуқәа аидҳәалагатәқәа излареипшым убри ауп урт еидҳәалагала еидҳәалазам, еидызкыло аинтонациа ауп. Насгьы ара еидҳәалоуп еихьыпшым еиваҟәыло аҳәоуқәа. Аинтонациа адагьы урт цакылеи грамматикатә еилазаашьалеи акыр еизааигәоуп. Аркьынаатә, аамтатә категориақәа рыла еиқәшәар ҟалоит, аха ианеиқәымшәогьы ыҟоуп. Еилоу аидҳәалагадатә ҳәоу злашьақәгылоу ахәтақәа рыбжьа-

ра ишьақәгылар ҟалоит, аидҳәалагатә ҳәоуқәа рҟны еиԥш:

1) Асинтаксистә аркьынаатә, аамҭатә категориақәа рыла еиқәшәо аҭакқәа: *Мыкыч* ***ибеит*** *иҭацәыз ҟаардәы заԥәык, аҟаардә даахан* ***днарыдтәалеит*** *аҩы еимакны ажәра иаҧыз шьоукы* (И.П.); *Ҭемыр дызлаз аҳабла мыцхәы* ***пату иқәырԥон****, ачкәын бзиа ҳәа* ***дрыԥхьазон*** (И.П.); *Ҭемыр ауаҩы изы* ***дразын****, ацәгьара* ***иламызт*** (И.П.); *Ҭемыр амгәырхақәа рыххо иҧы* ***днавагылт****, Зина дааи-асын ишькыл кны* ***дынҧеыжәылԥеит*** (И.П.); *Аҧыкәаша зырʒсашаз ашьаʒа* ***кашит*** *башаʒа, цәгьамзар бзиарагьы* ***рзаанамгеит*** (Б.Шь.); *Ақытҭарахь шәкылигар, Егьаҷьара* ***шәдәықәырԥап****, Ақьачақьра* ***шәыдырԥап****, Ианышәҭахым* ***шәдырԥамсап****, Ианышәҭахым* ***шәдырԥәашап****…* (Б.Шь.); *Ахьча иааиз* ***дыԥшаргәума****, Изҟәа икыду* ***хьатҵражәума****, Иарҧьа иаку* ***абҧьарума***, *Дызвагылоу қыдбаажәума* (Б.ШЬ.); *Уи шаатҟьаз аԥықьҳәа, Са* ***сынкаҳап*** *ахыԥҳа, Сыхәда аҳәызба* ***наԥеикып****, Адәы* ***иныҟәшып*** *сшьаʒагьы, Са сцәа хәымсыс* ***кахьчеитәып****, Наҟ* ***иазигап*** *ахьчатыԥ, Шәан данықам шәыԥабгап, Асабицәа* ***шәныԥирҟьап****, Шәнапы, шәыхәда* ***дрымԥасып****, Уаҟа далгап шәынасыԥ, Шәеидырххала шахала* ***Шәдәықәигалап*** *хәдаҟала, Абна кәаза* ***шәылигап****, Ақытҭарахь* ***шәкылигап****!* (Б.Шь.); *Адунеиажә цәгьа уеижьагоуп, Еҳ, ҳаҧоу дуҭоуп, Шьоук рзыҳәа* ***уԥсыршьагоуп****, Шьоук рзы* ***ухьантҵоуп*** (Б.Шь.); *Абас шаанʒа аб игәаҟуаз иҧырпын* ***ғызуан,*** *Агәаҟашәа наҟ изҧаҩуаз Абахәгьы* ***ғәынқьуан*** (Б.Шь.).

2) **Еишьҭанеиуа аҭакқәа.** Ҷакыла еишьҭанеиуа аҳәоуқәа рҧы азҳәақәа аркьынаатә, аамҭатә формақәа рыла еиқәшәаргьы ҟалоит, еиқәымшәаргьы ҟалоит: *Шьхазар* ***схыԥып****, мшынзар* ***сыннакыларым****, дахьыка-*

заалак ***дсыҧшаароуп*** (Б.ШЬ.); *Аӣықьҳәа ахысыбжь* ***геит****, ажәҩан ахь аеӣәа кыднаҧаартә еиҧш* ***иаакьыркьырит*** *аҽы* (Б.Шь.); *Шьхацан* ***дықәын*** *ашьхара, Шьхыӣын* ***даван*** *агара,* ***Дадынӣәалон*** *ахьчара, Дахьцалакгьы азаӣәра Ишьҭаҧало* ***ишьҭаʒан****, Абас ахьча* ***дыҟаʒан*** (Б.ШЬ.); *Ҽнак изаӣәра* ***иамеикит,*** *Ақыҭарахь* ***иақәикит****, Иаас лаба ҧагәаʒа, Ихьаҭражәгьы иазқәынӣа, Уи дашьызшәа ацхаҟәа, Инап арҩаш инаӣакуа,* ***Дцон*** *уи дкаҳа-бҕалауа, Аʒыблара далоушәа* (Б.ШЬ.); *Адәыҕба* ***иааннажьит*** *амшын, ашьха ҩадарақәа,* ***ирҽысит*** *аҟәаҧа-ҽаҧа дуқәа,* ***ирыӣысит*** *атоннелқәа, абҕа еиӣыхны заҟа алшоз ццакрыла* ***инықәлеит*** *лаҧшы иазаӣамкуаз адәысакара еиужь ду* (И.П.); *Саҭанеи-Гәашьа иираны иҟаз лыҷкәын хәыҷы иматҭәа* ***лырхиеит****,* ***изылʒахит*** *акәымжәы, астәы* ***лсит, илгыбит, илхәеит*** (Ахьыр.).

3) Алҵшәатә, аҵыхәтәатә еизыҟазаашьақәа. *Ҵабыргыӣәҟьаны, Ҭемыр ихы ликәаҽит, ихьымʒҕишьеит иаҳаз ажәақәа* (И.П.); *Ашацаҳәа алампаҽы днеин афҭил ааирӣәит, алашара ергь-ергьҳәа иубо иааҟеиӣеит* (И.П.); *Сгәырҩа бырмариеит, еилыскааит бзиа сшыббо, уажәшьҭа сраҳаҭуп, аҧсабара дысзықәуп бзиа избо аʒәызаӣәык* (И.П.); *Аҷкәәын уи еиҧш ауаҭах хиа ихаангьы дыҩнамлацызт, дахьҧшра изымдыруа дтәан* (И.П.); *Игәы иҭаз аиаша аниӣылх, акакиҳәа диӣаҟьеит, алажә еиҧш дыҧхалӣеит* (И.П.).

4) амзызтә еизыҟазаашьа: *Урҭ уажәшьҭа иҽизрыдкылашам, аамҭа еикәшара рымч рымнахит* (И.П.); *Мыта дыршьгәышьеит, дызшьыз иахьагьы деилкааны дсымам, суаҩыбжоуп, аҧсҭазаара аӣкыс аҟамзаара еиҕьасшьоит, схы сцәымҕуп* (И.П.); *Мыкыҷ иҽы шрылаз аҭыʒшәа шаҟа имҳәарыз, уи дираргамар иҭахымызт*

(И.П.); *Ҭемыр дзықәтәаз аҽеы Миха итәын, иара ихатәы ҽеы имамызт* (И.П.).

Ара иаҳарбеит еилоу ихьыԥшым аидҳәалагадатә ҳәоуқәа злашьақәгылоу ахәҭақәа рыбжьара ишьақәгыло ихадоу аизыҟазаашьақәа.

АТӘЫМ АЖӘАҚӘА

Автор итекст иалагалахар ҟалоит даҽеаҙәы иажәаҳәа: *Заурҟан аҩны дыҟоуп, уажәы дықәиоуп, иԥсы ишьоит, дҩагылар, уидикылоит, – иҳәеит Бирам* (Б. Шь.); *– Ахәылԥаз саауеит, урҭқәа рзгьы ҳаицәажәап, амала Заурҟан ԥьара ак истҭоит ҳәа уаламган, дуцәгәаауеит. Уи асас анцәа дысзааишьҭит ҳәа ауп дышихәаԥшуа, уареи сареи хазы ҳаицәажәап, абзиаразы, – иҳәан дҩагылан дцеит Бирам; –Аиаша шсоуҳәара удин аныс, Ҭемыр, – иҳәеит Гафур, –абни агазет ианыз аԥҳәызба лпатрет иахьыдыз икыдхны учамадан итаԥаны, иугоит, баша иуҳәоит акәымзар уара дуаҳәашьаҙам. Ишабыргыми исҳәо? –Ишабыргуп, аа, –иҽы иқәшаҳатхеит Ҭемыр* (И.П.); «*Ҳтәартақәа минутк иҳаԥсахыр ҟалозар!» –иҳәан Мыкыч Ҭемыр идтәалаз ахаԥа ихы наиқәикит* (И.П.); *«Сцоит аҩныҟа», –дхәыцуан Ҭемыр, –аха исзыԥшу здырхуада?* (И.П.); *«Аҽеы иаҳәаша акәадыр иаҳәоит» ҳәа, – уара уоуп зыгәра сымгазо, –иҳәеит Ҭемыр* (И.П.); *Дороска дыргоит ҳәа аума исоуҳәо?* (Б. Шь.); *Алоу-иԥа Шьардын Селым-ԥашьа дахьҳамоу акы шәацәымшәан, –ҳәа аҽхәара даҽын* (Б.Шь.); *–Аԥашьа даауеит, аԥашьа! –ҳәа быжьқәак ааҳалаҩит* (Б.Шь.); *Ҳара ҳзықәшәаз арыцҳара зхароу изхарам ҳәа аимакра акгьы ҳнатом* (Б.Шь.); *Ҩнык сыргылоит ҳәа аматәахәқәа шеизигоз арра иԥхьеит*

(Б.Шь.); *Аҙы аҩада ицоит ҳәа барҳәар, ихабӡозаарын* (И.П.); *«Аџьаамақәа акыр иахәартҭазар, ара аҟара џьаргьы иҟазам!» –ибжьы ныӡакшәа даацәажәеит ар рыматҭа зшәыз арԥыс* (Б.Шь.).

Абас автор итекст иалагалоу ажәаҳәа атәым ажәаҳәа ҳәа иашьҭоуп. Атәым ажәаҳәа атекст иалагалазар ҟалоит ишиашоу ҭакылеи аграмматикатә еилазаашьеи мԥсахкәа. Ус атекст иалагалоу ажәаҳәа иԥиоу ажәа ҳәа иашьҭоуп: *Мата игәахы ԥыжәжәо, ҷааитҵит ус: «Ҳашиашоу аԥшьа иахь ҳныҩналап ҳиҳәап хаала ирхынҳәырц ҳаҳәшьцәа»; Ус рзынаицҳаит аиҳабыра: «Акызаӡәык ауп сзыҳәо, сытҵшәыжь абахҭа, срылашәӡа аибашьра иаҷу ар* (Б. Шь.); *«Мап, сахьыԛәтәоу са испԥырхагам, Ицәыргала сара сдагәам, акыр умазар нас ҳәатәыс» –аҳәеит хыхьтә аҟармаӡыс; –Заурҟан Золак ҳәа аҙә дыздыруан саныхәыҷыз, заҟа уиеиԥшузеи, издыруада, уи уара уакәзар? –ҷааитҵит иара* (Б.Шь.); *–Иашоуп, сара соуп Заурҟан, аха уара усзымдырит, узустҵада? –сӡааит саргьы; «Абра џьара неитәыс исымоуп, лассы саауеит», –иҳәан дындәылӡит Заурҟан* (Б.Шь.). *Аиачеика амаҙаныҟәгаҩ ма ақытҵовет ахантәаҩы руаҙәы дҳамбар ҟалом», –рҳәеит дара* (И.П.); *«Усгьы сақәшәеит, сахьынҙазахәо сгәагәалап», –иҙбеит иара* (И.П.); *«Амш ианакәзамыз ицәгьахеит, амхԛәа рцәыԥхастәанатәара иҟоуп», –иҳәеит Ҭемыр* (И.П.); *«Ухала иахьааугаз бзиоуп, ауаҩ қьиара абас ауп ишатҭаху», –иҳәеит ауезд ахьынтә иҟаз аиҳабы* (И.П.).

Аграмматикатә еилазаашьа ԥсахны, иаҳҳәап, ахаҷала, амодальтә, аамҭатә ҭакқәа рыла автор итекст иалагалоу атәым ажәаҳәа иԥиам ажәаҳәа ҳәа иашьҭоуп. Академик Л.П. Ҷкадуа ишазгәалҭо еиԥш, иԥиам ажәаҳәа имаԥны

ахархәара амоуп аԥсуа бызшәаҽы. Ара ианаҳԥыло ыҟоуп инфиниттә еицааирала иаарԥшны. Еиҳарак ари афункциаҽы иаҳԥылоит аҟалашьатә елемент **ш** зцу аицааираҟәа, иара убас ахьыԥшратә-зкратә инфиниттә еицааира: *Батал сынтәа ауниверситет атҭалара игәы иштҭоу сеиҳәеит; Уи иатҭахын Сасрыҟәа ажәфан данҟьаны дашьырц* (Аԥс.л.); *Усҟан иатҭаххеит мрагылара даннаҟьарц* (Аԥс.л.); *Саб избеит Стампылынза дцарц* (Б.Шь.); *Амҳаԥьыр ԥыцәцәа-ԥыцәцәаны атәыла иахьабалак иахьырыгзарц ртҭахын* (Б.Шь.); *Аинаржьи Сатҭанеи-Гәашьа даҽа ажәакгьы уалҳәарц лтҭахуп* (Аԥс.л.); *Нас иаалаган абгахәыҷы ацәа ахырхырц рызбеит* (Б.Шь.); *Мамышь аҧан раҳәшьа дигарц избеит* (Б.Шь.); *Ари еиԥш абзиа рзызуз ԥьара акы иртҭарц иаҟәыркит* (Б.Шь.); *Шаанза Ситраа рҟны санааи, арахь ушаахьаз сарҳәеит* (Б.Шь.).

Иԥиоу атәым ажәаҳәа еиҳа итбааны ахархәара амоуп еиҳарак алитературатә бызшәаҽы.

Иԥиоу ажәаҳәа автор ихы иаирхәоит сахьаркыратә маҭәахәы ҳасабла, иазыҙырҩуа ма иаԥхьо аҵакы еилыкка, аилкаара марианы ибла иаахгыларц. Уи адагьы ажәаҳәа ианыԥшыр ҟалоит аекспрессивтә, аемоциатә ҵакҟәа (Л.П. Ҷкадуа).

Иԥиоу ажәаҳәа иахьгылазаалак аатҵыларатә дыргақәа рыла иалкаатәуп. Атекст иаԥынгылазар абзацла, цәаҳәа ҿыцла иалагатәуп, аԥхьа аҵәаҵәа ргылатәуп, анҵәамҭаҽы аҵакы зеиԥшроу еиԥш иакәнаго адырга ргылатәуп – аԥьшьаратә, азҵааратә ма аҽарҵәи, урҭ адыргақәа рнаҩс дырҩегьых – аҵәаҵәа.

–Даҽеак ҳзеибымҳәаргьы, ма ҳхатҭақәа ҳазхара ҳаибабап! –нациҵеит даҽеазәгьы (Б.Шь.);

–Зеиԥшыћам усуп, уххь згеит. Соулаҳ иаԥшьигаз, акырԥуеит абас аублаақәа ҳмеизеижьтеи! –дақәшаҳатҵхеит Ситҵ (Б.Шь.);

–Еҳ, дадраа, ҳаблақәа аапшуеит акәымзар ҳара ҳаԥсхьеит! –даацәажәеит Даутҵ (Б.Шь.).

Абас иалкаатәуп ажәаҳәа аиҧцәажәара аангьы:

–Уара уоума Мыкыҵ захьзу? –дԥааит руазәы (Б.Шь.)

–Сара соуп, уххьзгеит! –деихаԥсы-еиԥаԥсы ҷааитҵит иара (Б.Шь.)

–Уара уакәзаргьы, убаандаҷуп, уҷеумырԥысын! –иҳәеит уи (Б.Шь.)

–Уа анцәа иԥьшьоуп уахьызбаз! (Б.Шь.)

–Дубама, лыԥсы ҭоума Ааишьа?

–Дызбеит, ҭаацәаныла еибгоуп (Б.Шь.).

Ажәаҳәа автор иажәақәа ирышьҭанеиуазар, автор иажәақәа рнаҷс иргылатәуп ҷ-кәаԥк, иԥиоу ажәаҳәа ахыцқәа ирҭактәуп: *Ус рзынаицҳаит аиҳабыра: Акызаԥәык ауп сзыҳәо, сытҵәыжь абахҭа, срылашәԥа аибашьра иаҧу ар»* (Б.Шь.); *Аҧырмашьцан уамашәа Ус аҳәеит аԥыхәтәаншәа: «Уа сыхаара, салам умоуп, Иахьа сара гәаћрак сымоуп, Сааит иуасҳәарц сеиханы, Уааи са сышћа улбааны»* (Б.Шь.); *Мата иԥсахы ԥыжәжәо, ҷааитҵит ус: «Ҳашиашоу аԥашьа иахь ҳныҷналап, ҳиҳәап, хаала ирхынҳәырц ҳаҳәашьцәа»* (Б.Шь.).

Иԥиоу ажәаҳәа автор итекст алагаларазы ахархәара роуеит алагаларатә ҳәоуқәа, ахәҭаҷ **ҳәа**. Алагаларатә ҳәоуқәа рҿы ахархәара роуеит еиуеиԥшым зҳәара зуа аћаҵарбақәа, аха ара еиҳарак иаҳԥылоит аћаҵарба-зҳәақәа **аҳәара, азҵаара, абара, ақәкра, аҧеазкр**а убас иҵегьгьы.

–Баба, ҩажәа маатқ аԥара угхеит сгәахәуеит, –лҳәан Аҳматқ днаидгылан ҩажәа маатқ аԥара неилыркит. – Уажәшьҭа сцалап, –иҳәан дҩагылеит Мыкыч: –Зинеи сареи ҳус аиҧаҟьара уашьҭоуп, Ҭемыр, иулшару уара убри еиԥш аус? –дҧааит Мыкыч. –Аллаҳ, аллаҳ, уаҩҧас ҳаицәажәап ҳәа ииҳәо закәызеи! –иҧьеишьеит, илакәишьеит Мыкыч. –Иҧабыргны иуҳәома, Мыкыч, абартқ ажәақәа? –дҧааит Ҭемыр. –Иузҭада уара ари ақьаад? –дҧааит Ҭемыр. –Сара егьсымбацт, саб акрибазар уиазҧаа, –лҳәан азы атара деиҭаналагеит Зина. –Усгьы сақәшәеит, сахьынҳазахәо сгәагәалап, –избеит иара.

Ахәҭаҷ **ҳәа** ҳԥылоит ахала ма алагалатә ҳәоу иацны: *Амшә збази ашьҭа збази еимаркуан ҳәа…* (Ажәаԥҟа); *Азы иаанаго аԥша иагоит ҳәа…* (Ажәаԥҟа); *Зарбағь ада змамыз цәаҕәара игон ҳәа* (Ажәаԥҟа); *Азы иаго ҳәҳәабжьы иаҳауам ҳәа…* (Ажәаԥҟа); *«Иҟаҳҧази цәгьарас» ҳәа сиазҧааит сара* (Б.Шь.); *«Артқ аинралцәа бҧьарла ирымпыҧархалаз адгьыл ҩацәқәа рҿы шьатқанкыла ажәлар ндырҧәоит» ҳәа уаҩы имаҳацт* (Б.Шь.); *Ҭоуба зуит сашьа ишьа шызура ҳәа* (И.П.); *Иҳабжьоу ҳәа исоуҳәаз ала сақәгәыҕуамызт сара сахь ухынҳәып ҳәа* (И.П.); *Ҭемыр иҿааихеит аҳа шьтысхуеит ҳәа* (И.П.); *Иԥхаза быста ҩаҧак ҳнахатәаны иаҳфандаз ҳәа, ҳажьқәа тааны маҷаркгьы неидаажәыландаз ҳәа рыгәқәа хытҳытуан* (И.П.); *Ҭакәажәык лыҧкы арахәыц ацәылҙон ҳәа…* (Ажәаԥҟа); *Аапын шааилак ҳдәықәлоит ҳәа сиргәыҕуан* (Б.Шь.); *Аҿҳәара ишәыстаз азы шәзымаait ҳәа мап ҳцәикит* (Б.Шь.); *Ажәабжьы игәароуп ар рахь аапхьара ҟалоит ҳәа…* (Б.Шь.); *Ашәарах жьы рзымхаргьы тәан цаҳәцаҳәак дсыржәып ҳәа сгәырҕьаҧәа сааuан* (Б.Шь.); *Лассы-лассы сылаԥш дааҧашәон мҳаԥьырра шәсышьҭуам ҳәа иаҳәа ҟьо иҳаԥгылаз Бараҟаи-иԥа Аҳметқ* (Б.Шь.).

АРКЬАҨРАҚӘА

Аԥс. л. – Аԥсуа лакәқәа

Ахьыр. – Баграт Шьынқәба «Ахьыртҵәатҵәа», Аҟәа, 1990.

Б. Шь. – Баграт Шьынқәба. Иҩымҭақәа реизга, III-тәи атом. Аҟәа, 1980.

Б. Шь. – Баграт Шьынқәба. I-тәи атом. Аҟәа, 1977.

Б. Шь. Ацын. – Баграт Шьынқәба. Ацынҵәарах. Аҟәа, 19.

В. Ам. – Витали Амаршьан. Ирҧиамҭақә реизга. II-тәи атом. Аҟәа, 2006.

И. К. – Иуа Коҕониа. Аԥсуа поезиа антологиа. Аҟәа-Москва, 2000.

М. Л. – Мушьни Ласуриа. Аԥсуа поезиа антологиа. Аҟәа-Москва, 2000.

О. Б. – Омар Бигәаа. Аԥсуа поезиа антологиа. Аҟәа-Москва, 2000.

И. Ав. – Идырым автор. Аԥсуа поезиа антологиа. Аҟәа-Москва,2000.

Ҷ. Ҷь. – Ҷиҷико Ҷьонуа. Аԥсуа поезиа антологиа.

А. Л. – Алықьса Лашәриа. Аԥсуа поезиа антологиа.

И. П. – Иван Папасқьыр. I-тәи атом. Аҟәа, 2007.

АЛИТЕРАТУРА

Авидзба З.Х. Модалные аффиксы в глаогле абхазского языка (Автореферат кандидатской диссертации), Тбилиси, 1968.

Александров Н.М. О предикативном отношении. В кн.: «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков», Ленинград, 1975, стр. 133.

Александров Н.М. Проблема второстепенных членов предложения в русском языке. Уч. запискиЛГПИ им. А.И. Герцена, т. 256, 1963.

Александров Н.М. К вопросу об определении главных членов предложения. Уч. записки Хабаровского госпединститута, т. X, 1963.

Арстаа Ш.К. Глаголы лабильной конструкции в абхазском языке, Труды АбНИИ, 1959, т. XXI, стр. 212.

Арстаа Ш.К. Составное сказуемоу из деепричастных форм и вспомогательных глаголов. Труды Сухгоспединститута им. Горкього, 1960, т. XII, стр. 93.

Арстаа Ш.К. Деепричастие в абхазском языке. Сухум, 1960.

Арстаа Ш.К. Проблема простого предложения в абхазском языке. Тбилиси, 1982.

Арсҭаа Ш.Ҟ., Ҷкадуа Л.П. Аԥсуа бызшәа асинтаксис. Аҟәа-Сухум, 2010 (втор. изд.).

Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. Изд. «Просвещение». М., 1968.

Бондаренко А.В. Об актуализационных признаках предложения. В кн.: «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков», Ленинград, 1975, стр. 139.

Бондаренко А.В. Об абсолютном и относительном употреблении времен в русском языке. ВЯ, 1965, № 6.

Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения. В кн.: «Вопросы грамматического строя». М., 1955.

Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке. Изд. МГУ, 1958.

Галкина-Федорук Е.М. Односоставные предложения в современном русском языке. Журнал «Русский язык в школе». Учпедгиз, 1959, №2.

Ганич Д. Модальные функции вводных слов. Киев, 1953.

Генко А.Н. Абазинский язык. М., 1955.

Гецадзе И.О. Очерки синтаксиса абхазского языка. Ленинград, 1969.

Золотова Г.А. О структуре простого предложения в русском языке. ВЯ., 1967, 6.

Зекох У.С. Некоторые вопросы синтаксиса адыгейских падежей. Уч. записки Адыгейского НИИ языка, литературы и истории. т. V. Языкознание. Краснодар – Майкоп, 1966.

Зекох У.С. Очерки по синтаксису адыгейского языка. Москва, 1987.

Золотова Г.А. О модальности и предикативности в русском языке. НДВШ «Филологические науки», 1962, 4.

Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973.

Золотова Г.А. К понятию предикативности. В кн.: «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков», Ленинград, 1975, стр. 147.

Керашева З.И. Предложения с финитными глаголами в адыгских языках. Тбилиси, 1984.

Колшанский Г.В. К вопросу о содержании языковой категории модальности. ВЯ., 1961, 1.

Конджариа В.Х. Еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа аԥсуа бышәаҿы. «Сборник материалов по абхазскому языку». Тбилиси, 1970.

Ломтатидзе К.В. Бессубъектные формы переходного глагола в абхазском языке (Резюме). ИКА, т.II. Тбилиси, 1948.

Ломтатидзе К.В. Абхазский язык. «Языки народов СССР». т. IV, М., 1967.

Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956.

Рогава Г.В., Керашева З.И. Грамматика адыгейского языка. Краснодар-Майкоп, 1966.

Услар П.К. Этнография Кавказа. Яыкознание I. Аԥсуа бызшәа. Тифлис, 1887.

Чикобава Арн. Ст. Проблема простого предложения в грузинском языке. Тбилиси, 1968.

Чикобава Арн. Ст. Эргативная конструкция в иберийско-кавказских языках. Тбилиси, 1948.

Циколия М.М. Порядок слов в абхазском языке (Резюме). Тбилиси, 1973.

Ҷкадуа Л.П. Ажәақәа реибаркыра аԥсуа бызшәа аҳәоу аҿы. Аизга «Сборник материалов по абхазскому языку». Тбилиси, 1970.

Чкадуа Л.П. Категория времени и главных модальных образований в абхазо-абазинских диалектах. Тбилиси, 1970.

Чкадуа Л.П. Финитные и инфинитные формы глагола в функции предикации. Сб. «Вопросы синтаксического строя иберийско-кавказских языков». Нальчик, 1977.

Ҷкадуа Л.П. Аԥсуа бызшәа апунктуациа. Қарҭ, 1978.

Шьаҟрыл К.С. Еилоу ихьыԥшым аҳәоу. «Сборник материалов по абхазскому языку». Тбилиси, 1970.

Шакрыл К.С. Очерки по абхазско-адыгским языкам. Сухум, 1970.

Шакрыл Т.П. Избранные труды, т. I, Сухум, 2015.

СОДЕРЖАНИЕ

Алагалажәа.....3
Асинтаксис ганрацәала еилоуп 3
Аԥсуа синтаксис аҭцаара аҭоурых ахьтә.....4
Ажәеибаркыратә хкқәа.....10
Аиқәыршәаратә жәеибаркыра.....16
Акласстә категориа ажәеибаркыраҽы.....21
Ахыԥхьаҙаратә категориа аиқәыршәаратә жәеибаркыраҽы 23
Ахыԥхьаҙаратә категориа ахьҙи аҟаҵарбеи рыбжьара.....23
Ахыԥхьаҙаратә категориа ахьыҙцынхәреи аҟаҵарбеи рыбжьара.....25
Ахыԥхьаҙаратә категориа арбагатә хьыҙцынхәрақәеи аҟаҵарбеи рыбжьара.....26
Хаҽык змоу аҟаҵарбеи ахьҙи рыбжьара.....28
Ԛ-хаҽык змоу еиҭамҵуа аҟаҵарбеи ахьҙи рыбжьара.....29
Аидыларатә жәеибаркыра.....31
Аҟаҵарбеи ацынгылеи реицааира.....32
Аҟаҵарбеи аҟалашьатә (ахаҭашьатә) цынгылақәеи реицааира..32
Аҟаҵарбеи аҭыԥтә цынгылақәеи реицааира.....33
Аҟаҵарбеи аамҭатә цынгылеи реицааира.....34
Аҟаҵарбеи арлахәыреи реицааира.....35
Аидыларатә жәеибаркыра аҳәаақәнаҵеи (ахьҙи) 36
аҳәаақәҵатә инфиниттә еицааиреи рыбжьара.....36
Аидыларатә жәеибаркыра аҟалашьатә инфиниттә еицааиреи аҟаҵарбеи рыбжьара 37
Аидыларатә жәеибаркыра азҳәеи аамҭатә инфиниттә еицааиреи рыбжьара.....37
Аидыларатә жәеибаркыра аҭыԥтә инфиниттә еицааиреи азҳәеи рыбжьара.....38
Аидыларатә жәеибаркыра аҟаҵарбеи ашьҭынгыла зцу ахьҙи рыбжьара.....38
Апозициатә (аишьҭагылашьатә) жәеибаркыра.....42
Апозициатә жәеибаркыра ахьҙи ахаҭашьатә аҟазшьарбеи рыбжьара.....42

Апозициатә жәеибаркыра ахьӡи азыҟашьатә ҟазшьарбеи рыбжьара.....44
Апозициатә жәеибаркыра аишьҭагылатә ԥхьаӡара хьыӡқәатә ҟазшьарбақәеи ахьӡи рыбжьара.....45
Апозициатә жәеибаркыра арбагатә хьыӡцынхәарақәеи ахьӡи рыбжьара.....45
Ажәеидҳәала.....47
Аҳәаақәҵатә жәеидҳәала аформаԥсахра асхьема.....51
Аҳәоу мариа.....54
Азеиԥш еилкаарақәа.....54
Асинтаксистә амодальтә категориа апредикативтә ҵакы аарԥшраҽы.....55
Аобиективтә модальтә ҵакы (Асинтаксистә индикатив).....55
Аҟаҵарба абламбаратә модальтә форма.....57
Аҟаҵарба азааигәаратә модальтә форма.....58
Азоужьратә модальтә форма.....59
Архьыԥшратә модальтә форма.....59
Аирреалтә модальтә формақәа.....60
Аҟаҵарба агәаԥхаратә модальтә форма.....61
Аҟаҵарба ахьԥшратә модальтә форма.....61
Ахьԥшратә-зкратә модальтә форма.....62
Асинтаксистә аамҭатә категориа.....62
Асинтаксистә хаҽытә категориа.....64
Асубиективтә модальтә ҵакқәеи урҭ раарԥшышьақәеи.....64
Аҟаҵарба абламбаратә ркьынаатә форма.....65
Аҟаҵарба азоужьратә форма.....66
Ажәаԥҟақәеи ажәеицааирақәеи.....67
Ажәеиҵаҳәара.....67
Ажәа лагалақәеи аҳәоу лагалақәеи рхархәара.....68
Ахәҭаҷқәа рхархәара.....68
Аҳәоу ашьаҭа.....71
Компонентк ала ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа.....73
Ԛ-компонентк рыла ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа.....74
Азҳәеи азырхеи рыла ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа.....75

Х-компонентк рыла ишьақәгылоу аҳәоу ашьаҭа
(аструктуратә схема).....76
Аҳәоу мариа аформақәа.....78
Асинтаксистә хаҧытә формақәа.....78
Аамҭатә формақәа.....79
Амодальтә (аркьынаатә) формақәа.....79
Аҳәоу апарадигма.....80
Аҳәоу аконструкциақәа 81
Аҳәоу мариа аструктуратә еилазаара.....82
Хықәкытә ҵакыла аҳәоуқәа ршара.....85
Адҵаратә ҳәоу.....96
Агәаҧхаратә ҳәоу.....100
Азҵааратә ҳәоу.....103
Азҵааратә суффикс -да 107
Азҵааратә суффикс -зеи // -зи 108
Азҵааратә суффикс -и 110
Азҵааратә суффикс -у 112
Азҵааратә аффикс -ба 114
Интонациала азҵаара аарҧшра 114
Амапкратә ҵакы аҳәоу мариа аструктураҧы 115
Аҳәоу хәҭақәа.....120
Азххәаа аарҧшышьақәа.....123
Ахьыʒ҆ка азххәаа апозициаҧы.....123
Азҳәа 127
Абламбаратә ркьынаатә форма азҳәа апозициаҧы 137
Аҟаҵарба адҵаратә ркьынаа азҳәа апозициаҧы 138
Аҟаҵарба азоужьратә ркьынаатә форма азҳәа апозициаҧы....139
Агәаҧхаратә ркьынаатә форма азҳәа апозициаҧы 140
Архьыҧшратә ркьынаатә форма азҳәа апозициаҧы 141
Еилоу азҳәа 142
Еилоу аҟаҵарбатә зҳәа.....142
Амасдари ацхыраагʒатә ҟаҵарбеи рыла 143
ишьақәгылоу еилоу аҟаҵарбатә зҳәа 143
Амасдари ацхыраагʒатә ҟаҵарба алагареи рыла
ишьақәгылоу еилоу аҟаҵарбатә зҳәа 143

Амасдари ацхыраагӡатә ҟаҵарба аҿызаареи рыла ишьақәгылоу еилоу аҟаҵарбатә зҳәа.....144
Амасдари ацхыраагӡатә ҟаҵарба аҟәыҵреи 144
Ахьҧшратә-зкратә формеи ацхыраагӡатә ҟаҵарбақәеи.....146
Арлахәыратә формақәеи ацхыраагӡатә ҟаҵарбақәеи рыла ишьақәгылоу аҟаҵарбатә зҳәа.....147
Азааигәаратә ркьынаатә формеи ацхыраагӡатә ҟаҵарбеи.....148
Еилоу ахьыӡтә зҳәа.....149
Азырха 151
Аҳәоу ашьаҭа аиҵыхразы, аинформациа арбаразы ҳхы иаҳархәо аҳәоу хәҭақәа 152
Ахарҭәаага.....153
Аҳәаақәҵа.....154
Аҳәаақәҵа аарҧшышьақәа 155
Иаҧынгылоу аҳәаақәҵа.....155
Иашьҭанеиуа аҳәаақәҵа.....159
Аҧшьы 161
Аҭагылазаашьа.....161
Аҟалашьатә ҭагылазаашьа.....162
Аҟалашьатә ҭагылазаашьа аарҧшышьақәа.....162
Аҭыҧрбагатә ҭагылазаашьа.....163
Аамҭарбагатә ҭагылазаашьа.....165
Ахықәкытә ҭагылазаашьа.....167
Амзызрбагатә ҭагылазаашьа.....168
Ашәага-загатә ҭагылазаашьа 168
Азхҳәаадатә ҳәоуқәа.....169
Азеиҧш хаҿытә ҳәоуқәа.....170
Еилкаам ахаҿытә ҳәоуқәа.....172
Ахаҿыдатә ҳәоуқәа 173
Аҳәоу аструктуратә схьема.....176
Аелементартә еилкаарақәа 176
Аҳәоу аминимальтә струқтуратә схьема.....177
Аҳәоу инеиҵыху аструқтуратә схьема.....180
Ируадаҿу аҳәоу мариа.....180
Аинфиниттә еицааирақәа.....181

Азхҳәаатә инфиниттә еицааира.....185
Азырхатә инфиниттә еицааира.....187
Аҟалашьатә инфиниттә еицааира.....192
Аамҭарбагатә инфиниттә еицааира.....196
Азоужьратә инфиниттә еицааира.....202
Ахыҟәкытә инфиниттә еицааира.....205
Ашәага-загатә инфиниттә еицааира.....207
Арлахәыратә еицааира.....209
Еижәлантәу аҳәоу хәҭақәа.....213
Еижәлантәу азыхҳәаақәа.....213
Еижәлантәу азҳәақәа 215
Еижәлантәу ахарҭәаагақәа.....218
Еижәлантәу аҳәаақәҭақәа.....218
Еижәлантәу аҭагылазаашьақәа.....220
Еижәлантәу аҭыԥрбагатә ҭагылазаашьақәа.....221
Еижәлантәу аамҭарбагатә ҭагылазаашьақәа 222
Ахазырха.....222
Аҳәоу акоммуникативтә еиҧкаара.....225
Аҳәоу актуалтә хәҭашара.....225
Атемеи аремеи.....226
Аҳәоуи аҳәахьеи реизыҟазаашьа.....227
Аҳәоу ҳәоу хәҭала ашареи аҳәахьа актуалтә хәҭашарала ашареи реизыҟазаашьа.....227
Ажәақәа решьҭагылашьа.....228
Ажәақәа реишьҭагылашьа апоезиаҧы.....231
Ажәақәа реишьҭагылашьа ажәеидҳәалақәа рҧы.....232
Ажәақәа реишьҭагылашьа ахьыӡтә жәеидҳәалақәа рҧы.....232
Ажәақәа реишьҭагылашьа аҟатцарбатә жәеидҳәалақәа рҟны...234
Еилоу аҳәоу.....235
Еилоу ихьыԥшу аҳәоуқәа.....240
Еилоу ихьыԥшу амзыстә ҳәоуқәа.....240
Еилоу ихьыԥшу атцыхәтәатә ҳәоуқәа 242
Аинтонациа еилоу ихьыԥшу аҳәоу ахәҭақәа реидҳәараҧы...243
Еилоу ихьыԥшым аҳәоу.....243

Еилоу ихьыԥшым аидҳәалагатә ҳәоуқәа.....245
Аидҳәалага аха // аха уеизгьы.....245
Еилоу аидҳәалагадатә ҳәоуқәа.....252
Атәым ажәақәа 255
Аркьаҽрақәа 260
Алитература 261

Аԥсны Аҭцаарадыррақәа ракадемиа
Д.И. Гәлиа ихьз зху Аԥсуаҭцааратә институт

АԤСУА СИНТАКСИС

Аформат 60х84/16. Атираж 500. Иҟаҷа. акь. бҕь. 17.
Инықа. акь. бҕь. 15,81. Аҽаҷапҵка №67.

Аҧсны Аҳәынҭқарра
АУН «Акьыҧхь аҩны»
ақ. Аҟәа, Ешба имҩа 168.